

O'ZBEKSTAN PESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWLI
BİLİM MİNİSTRLİĞİ

BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK
UNİVERSİTETİ

"O'ZBEKSTAN HA'M QARAQALPAQSTAN TARIYXI"
KAFEDRASI

"O'ZBEKSTAN TARIYXI"
(Universitettin' bakalavr bag'darı studentleri ushın)
pa'ni boyınsha

LEKTsİYa TEKSTLERİ

Kafedra baslıgı:
Du'ziwshiler

dots. M. Seytimbetov
dots.M.Seytimbetov, ass.S.Sulaymanov

N O' K İ S - 2008

**Lektsiya 1. KIPISIW. O'zbekstan tapiyxı pa'ni
ppedmeti, ilimiy-metodologiyalıq tiykapları h'a'm onı
u'yeniwdin' a'h'miyeti**

REJESI:

1. O'zbekstan tapiyxı pa'ninin' ppedmeti h'a'm onı u'yeniwdin' a'h'miyeti.
2. O'zbekstan tapiyxı pa'ninin' teopiyalıq h'a'm metodologiyalıq tiykapları.
3. Watan tapiyxın u'yeniwdin' depeklepi.

G'a'rezsizlik a'yyemnen insaniyattın' arziw umitleri h'a'm a'rmanların o'zinde birlestirgen İnsaniyat ta'biyattın' gultajı sıpatında h'a'miyshe azatlıq h'a'm erkinlikke umtilıp jasaydı XXI a'sip bosag'asında Watanımız tapiyxında jan'a da'wip baslandı. O'zbekstan h'a'm onın' qupamında Qapaqalpasta o'zinin' ma'mleketlik "a'pezsizligin qolg'a kipegizdi, xalqımızdın' ko'p a'siplik apziw-a'pmanı iske astı. Dunya kaptasında ja'ne bip g'a'pezsiz ma'mleket - O'zbekstan Pespublikası payda boldı. "a'pezsizlikke episkennen son' xalqımızdın' o'z eli, tili, ma'deniyatı, qadpiyatları tapiyxın biliwge, o'zligin an'lawg'a qızıg'ıwshılıg'ı aptıp bapmaqta. Bul ta'biyg'ıy jag'day, adamzat payda bolg'annan baslap ata-babalapınin' kimligin, na'sil-tiykapın kelip shıg'ıwın, o'zi tuwılıp o'sken awıl, qala, qullası Watanınin' tapiyxın biliwdı qa'leydi. Ha'zir O'zbekstan dep atalıwshı territoriya, yag'nıy bizin' Watanımız tek g'ana Shıg'ıs emes, al jer ju'zlik tsivilizatsiya oshaqlarınin' biri bolg'anın du'nya moyınlamaqta. Bul a'yyemgi h'a'm muqaddes topıraqtan ullı oyshıllar, alimlar, ulamalar, siyasatshılar, sa'rkapdalar jetisip shıqqan. Diniy h'a'm du'nyalıq ilimlerdin' tiykarları usı ortalıqta payda boldı. Miyrimsiz da'wir sınawlarınan aman qalg'an, en a'yyemgi tas jazıwırlardan baslap, kitapxanalarımızda saqlawlı tariyx, a'debiyat, ko'rkem o'ner, siyasat, a'dep-ikramlıq, filosofiya, meditsina, matematika, fizika, ximiya, astronomiya, arxitektura, diyxansılıqqa tiyisli on' mın'lag'an shıg'armalar tawsılmas ruwxıy baylıg'ımız, maqtanışımız. Ata babalarımızdın' a'sirler dawamında toplag'an turmıslıq ta'jiriyeleri, diniy, a'dep-ikramlıq, ilimiy ko'z qarastarın o'zinde ja'mlegen bul qol jazbalardı juwapkershilik penen teren' u'yrenetug'in da'wir keldi. O'ytkeni, sovetler zamanında tariyxıy xaqıyqatı biliwge umtiliw qoshametlenbeytug'in edi, h'u'kimdar ideologiya ma'plerine xızmet etpeytug'in derekler xalıqtın' ko'zinen ilajı bolg'anınsha alısta saqlanatug'in edi. Jag'day sonday da'rejege barg'an edi, o'z tariyxımızdı, o'zimiz jazıw h'u'qıqınan ayırılıp qaldıq. Birewler ta'repinen jaratılğ'an tariyx sabaqların oqıtatug'in edik. SSSR tariyxı dep atalg'an sabaqlıqta O'zbekstanday ma'mleketke bar jog'ı 3-4 bet orın berilip, tariyxıy waqıyalar h'a'm shaxslar h'aqqında tolıq emes pikirler aytilip, yamasa ulıwma h'esh na'rse aytilmas edi. Halqımızdın' milliy o'zligin an'lawında ruwxıy dunyası bay, ka'mil insandı ta'rbiyalawda, Watanımız tariyxın u'yreniwdin' a'h'miyeti og'ada u'lken. Ruwxıylıg'ın tiklewi, tuwılıp o'sken elinde o'zin basqalardan kem sezbey, basın ba'lent ko'terip ju'riwi ushin insanga, a'lbette tariyxıy yadı kerek. Prezident İ.Karimovtın' "O'zbekstannın' o'zinin' jan'alanıw h'a'm rawajlanıw jolı", Tarixiy xotirasız kelajak ywq", "O'z keleshegimizdi o'z qolımız benen qurıp atırmız", h't.b. miynetlerinde ja'miyetimizdi jan'alaw h'a'm rawajlandırıwdın' o'zine ta'n jolı, sotsiallıq h'a'm ruwxıy turmıstı jaqsılawdın', milliy qa'dir qımbatımızdı h'a'm da'stu'rlerimizdi qayta tiklewdin' anıq kontseptsiyası islep shıg'ılğ'an, tariyxıy yadigerlikтин' insan ruwxın tiklewdedi a'h'miyeti ashıp berilgen. Tariyx sabaqları insandı sezgirlikke u'yretdi, xarakterin bekkemleydi. İnsan ushin tariyxtan ayırılıw-o'mirden ayırılıw degendi an'latadı. Xaqıyqıy tariyxtı bilmey turıp o'zlikti an'law mu'mkin emes. Biz o'tmishti tiklew, tariyxıy xaqıyqatlıqtı o'z ornına qoyıw arqalı pikirlewimizdi bayıtamız, tu'siniklerimizdi keneytemiz, o'mir filosofiyası arqalı reformalar filosofiyanın, reformalardın' ma'nisin an'lay baslaymız. En' aqırında usı protsess arqalı ja'miyetti jan'alaymız. Onın' mazmunın bayıtamız. O'tkeni, milliy azatlıq ideologiyasınin', ma'mleketimiz alıp baratırğ'an ken ko'lemdegi reformalardın' ag'la pa'ziyetleri sonda. Tariyxıy waqıyalardı u'yreniwdi qanday ilimiy-teoriyalıq, metodologiyalıq tiykarlarg'a tiykarlanıwdın' a'h'miyeti og'ada u'lken. Sovetler da'wirinde onı oqıtıw h'a'm u'yreniw isleri marksistlik metodologiyag'a boysındırıldı. Bunda h'a'r qanday waqıyanı bayanlawda kommunistlik ideologiya, paptiyalıq, klasslıq ko'z qarastan h'a'reket islendi. Ma'mleket, pu'tin bir xalıq tariyxı ekige-a'kspluatator h'a'm a'kspluatatsiya etiliwshiler, qul iyeleri h'a'm qullar, feodallar h'a'm g'a'rezli diyxanlar, burjuaziya h'a'm jallanba rabochiylar, baylar h'a'm ka'mbag'allar, mu'lk iyeleri h'a'm mu'ksizler tariyxına bo'lindi. Baylar h'a'm mu'lk iyeleri, olar arasınan shıqqan bekler, a'mirler, xanlar, ma'mleket iskerleri, ruwxaniyer qapalandı. Tariyxıy waqıyalar ja'miyet

ag'zalarinin' bir bo'legi bolg'an ka'mbag'allardi korg'ag'an h'alda, olardin' ma'plerine boysindirilg'an h'alda bayan etildi. Din, diniy kadriyatlar qapalandi, insannardin' diniy isenimleri ayaq asti etildi, ruwxaniylar quwg'in astina alindi. Xalqimiz tariyxin bir ta'repleme bayan etiliwine tek marksistlik metodologiya g'ana emes, al ma'mlekette h'u'kimdarliq etken totalitar du'ziminin' de roli u'lken boldi. Tariyx totalitar du'zim xizmetkerine, na'siyatshi h'a'm qorg'awshisina aylanip qalg'an edi. Adamzat ja'miyetindegi tariyxıy waqiya, h'a'diyselerdi u'yreniwdin' a'h'miyetli teoriyalıq metodologiyalıq tiykarlarinin' biri ja'miyet rawajlanıwının' nızamların ashıp beriwshi dialektikalıq metod bolıp esaplanadı. İnsaniyat turmısı, ja'miyet rawajlanıwı dialektikalıq protsess. Dialektika a'lem bir putin h'a'm ajralmas, onda bolatug'in h'a'diyseler, waqıyalar ulıwma h'a'm o'z-ara baylanısta, u'zliksiz h'a'rekette, qarama-qarsılıqlı rawajlanıwda boladı dep ta'lim beredi. Dialektika ju'da' uzaq tariyxqa iye, onın' biliw teoriyası sıpatında qaliplesiwi h'a'm rawajlanıwında Geraklit, Aristotel, Xorezmiy, Farabiy, Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali İbn Sino, Ulug'bek, Dekart, Spinoza, Gertsen, Gegel h'a'm basqa alım h'a'm ag'artıwshılardıń xızmeti u'lken. Olar ta'biyat, tariyxıy h'a'm puwxıy du'nyanı bir protsess sıpatında, yag'rıy olardı uzliksiz h'a'reket etip, o'zgerip, rawajlanıp turatug'in h'alda, rawajlanıwı ishki baylanısta alıp uyreniw metodologiyasın jarattı. Dialektikalıq metodologiya h'a'r qanday ma'mleket tariyxın jer juzi xalıqları tariyxı menen baylanıslı xalda u'yreniwı talap etedi. O'ytkeni, h'a'r bir xalıq tariyxında milliylik, o'zine ta'n qaytalanbas o'zgeshelikleri menen birge jer ju'zlik tariyx, pu'tkil insaniyattın' rawajlanıwı menen ulıwma baylanısta boladı. O'zbekstan h'a'm Qaraqalpaqstan tariyxı en' da'slep Oraylıq Aziya ma'mleketleri tariyxı menen, jer ju'zlik tariyx penen baylanısıp ketken. A'yyemgi zamanlardan jaqın jıllarg'a shekem Watanımız Orta Aziya territoriyasındag'ı ko'plegen ma'mleketler menen Afganstan, İran, Arqa Hindstan sıyaqlı ma'mleketler menen bir a'konomikalıq h'a'm ma'deniy ma'kanda bolıp keldi. Bul u'lken territoriyada jasawshı urıw, qa'wim, elatlar etnik jaqtan o'z-ara ta'sir h'a'm baylanısta bolg'an, qosılıw protsessin bastan keshirgen, olardin' sotsiallıq, siyasiy, a'konomikalıq, ruwxıy turmısı bir-biri menen o'z-ara baylanısta bolıp o'tken. Sol sebepli O'zbekstan h'a'm Qaraqalpaqstan tariyxın qon'sı ma'mleketler tariyxı menen baylanıslı h'alda u'yreniw talap etiledi. Qazaq, qırğ'ız, qaraqalpaq, tu'rkmnen, ta'jik, parsı, afgan, xind, arab h'a'm basqa xalıqlar tariyxın qansha jaqsı bilsek, onda O'zbekstan xalıqları tariyxın sonsha teren' h'a'm h'a'r ta'repleme u'yreniwge imkaniyat jaratadı, ko'meklesedi. Tariyxıy waqiya, h'a'diyselerdi u'yreniw, pikirlewde h'a'm bayan etiwde obektiv, xaqıyqıy, a'dalatlı qatnasta bolıw en a'h'miyetli metodologiyalıq qag'ıyda bolıp esaplanadı. Obektivlik qag'ıydası tariyxıy waqiya, h'a'diyselerdi uyreniwde olar menen baylanıslı bolg'an barlıq faktlerdin' pu'tin bir jıynag'ın birge alıp tekseriwı, onı h'a'qıyqıy da'liyllerge tiykarlanıwı talap etedi. Tariyxıy h'a'diyselerdi bir pu'tin h'alda, o'z-ara baylanısta h'a'm qatnasta dep tekseriw lazım. Tariyxı u'yreniwde tariyxıy metodologiyası u'lken a'h'miyetke iye. Tariyxıy qag'ıydası waqiya, h'a'diyselerdi o'z da'wirinin' anıq tariyxıy sha'rayatınan kelip shıqqan h'alda u'yreniwı talap etedi. Waqiya, h'a'diyselerdi u'yreniwde tariyxıy baylanıs, tariyxıy rawajlanıwı basqa waqıyalar, h'a'diyseler menen baylanısta u'yrengende g'ana sol waqiya, h'a'diysenin' ulıwma tariyxıy protsesstegi ornın durıs anıqlaw, belgilew mu'mkin boladı. Ha'r bir waqiya, h'a'diyselerge ulıwma tariyxıy protsesstin' bir bo'limi, bo'legi dep qaraw za'rur. Ha'r bir h'a'diye qanday tariyxıy sharayatta, ortalıqta payda bolg'anlıg'ın, bul h'a'diye o'z rawajlanıwında qanday tiykarlıq basqıshlardı o'tkenligin, keyin ol qanday bolıp qalg'anlıg'ın biliw tariyxıy qag'ıydasının' tiykarlıq talabı bolıp esaplanadı. Ma'selen, qanday da bir ma'mlekettin' xızmetine tariyxıy ko'z-qarastan turıp bah'a bermekshi bolsaq, birinshiden, ol qashan, qanday tariyxıy sha'rayatta payda boldı, ekinshiden, ol o'z rawajlanıwında qanday awh'alda degen sawallarg'a anıq juwap beriw za'rur boladı. Tariyxıy metodologiyası xalıqtın' o'tmishin, h'a'zirgi zaman h'a'm keleshegin bir ta'biyiy tariyxıy protsess dep, o'tmish h'a'zirgi zamandı tayarlaydı, h'a'zirgi zaman keleshekti jaratadı degen rawajlanıw nızamı tiykarında qaraydı. İnsaniyat a'ne usınday ulıwma joldan baratırğ'an eken, keleshekte jarqın turmıs qurmaqshı bolg'an a'wlad tariyx pa'ni arqalı o'z o'tmishin jaqsı biliwi lazım. O'tmishti, ata-babalarımız tariyxın qa'nshellı jaqsı bilsek anlap jetsek, h'a'zirgi zamandı, g'a'rezsizligimiz mazmunın sonshellı tolıq tu'sinemiz, keleshekti durıs ko'z aldımızg'a keltire alamız. İnsaniyattın' rawajlanıwının' ma'lim bir basqıshında urıwshılıq duzimi ıdırap jeke menshik kelip shıqqannan son', urıw ja'miyetleri h'a'r qıylı sotsiallıq qatlamlarg'a boliniwi menen, h'a'r bir sotsiallıq qatlam o'z ma'plerine sa'ykes h'a'reket etetug'in, olardin' ma'pleri bir bipine soqlıg'ısatug'in ko'terilisler, qozg'alan'lar bolatug'in boldı. Usınday sharayatta bolıp o'tken waqıyalardı, tariyxıy protsessti u'yreniwde sotsiallıq qatnas jasaw printsipine dıqqat awdarıw za'rur boladı. Sotsiallıq qatnas metodologiyası tariyxıy protsesslerdi xalıqtın' barlıq qatlamının' ma'plerin esapqa alg'an h'alda u'yreniwı talap etedi. Sotsiallıq qatnas printsipi ma'mleket iskerlerinin', siyasiy ku'shler, partiyalar, tu'rli birlespeler, olardin' jolbasshılarının' tariyxıy rawajlanıwıg'a ko'rsetken unamlı yamasa unamsız ta'sirin, ja'miyetti ol yamasa bul jol menen baslawdag'ı rolin bilip alıwda u'lken a'h'miyetke iye.

Ma'mleketimiz tariyxin u'yreniwde milliy qa'driyatlar, xalq da'sturleri h'a'm urp-a'detleri, din, islam tariyxı, adamlardin' diniy isenimleri, diniy ta'limatlar h'a'm olardin' tiykarın salıwshılardin' xızmetlerin analiz etiwde, bayanlawda tsivilizatsiyalı qatnasta bolıp, olardı h'u'rmetlew, a'ziytlew ko'z-qarasınan h'a'reket etiw za'rur. Turmis xalıqtın' neshshe min' jıllar dawamında jaratkan puwxıy ma'deniyatın ekspluatator h'a'm a'kspluatatsiya etiliwshiler ma'deniyatı dep bo'liw, birinshisin qaralawdan ibarat eski bag'dardin' ziyanlı ekenligin ko'rsetti. Puwxıy miyrasqa bunday qatnasta bolıw puwxıy ka'mbag'allıqqa, milliy qa'driyatlardin', urp-a'detlerdin ayaq-astı etiliwine, ko'plegen alımlar, ag'artıwshılar, intelegentler, ruwxaniylardin' qaralanıwına alıp kelgenligin h'esh waqıtta umıtpaw za'rur. Tariyxtı uyreniwdegi joqarıdag'ı metodologiyalıq qag'ıydalar menen birge faktlerdi salıstırıw, da'wirlerge bo'liu, dereklik mag'lıwmat tiykarında juwmaklar shıg'arıw, sotsiologiyalıq izertlewler o'tkeriw, statistikalıq, matematikalıq h'.b. usıllardan paydalanıladi.

Watan tariyxın u'yreniwde tiykarǵı derekler: 1. A'yyemgi zamanlardan baslap bizin' ku'nlerimizge shekem ullı ata-babalarımız, ullı oyshıllar, alımlar qaldırǵan puwxıy bay da'sturler. 2. Bizge shekem jetip kelgen jazba kitaplar, ilimiy h'a'm ko'rkem shıg'armalar, sabaqlıqlar, qol jazbalar, toplanlar. 3. Ha'r qıylı muzeylerde saqlanıp atırǵan ko'rgizbe zalları xujjetleri, birinshi na'wbette arxeologiyag'a tiyisli qazılma estelikleri. 4. Tariyxiy qurılıslar, estelikler. 5. Kino, foto h'u'jjetler h'.b.

TAYaNIsh TU'SINIKLER

Pa'nın' predmeti h'a'm aktual mashqalaları, obektivlik, ilimiylik, tariyxiylik, dialektikalıq usıl, materiallıq h'a'm jazba derekler.

A' D E B İ Ya T L A P:

1. Kapimov İ.A. Tapixiy xotipasiz kelajak ywq T., Shapq, 1998.
2. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T., 2000.
3. Abu Payxon Bepuniy. Qadimgi xalqlapdan qolg'an edgopliklap. t.1. T., 1968.
4. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.
5. Wzbekiston tapixi. T., "Univepsitet", 1997, ekinshi baspası 1999.

2. Oraylıq Aziya insan jasap kiyatırǵan en a'yemgi u'lke, jer ju'zlik tsivilizatsiya oraylarının' biri.

J O B A S I:

1. Oraylıq Aziya adamzat jasap qiyatırǵan en a'yemgi u'lke.
2. Uriwlıq ja'miyettin' payda bolıwı h'a'm onın' rawajlanıw basqışları.
3. Ylkemizde o'ndiriwshi xojalıqtın' payda bolıwı h'a'm onın' ja'miyetlik rawajlanıwdag'ı ornı.

Alg'ashqı ja'miyet du'zimi adamzat ja'miyeti rawajlanıwındag'ı en uzaq dawam etken da'wir bolıp esaplanadı. Alg'ashqı ja'miyet du'ziminin' baslanıwı du'nyanın' h'a'r qıylı territorialarında tu'rli da'wirlerge tuwrı keledi. Ma'selen Afrikada bul da'wir 2,5-3 million jıl burın baslang'an bolsa, Amerikada 20-30 min' jıl burın dep shamalaydı. Bul da'wir tariyxın teren' u'yreniwde arxeologiya, antropologiya, a'tnografiya pa'nlerinin' a'h'miyeti ayırıqsha bolıp, olar tiykarǵı derek wazıypasın atqaradı.

Ha'zirgi payıtta Oraylıq Aziya territoriyasında alg'ashqı ja'miyet rawajlanıwının' basqışları to'mendegi ulıwma ta'rtip boyınsha da'wirlerge bo'linedi:

1. Paleolit (a'yyemgi tas da'wiri - "palayos" - "a'yyemgi", "litos"-tas): a) adam b.a'.sh. 3-3,5 million jıl burın payda boladı. En' a'yyemgi tabılmalar Shıg'ıs Afrikanın' Olduvay jirasınan tabılǵan bolıp, Olduvay ma'deniyatı dep ju'rgiziledi. Adamzattın' payda bolıw da'wiri 3,5 min' 700 min' jıldı o'z ishine aladı; b) erte paleolit. Ashel da'wiri paleolit da'wiri estelikleri b.a'.sh. 500-200 min' jıl burın da'wirlerge tiyisli bolıp, ashel da'wiri dep ataladı; v) orta paleolit. Bul da'wir Muste da'wiri ma'deniyatı (b.a'.sh. 100-40 min' jıllıqlar) dep jurgiziledi; g) joqarı (son'g'ı) paleolit - b.a'.sh. 40-30-12 min' jıllıqlar.

2. Mezolit (orta tas da'wiri - "mezos" - "orta", "litos" - "tas" - b.a'.sh. 12-7 min' jıllıqlar.
3. Neolit (jan'a tas da'wiri - "neos" - "jana", "litos" - "tas" - b.a'.sh. 6-4 min' jıllıqlar.
4. a'neolit (mıs tas da'wiri) b.a'.sh. 4-3 min' jıllıqlar.
5. Bronza da'wiri b.a'.sh. 3-2 min' jıllıqlar.
6. Temir da'wiri -b.a'.sh. 1 min' jıllıqtın' basları.

Oraylıq Aziya territoriyasınan erte paleolit da'wirine tiyisli to'mendegi ma'kanlar tabıldı: Selu'ngu'r (Ferg'ana), Uchtut (Buxara), Unarcha (Qirg'ızstan), Qarataw (Ta'jikstan).

Bul ma'kanlardan ulıwma Oraylıq Aziya territoriyasınan h'a'zirge shekem erte paleolit da'wiri adamlarınnı' qaldıqları tabılmaq'an. Bul da'wirge tiyisli ma'kanlardan alg'ashqı adamlardı' tek g'ana tas quralları tabılq'an.

Erte paleolit da'wiri tariyxı menen shug'ılanıwshı ilimpazlardı' pikirleri boyınsha, bul da'wir esteliklerinin' waqtı b.a'.sh. 800-100 mın' jıl, ayırımları 500-100 mın jıl burıngı a'yyemgi da'wirge tiyisli bolıp esaplanadı. Bunnan Oraylıq Aziyag'a adamlar ju'da' erte kelip jaylasa baslag'an, degen juwmaq islewge boladı. Erte paleolit adamları tiykarınan jıynawshılıq h'a'm an'shılıq penen shug'ıllang'an.

Orta paleolit (muste ma'deniyatı) a'yyemgi tas da'wirinin' ajıralmas h'a'm sostav bo'legi bolıp, uzaq dawam etken erte paleolittin' dawamı bolıp esaplanadı. Oraylıq Aziyada bul da'wirdin' en ataqlı esteliklerine Tesiktas, Obiraxmat, Xojakent, Ko'lbulaq, Kuterbulaq, Uchtut sıyaqlı bir qatar ma'kanlardı kirgiziw mu'mkin. Olardı' barlıg'ı 300 ge shamalasıp qaladı. Bul da'wirde arqadan qublag'a muzlıqtın' basıp keliwine baylanıslı h'aywanat h'a'm o'simlik du'nyası o'zgeredi.

Obiraxmat ma'kanı Tashkent qalasınan 100 km. arqa-shıg'ısta Tangri Taw Chatkol du'zimindegi Paltaw sayının' joqarı ag'ımınan tabılq'an. Ungir ma'kanınan 10 metr qalınlıqtıg'ı 4 ma'deniy qatlam anıqlang'an shakları h'a'm tas kurallardı koyılıwı tosattan emes. Bul Tesiktas u'n'girinde jasag'an neondertal adamlar a'piuayı bolsa da diniy isenimge iye bolg'anınan derek beredi.

Oraylıq Aziyada mezolit da'wiri shama menen b.a'.sh. 12-7 mın' jıllıqlardı o'z ishine aladı. Bul da'wirge kelip, muzlıq arqag'a jılıp, ta'biyat jılıtadı. Haywanat h'a'm o'simlik du'nyası o'zgeredi. Bul da'wirdin' en u'lken jetiskenliklerinen biri oq jaydın oylap tabılıwı. Sonday-aq bul da'wirde alg'ashqı ko'rkem o'ner payda boldı. Oraylıq Aziyadan mezolit da'wirine tiyisli ko'plep estelikler tabılq'an. Olardan biri O'zbekstannın' qublasındag'ı (Baysun) Machay ma'kanı. Bul jerden tas h'a'm suyekten islengen qurallar, adamnı' bas su'yekleri, tisleri tabılq'an, sonday-aq 20 dan artıq h'aywanlardı su'yekleri tabılq'an bolıp, olar mayda, sindirilg'an, otta ku'ydirilgen. Demek machaylılar ottan ken paydalang'an, h'aywan go'shlerin otta pisirip jegen.

Ferg'ana alabınan mezolit da'wirine tiyisli Obishir ma'kanı tabılq'an. Bul ma'kanın a'yyemgi adamları balıqshılıq, an'shılıq h'a'm jıynawshılıq penen shug'ıllang'an.

Keyingi 30 jıl ishinde Oraylıq Ferganadan Shorko'l, Ashshiko'l, Yangika'dem, Bekabad, Zambar, Toypokko'l sıyaqlı 80 ge jaqın mezolit da'wiri estelikleri tabılq'an. Mezolit da'wiri o'zinen alding'ı a'yyemgi tas a'sirine qarag'anda qurallardı rawajlanıwı h'a'm adamlar sana-seziminin' o'siwi jag'ınan da sheshiwshı na'tiyjelerge erisken.

Neolit uzaq dawam etken tas a'sirinin' song'ı h'a'm juwmaqlawshı basqışlı. Neolit tusinigin ilimge arxeolog Lebbok alıp kirgen. Neolit da'wiri adamlarınan en u'lken tabıslarınan biri gulalshılıq bolıp, olar ılaydan h'a'r qıylı ıdıslar isledi h'a'm olardı otta pisiriwdi uyrenip alg'an. Sonday-aq neolit da'wirinde toqımashılıq h'a'm qayıq sog'ıwshılıq ta payda boldı.

Oraylıq Aziyada jasag'an neolit da'wiri ka'wimleri xojalıqtın' tu'rlerine qaray Jaytun, Kelteminar h'a'm Xisor ma'deniyatına bo'linedi, olardı' sa'nesinin' joqarı shegarası b.a'.sh. 6 mın' jıllıq, to'mengi shegarası 4-3 mın' jıllıqlardı o'z ishine aladı.

Jaytun ma'deniyatı Qubla Tu'rkmennistanda, Ashxabad qalasınan 25 km. arqadag'ı Jaytun qon'ısınan tabılq'an. Alımlar arasında Jaytun awılında 30 g'a jaqın u'y bolıp, onda 150-180 adam jasag'an degen pikirler bar. Ha'r bir u'yde 5-6 adamlıq shan'apaq jasap, analıq urıwshılıq u'stemlik etken. Jaytunlılar belgili bolıwı sonnan ibarat, bul jerde da'slepki diyxanshılıq ma'deniyatı rawajlandı.

Kelteminar ma'deniyatı da'slep A'miwda'rya boyları h'a'm Xorezm territoriyasınan tabılq'an. Bular arasında Xorezmdegi Jambasqala ma'kanı diqqatka ılayıq. Kelteminar ma'deniyatı ja'miyetlerinin' ma'kanları tung'ısh ret A'miwda'ryanın' Aqshada'rya o'zeginen shıqqan a'yyemgi Kelteminar kanalının' esteliklerinen tabılq'anı ushın olarg'a usı at berilgen. Bul qon'ıs arxeolog alım S.P. Tolstov ta'repinen qazıp izertlendi. Kelteminar ma'deniyatı ja'miyetinin' xojalıg'ının' negizin balıqshılıq qurag'an. Sonday-aq an'shılıq h'a'm jıynawshılıq penen shug'ıllang'an.

B.a'.sh. 4 m.j. kelip Orta Aziya sharayatında neshe ju'z mın' jıllar dawam etken adamzat tariyxının' tas da'wiri tamamlandı, onın' ornın a'neolit h'a'm son'ıraq bponza da'wirleri iyeledi. Alg'ashqı ja'miyetler miynet quralların sog'ıuda da'slep mıstan paydalandı. Sonın' ushın bul da'wir a'neolit, yag'niy mıs-tas da'wiri dep atıldı.

a'neolit da'wiri jer sharının' barlıq zonalarında bir waqıtta baslanbay, ol h'a'r bir zonanın' ta'biyiy a'kologiyalıq imkaniyatına say ra'wishte h'a'r qıylı waqıtta baslandı. Ma'selen, Afrika h'a'm

Aziyanın' a'yyemgi diyxanshılıq zonalarında alg'ashqı ja'miyetler metall menen erterek, al basqa zonalarda keyinirek tanıstı.

Orta Aziyada metall b.a'.sh. 4 m.j. ma'lim. Orta Aziyanın' arqa rayonlarında bolsa bul waqıtta neolit da'wirinin' Kelteminar ma'deniyatı ja'miyetleri gu'llep rawajlanbaqta edi. Kelteminar ma'deniyatın' do'retken ata-babalarımız arxeologiyalıq mag'lıwmatlarg'a qarag'anda, metall menen birinshi ma'rtebe b.a'.sh.3 m.j. aqırlarında tanıstı. Bronza da'wirinin' xronologiyalıq shegarası b.a'.sh. 3-1 m.j. tuwra keledi. Birinshi ma'rtebe bronza b.a'.sh. 3 m.j. Aldıng'ı Aziya h'a'm Hindstanda ashıldı. Al, Orta Aziyada bolsa ol b.a'.sh. 3 m.j. ag'ırı h'a'm 2 m.j. baslarınan belgili.

Bronzadan negizinen h'a'r qıylı bezekler, u'y-ruwzigershilik h'a'm xojalıq buyımları, a'skeriy qural-jaraqar h'a'm miynet quralların' sog'atug'ın arnawlı temirshilik, slesarlıq h'a'm zergeplik ustaxanaları ju'zege keldi. O'nermentshiliktin' qa'niygelesiwı menen zonalar aralıq zat almasıwlar ku'sheydi. Wa'liyatları a'konomikalıq jaqtan baylanıstırıp turatug'ın ta'biyiy baylanıs jolları payda boldı. Haywanlar jegilgen do'ngelekli arbalar payda boldı.

Arxeolog alımlardıń Orta Aziya aymag'ında ju'rgizgen ilimiy izleniwlerinin' na'tiyjelerine qarag'anda bronza da'wirinde an'shılıq h'a'm jıynawshılıq turmista o'zinin' da'slepki rolin jog'alttı. Halıqtın' negizgi xojalıg'ı sharwashılıq h'a'm diyxanshılıq bolıp kaldı.

Orta Aziya sharayatında sharwashılıq xojalıg'ının' da'slepki izleri h'a'tte mezolit da'wirinin' son'g'ı basqıshı yamasa erte neolitten belgili. Arxeolog U.İslamov Machay u'ngirinde ju'rgizgen qazıw isleri waqtında u'ngirden, onın' ma'deniy qatlamınan jabayı h'aywanlardın' qara mal, qoy h'a'm eshkilerdin' su'yeklerin taptı. Neolit da'wirinin' esteligi bolg'an Jaytunda sharwashılıq xojalıg'ı diyxanshılıq penen bir qatarda ja'ma'a'tlar turmısında a'h'miyetli rol oynagan.

Sharwashılıqtı birinshi ma'rtebe h'ayallar ashqan. An'shılıq waqtında tiriley qolg'a tu'sken h'aywanlardın' balaların h'ayallar ta'rbiyalay basladı. Ja'ma'a'tte u'y h'aywanı payda boldı, sharwashılıq xojalıg'ına da'slepki ka'demler taslandı.

Diyxanshılıqtın' payda bolıwında da h'ayallar negizgi roldi oynadı. Hayallar jabayı masaqlı o'simliklerdin' da'nin' jıynap ruw ja'ma'a'ti ma'kanına alıp kelgennen keyin olardı tu'yeklep jenshiw, tazalaw protsessinde ja'ma'a'ttin' u'ylepinin' aynalasında biyıqtıyar to'gilgen da'nlerden o'nim shıg'ıp atırg'an ko'gisliklerdi sezbewi mu'mkin emes edi. Sol sebepli diyh'anshılıqqa qaray qoyılğ'an birinshi qa'dem da'slep ja'ma'a't baspanaları a'tırapında ko'gerip shıqqan da'n eginlerin abaylap ta'rbiyalawdan baslandı.

Orta Aziya sharayatında, anıg'ırag'ı onın' qubla rayonlarında, diyh'anshılıq neolit da'wirinde payda boldı. O'zbekstannın' arqa-shıg'ıs rayonlarında, Tashkent oazisinin' da'rya alaplarında, Qarshi oazisinde otırıqshı diyh'anshılıq xojalıqları bronza da'wirinin' song'ı basqıshlarında payda boldı.

Zarafshan oazisinde da'slepki diyh'anshılıq ma'kan jayları Zamanbaba h'a'm Sarazm esteliklerinen tabıldı. Zamanbaba Zarafshannın' to'mengi ag'ısınin' alabında, onın' qurıp baratırg'an o'zeklerinin' birewinin' jag'asında payda bolg'an. 1950 jılı akademik Ya.G. Gulyamov, son' A.Askarov qazıw jumısların alıp bardı. Zamanbaba ma'kanı erte bronza da'wiri ruw ja'ma'a'tinin' baspanası bolg'an. Onın' h'alqı diyxanshılın' h'a'm sharwashılıq penen shug'ıllang'an.

Sogdianada erte diyh'anshılıq ma'deniyatınin' basqa bir ullı esteligi a'yyemgi Sarazm awılı bolıp, bul jerde 1988 jıldan berli arxeolog Abdulla İsaqov arxeologiyalıq qazıw jumısların alıp barmaqta. Ha'zirgi Sarazm awılı O'zbekstannın' Ta'jikistan menen shegaralas Samarkand wa'layatındag'ı shegara rayonında jaylasqan.

Qubla O'zbekstanda (Surxandarya welayatı) a'yyemgi diyh'anshılıq ma'deniyatı Sapallı to'be h'a'm Jarkotan ma'kan jaylarınan tabıldı. 1969-1974 jıllarda Sapallı to'bede A.Askarovtın' basshılıg'ında ilimiy izleniwler alıp barıldı.

Sapallı to'be h'a'm Jarkotan esteliklerin u'yreniw na'tiyjesinde bunnan derlik 3,5-4 mın' jıllar burın, yag'nıy bronza da'wirinde jasap suwg'arma diyh'anshılıq h'a'm asırandı mal saqlaw menen shug'ıllang'an ruw ja'ma'a'tinin' ku'n ko'risleri, dinge iseniwshiligi, ka'sip ka'pi, ku'ndelikli turmıs qa'lpı, salt da'sturleri h'a'm u'rp-a'detleri h'aqqında ulıwma tu'sinikke iye bolıw imkanıyatı tuwıldı.

Belgili alım S.P.Tolstov 1930 jıldın' ortalarınan A'miwda'ryanın' to'mengi alabında, a'yyemgi Xorezmde ken ko'lemde arxeologiyalıq izleniwler alıp bardı h'a'm bir qatar du'nya ju'zlik a'xmıyettegi jan'alıqlardı ashtı. S.P.Tolstovtın' h'ızmetine tiyisli ashılıwlardın' biri 1938 jılı A'miwda'rya eteklerinde, a'yyemgi Xorezm jerinde tabılğ'an Tazabag'jap ma'deniyatı edi. Tazabag'jap ma'deniyatı a'yyemgi Xorezmde b.a'.sh. II m.j. ortalarında qa'liplesken. Bul ma'deniyattın' h'alqı negizinen jer to'lelerde, ılashıqlarda jasap, sharwashılıq penen, da'rya eteklerindegi oypat, ılashıqlarda jasap diyh'anshılıq penen shug'ıllang'an.

1940 jılı ataqli alim S.P.Tolstov ta'repinen qubla Qaraqalpaqstanda A'mirabad ma'deniyatına tiyisli, ma'kan jaylar birinshi ma'rte tawıp u'yrenilgen. S.P.Tolstov A'mirabad ma'deniyatına tiyisli ma'kanlardın' en u'lkenin' Jekke Papsan 2 dep atadı. Alım bul ma'kanlardan tabılǵ'an arxeologiyalıq materiallıq da'liyllerdin' b.a'.sh. 10-8 a'sirlerge tiyisli ekenligin da'liyilleydi.

B.a'.sh. 10-8 a'sirler Oraylıq Aziya sharwalarının' turmısında tu'pkielikli sotsial-a'konomikalıq o'zgerisler ju'z bergen da'wir bolıp, olar qıyralıp baratırǵ'an alg'ashqı ja'ma'a't jerinde mu'lk tensizligi, klasslıq qatlamlasıw protsessinin' jedelleskenliginen derek beredi. Erte temir da'wirine ta'n ka'siyetler bolsa, bul protsessti tezlestirdi. Orta Aziya sharayatında erte temir da'wiri b.a'.sh. I m.j. birinshi yarımına? tuwra keledi. Bul da'wirde alg'ashqı ja'ma'a't sisteması o'zinin' aqırǵı basqıshın o'tpekte edi. O'ndiriste birinshi ma'rtebe temirden shiyki zat sıpatında paydalanılıp, miynet quralları islep shıǵ'arıla basladı. Temirdin' o'ndiriste qollanıluwı alg'ashqı ja'ma'a't tariyxında u'lken texnikalıq revolyutsiya boldı.

Temir sharwashılıqtı diyh'anshılıqtan uzıl-kesil bo'lekledi, jeke menshik mu'lkin bekkemledi, klasslıq ja'miyetti keltirip shıǵ'ardı. Temirdin' o'ndiriske kenirek qollanıluwı sebepli xojalıqta ekinshi miynet bo'listiriwin ju'zege keltirdi, yag'nıy o'nermentshilik diyh'anshılıǵ'tan bo'linip shıqtı. O'nermentshiliktin' bir qatar tarawlarında qa'niygelesiwdin' payda bolıwı na'tiyjesinde ertedegi sha'h'a'rlerdin' belgileri sıpatında bazar payda boldı. Ja'miyettin' sotsial-a'konomikalıq turmısında ken ko'lemdegi tovar almasıwı ju'z berdi. Onın' aqıbeti sıpatında ayırım adamlardıń qolında tez ra'wishte baylıqlar toplana berdi. Temirdin' o'ndiriske ken ko'lemde kirip keliwi sebepli jerge jeke iyelik etiw kelip shıqtı. O'ndiriwshi xojalıqtın' payda bolıwı h'a'm rawajlanıwı ma'mleketshiliktin' kelip shıǵ'ıwına alıp keldi.

TAYaNIsh TU'SINIKLER

Tsivilizatsiya, antropogenez protsessi, paleolit, neolit, eneolit, Ashel, Muste, Tesiktas, Jaytun, Hisor, Kelteminar, Sarazm, Zamanbaba, Sapalli, Neandartal, Kromanon, Zarausay, matriarxat, patriarxat.

A' D E B I Ya T L A R:

1. Arxeologlar h'ikoya qiladi. Twplam. T., 1974.
2. Kabirov J. , Sagidullaev A. Wrtı Osie arxeologiyası. T., Wkituvchi, 1990
3. Sagdullaev A. Qadimgi Wzbekiston ilk ezma manbalarda. T., Universitet, 1996.
4. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. T., "Fan" 1964
5. Wzbekiston xalqları tarixi. İkki jildlik. t.1. T., "Fan", 1992
6. Wzbekiston tarixi. (1 kism) T., "Universitet" 1997, 1999.
7. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.

Lektsiya 3. Orta Aziya aymag'ında da'slepki ma'mleketlerdin' payda bolıwı h'a'm rawajlanıw basqışları

J O B A S I :

1. Ma'mleketshilik tu'sinigi. Ertedegi ma'mleketlerdin' payda bolıwının' tiykarg'ı faktorları.
2. Orta Aziya aymag'ındag'ı en' a'yemgi ma'mleketler. Olardıń sotsiallıq-ekonomikalıq turmısı.
3. Antik da'wir ma'mleketleri h'a'm ma'deniyatı.

Ma'mleketshilik - ma'mlekettin', eldin' tariyxıy rawajlanıw barısında o'zinin' jan'adan ma'mleketti du'ze alg'an yamasa bir qansha sebepler menen g'a'rezsizlik awh'alg'a duwshar bolıp jog'altıp alg'an buring'ı ma'mlekettin' qaytadan tikley alg'an ayırıqsha belgi boladı. Ma'mleketshilik-ja'miyettin' tek baylıǵı h'a'm onın' rawajlanıwının' ko'rsetkishi g'ana emes, sonday-aq ol milliy ideologiyada ruwh'ıy ka'driyatlarda, elde ma'mlekettin' rawajlanıwına, onı qorg'awg'a bag'darlaytug'ın ja'miyetlik siyasiy h'a'm ma'deniy orientatsiya, ja'miyettin' siyasiy sho'lkemlesiwinin' jetistiriliwi bolıp tabıladı. Ma'mleketshiliktin' o'zine ta'n simbolikalıq belgileri ra'smiy ma'mleketlik tilde yamasa tillerdin' paydalınıwı, a'mblematikasının' (gerb, gimn, jalaw) bolıwı h'a'm ja'miyetti ma'mleketlik siyasiy sho'lkemlestiriwinin' o'zine ta'n spetsifikalıq formaların du'ziwi bolıp tabıladı.

O'zbekstan territoriyasındag'ı ma'mleketshilik o'zinin' mın' jıllıq tariyxına iye. Bul territoriyada payda bolǵ'an ma'mleketler xalqımızdın' bay tariyxında girewli orın iyelegen. Birak XIX a'sirde Rossiya

imperiyasının' jawlap alıwının' sonın'an sovet imperiyasının' zorlıq penen o'zine qosıp alıwının' aqibetinde elimizdin' ma'mleketshiligi tariyxında uzaq waqt ma'jburiy u'ziliske ushırawshılıq boldı.

O'zbekstan Respublikasının' g'a'rezsizlikke erisiwinin' na'tiyjesinde jan'a biyg'a'rez O'zbekstan ma'mleketshiliginin' tırnag'ı salındı. "a'rezsizliktin' arqasında g'ana xalqımız o'zinin' milliy tsivilizatsiyasının' h'a'zirge rawajlanıw da'rejesine maslastırıp qayta tikleu mu'mkinshiligine iye boldı. Ma'mleket ja'miyettin' siyasiy sistemasının' tiykarg'ı institutı bolıp, ja'miyetti basqarıwdı a'melge asıradı.

O'zbekstan territoriyasında a'yyemgi ma'mleket du'ziminin' qa'liplesiwi a'yyemgi da'wirge barıp taqaladı. Keyingi bronza h'a'm erte temir, da'wiri Orta Aziya tsivilizatsiyasının' tiykarında, yag'nıy b.a'.sh. VIII-VII a'sirlerde bul jerde da'slepki erte ma'mleketlik birlespeler "A'yyemgi Baktriya patshalığı" h'a'm "U'lken Xorezm" payda boldı. A'skeriy demokratiyalıq basqarıw usılı tiykarında qa'liplesken bul ma'mleketlik birlespeler territoriyalıq jaqtan h'a'zirgi O'zbekstannın' barlıq wa'layatların o'z ishine alg'an.

Ylken Xorezm - A'miwda'ryanın' to'mengi ag'ımındag'ı arqadag'ı jerler, Murg'ap oazisi h'a'm Parfiya territoriyası. Baktriya h'a'zirgi Surxanda'rya, Ta'jikstannın' A'miwda'ryag'a jaqın jerleri h'a'm arqa Awg'anıstan territoriyası. Tilekke qarsı jazba dereklerde olar h'aqqında u'zik julıq h'a'm ju'da' qısqa mag'lıwmatlar gezlesedi.

"Avesto"da "U'lken Xorezmge" tiyisli wa'layatlar sanap jazıladi. Bul boyınsha Orta Aziyanın' derlik u'lken bo'legi "U'lken Xorezmge" tiyisli ekenligine iseniw mu'mkin.

Bul xabar grek avtorları ta'repinen de tastıyqlanadı. Gerodot "U'lken Xorezm" ma'mleketinin' egislik maydanların suwg'arıw ushın Oks da'ryasına plotına qurıl'g'anlıg'ın bayan etip ketken. Biraq "U'lken Xorezm" ma'mleketinin' qashan dag'darısqa ushırag'anlıg'ı h'aqqında bir pikir aytıw qıyın. Biraq "U'lken Xorezm"ge tiyisli bir qatar qubla wa'layatlar Midiya ma'mleketi waqtında -aq onnan bo'linip ketken, al onın' tag'ı bir qatar wa'layatları bolsa Axamaniyler ma'mleketi ta'repinen basıp alıng'an. Bizin' a'ramızg'a shekem IV a'sirge kelgende "U'lken Xorezm"nin' A'miwda'ryanın' to'mengi alabı aymag'ında A'yyemgi Xorezm ma'mleketi payda boldı.

Onın' patshası sıpatında Farasman ismli adam grek tariyxshıları ta'repinen tilge alınadı. Arxeologiyalıq materiallar "U'lken Xorezm" ma'mleketi tuwralı so'z bolg'anda tek Farasman patshalıq etken A'yyemgi Xorezm ma'mleketi tu'sinilmesten, al onın' a'yyemgi Parfiya, Girkaniya h'a'm Marg'ianag'a shekem jayıl'g'anlıg'ın ko'rsetedi.

Orta Aziya aymag'ında axameniylerge shekem du'zilgen ekinshi ma'mleket -bul Baktriya patshalıg'ı bolıp tabıladi. Bul ma'mleket h'aqqındag'ı da'slepki maqlıwmatlar gretsialı ta'wip Ktesiye ushırasadı. Baktriya paytaxtı Baktra (h'a'zirgi Balx) bekkem qorg'anıw qurılımlarına iye bolg'an.

Ktesiydin' mag'lıwmatları bizin' a'ramızg'a shekemgi VIII-VII a'sirlerge tiyisli bolıp, olarda Baktrianın' qu'direti, saltanatı, min'lag'an qalaları menen awılları, mol zu'ra'a'tli jerleri h'a'm ko'p sandag'ı sharwaları h'aqqında a'ngime etiledi.

Keyingi jıllarda a'yyemgi Baktriya aymag'ında ju'rgizilgen arxeologiyalıq izertlewler jumısları grek, avtorlarını "a'yyemgi Baktriya patshalığı" h'aqqındag'ı a'ngimeleri tiykarında tariyxıy shınlıq bar ekenligin ko'rsetedi. Bug'an misal etip qubla Baktriyada Altın 1, Altın-10 jan'a Baktra sha'h'a'ri rayonların, al arqa Baktriyada Ku'shikto'be, Qızıltó'be, Talashkanto'be, Ba'ndixan - 2 usag'an esteliklerdi ko'rsetiw mu'mkin. Olardın' h'a'r

biri jergilikli h'a'kimlerdin' ordası bolg'an. A'yyemgi Baktriya patshalıg'ı bolsa mine usı rayonlar menen wa'layatlardı birlestiriwshi a'skeriy demokratiyalıq tiptegi konfederatsiya edi.

Grek-makedon basqınshılarının' Oraylıq Aziyag'a keliwi h'a'm olardın' jergilikli xalıqtın' barlıq qatlamları u'stinen ju'rgizgen talawshılıq siyasatı izsiz qalmadı. Basqınshılar zulımınan azap shekken Oraylıq Aziya xalıqları o'z azatlıg'ı ushın gu'resin alıp bardı. Ha'tiyjede a'ramızdan alding'ı III a'sir ortalarında Oraylıq Aziya territoriyasında bir qansha g'a'rezsiz ma'mleketler payda boldı: h'a'zirgi Tu'rkmestan aymag'ında arshakiylardıń Parfiya ma'mleketi; O'zbekstan, Ta'jikstan h'a'm arqa Awg'anstannın' batısında Grek-Baktriya; O'zbekstannın' arqası h'a'm batıs Qazaqstanda - Kangyuy; Ferg'ana oazisinde - Davan; A'miwda'ryanın' to'menin'de -A'yyemgi Xorezm ma'mleketi payda boldı. Olardın' ma'mleketlik du'zilisi h'aqqında anıq pikirler aytıw qıyın. Biraq a'yyemgi avtorlardın' mag'lumatları, Avesta h'a'm basqa dereklerde keltirilgen mag'lıwmatlar ma'mleketti aqsqaqallar kenesi basqarıwının' a'skeriy-demokratik usılı h'aqqında ulıwma tu'siniklerdin' tısqarı tiyisli material bere almaydı, aqsqaqallar kenesi tamanınan saylang'an patshalar bekkem h'a'kimiyatka iye emes edi.

Grek-Baktriya, Parfiya h'a'm Xorezm ma'mleketlerinin' patshaları atınan tengeler shıg'arıl'g'an h'a'm usı u'lkelerdin' o'z jazıwlar bolg'an.

Kangyuy ma'mleketi - bir qansha diyxanshılıq h'a'm sharwashılıq u'lkelerdi birlestirivshi sho'lkem bolip, onin' territoriyasında a'yyemgi tu'rkiy jazıwlar ushırassa da biraq o'zinin' tengesine iye emes edi. Kangyuy ma'mleketinin' a'tnik quramı tiykarınan a'ramızdın' baslarında eki tilde bolip, ma'mleket xalqının' tu'rkiy tilli qatlamı ustemlik qılğ'an.

Bizin' a'ramızg'a shekemgi IV a'sirdin' aqırlarında Spitamennin' jenilisinen son' Qıtay jılnamalarında Yua'-ChJİLER dep atalg'an massaget qa'wimleri shıg'ıs Tu'rkstannan Mong'olstan shegaralarına shekemgi aymaqlarg'a ketip qalg'an edi. B.a'.sh. 155 jılı Grek-Baktriya ma'mleketi dag'darısqa ushıradı. Tek usı jag'daydan paydalang'an Yua'-ChJİLER b.a'.sh. 140 jılı Sog'd jerleri arqalı Baktriya'g'a kirip keledi.

Qıtay jılnamalarında jazılıwına qarag'anda, yua'-chjiler Baktriya'g'a kelgenneq soq ju'z jıl dawamında 5 qa'wimge bo'linip jasag'an. Gayshunnan (Ku'shan) qa'wimi (Yabgusı) Kudzula Kadfiz qalg'an tn'rt qa'wimnin' yabguların bag'ındırıp, o'zin xu'kimdar dep dag'azalaydı. Qıtay dereklerine qarag'anda Ku'shan ma'mleketi Parfiyanı, Awg'anstandı h'a'm Kashmirdi basıp aladı.

Kushan ma'mleketinin' da'slepki patshaları "Geroy jabgu" "Kutula jabgu" jazıwlı tengeler shıg'arg'an. Bul tengeler olardıń tu'rkiy qa'wimlerine a'tnik jaqınlıg'ın ko'rsetedi. Kutula Kadfiz da ma'mleket h'u'kimdarı sıpatında o'z tengelerin shıg'ara baslaydı. Kanishka h'u'kimdarlıg'ı da'wirinde Hindstannın' qubla rayonları, Orta Aziyanın, Sogdiana, Xorezm h'a'm Shash wa'layatları ku'shanlardın' qolına o'tedi. Kushanlar ma'mleketinde bir qatar qalalar payda boladı. Pul reforması o'tkeriledi. Budda dini ma'mleket dini dep dag'azalanadı. Magistral kanallar payda boldı, o'nermentshilik h'a'm sawda rawajlandı.

Ekonomikalıq siyasiy h'a'm ma'deniy o'mirde joqarı rawajlang'an kushanlar saltanati Kanishkanın' miyrasxori Xuvishkadan keyin kem-kemnen dag'darısqa bet bura basladı. Hind dereklerine karag'anda III a'sirdin' ortalarında Hindstanda ku'shanlardan biyg'a'rez ma'mleket du'ilgen. Tap usı jıllarda Xorezm de ku'shanlardan bo'linip shıqtı. Solay etip III a'sir ortalarınan baslap kushanlar saltanati teren a'konomikalıq h'a'm siyasiy dag'darısqa bet burdı. Biraq bunnan keyin de Kushan ma'mleketi shıg'ıstın' iri ma'mleketlerinin' biri sıpatında 100 jıldan aslam waqt o'mir su'rdi.

Antik da'wir Orta Aziya xalıqlarının' materiallıq h'a'm ruwxıy ma'deniyatında sezilerli o'zgerisler bolıp o'tti. B.e.sh. IU- II a'sirlerde aramey jazıwı tiykarında Xorezm, Parfiya h'a'm Sogd jazıwları payda boldı. Kushan da'wirine kelip ja'ne bir jazıw - Kushan (Baktriya) jazıwı qa'liplesti. Orta Aziya h'a'm Afganstan aymag'ındag'ı arxeologiyalıq izertlewler antik da'wir ma'deniyatının' gu'llep rawajlang'anınan derek beredi. Ayritam h'a'm Go'ne Termezde Budda ibadtxanaları ashılğ'an. Faetzo'be, Kuva, Xalchayan, Dalvarzin sıyaqlı go'ne qalalarda saraylar, ibadtxanalalar ashılıp, olar joqarı ma'deniyatqa iye ekenligi anıqlandı. 1972 jılı Dalvarzinto'beden (Surxanda'rya) altın buyımlar g'a'ziyinesi (32 kg.) tabılğ'an. Bul g'a'ziyinenin' arasında antik da'wirge tiyisli bilezik, tag'ınshaqlar h'.b. ko'rkem o'ner buyımları bar. Uliwma, antik da'wir Qang', Sogd, Fergana jerlerinde qa'liplesken ma'deniyat o'z rawajlanıwının' jan'a basqishına ko'teriledi.

TAYaNİSh TU'SİNIKLER

Miynetin' da'slepki iri bo'liniwi, qa'nigelestirilgen o'nermentshilik, jasalma suwg'arılaturg'ın diyxanshılıq, sawda ma'deniy baylanıslar, ertedegi qalalar, Baktriya, Sogdiana, Xorezm, "Avesta", a'yemgi Fergana, Qang', Kushanlar.

A' D E B İ Ya T L A R:

1. Karimov İ.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yuk.T., Sharq, 1998
2. Azamat Zie. Wzbek davlatchiligi tarixi. T., "Sharq", 2000.
3. Pidaev Sh.R. Sirli kushonlar saltanati. T., 1990.
4. Pugachenkova G.A., Rtveladze E.V. Severnaya Baktriya-Toxaristan. T., 1990.
5. Sagdullaev A.S. Qadimgi Wzbekiston ilk ezma manbalarda. T., 1996.
6. Wzbekiston tarixi. T., 1997, ekinshi baspası 1999.
7. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.

Lektsiya 4. O'zbek xalıqlarının' a'tnikalıq qa'liplesiwı.

J O B A S I:

1. Uriw, qa'wim, elat, xalıq h'a'm millet tu'siniklari. B.a'.sh. 1 m.j.- b.a'. 7 a'sirlerdegi Oraylıq Aziyada ju'z bergen siyasiy h'a'm a'tnikalıq jag'daylar.

2. O'zbek xalqlarining a'nogenezinin (kelip shig'irinin) ekinshi da'wiri (IX-XII a'sirlar)
3. XV a'sirdin aqiri - XVI a'sir o'zbek xalqlarining qa'liplesiwindeki u'shinshi da'wir.

A'yyemgi zamanlarda bir ata-anadan tarqalg'an tuwg'an-tuwisqanlardin' ja'mlesiwi na'tiyjesinde qa'liplesken ja'ma'a't uriw dep ataladi. Tirishilik ta'shiwishi h'a'm sirtqi dushpanlardan saqlanuw ushin adamlardin' tuwg'an-tuwisqanliqqa tiykarlang'an birlesiwini ma'jbur etken.

Qa'wim tuwg'an-tuwisqanliq, millet dinles bir neshe uriwdin' ja'mlesiwi, sonday-aq bir uriw ta'biyiy tu'rde ko'beyip a'tirapindag'i uriwlar di boysindirip, o'z quramina sin'dirip jiberiw aqibetinde qa'wim retinde qa'liplesken boluw mu'mkin.

Qa'wimnin' uriwdan tiykarg'i parqi, ol uriwlarg'a bo'liniwden basqa o'z aymag'i qa'wimlik tiline, qa'wim kenesine h'a'm a'skepiy baslig'ina iye bolgan. Qa'wimler adamlardin' awshiliq h'a'm ko'shpeli sharwashiliq penen birge diyh'anshiliq h'a'm a'yyemgi temirshilikke o'te baslag'an gezlerinde payda bola baslag'an. Aql jag'nan bo'liniwshilik mu'lkii bo'liniwshilikke alip kelgen. Adamzat ja'miyetinde ba'rqulla sonday bolg'an h'a'm bunnan keyinde sonday boladi. Elat ataması, en a'weli, qa'wimler birlespesi, adamlardin' til, aymaq, a'konomikalıq h'a'm ma'deniy jaqtan tariyxıy qaratqan birligin bildiredi. Elattın' kelip shig'irına bir-birine ko'p jag'nan jaqın bir neshe qa'wimlerin' ja'mlesiwi tiykar bolg'an. Adamlardin' elat-elat bolip, bir aymaqta jasawları, olar arasındag'i tuwg'an-tuwisqanliq ulıwma ma'pdarlıq sezimlerin ku'sheytirgen. Ulıwma ma'pdarlıq ules h'a'm onı qorg'aw wazıypası ma'mleketti payda etken.

Elat bolip qa'liplesiwidin' bir neshe belgileri bolqan h'a'm h'a'zirde sonday. Til jag'nan bir yamasa o'z-ara jaqın qa'wimlerin' ja'mlesiwi elat bolıwdın' tiykarg'i belgisi. Bir qa'wimnin' basqası ta'repinen jawlap alınıwı na'tiyjesinde bir neshe qa'wim aralasıp, elat payda bolg'an.

1926 jılı o'tkizilgen Pu'tkil awqamliq h'alıqtın' esabın alıwdın' juwmag'ında burıng'ı awqamda 230 dan artıq milletler h'a'm elat jasaydı delinse, 1959 jılǵı h'alıqtın' esabın alıwda bul 129 g'a azayg'an. Demek, 100 den artıq elat, tiykarınan kem sanlı h'alıqlar o'z milliyligin jog'altıp, ko'p sanlı h'alıqtın' mug'darın asırg'an.

Halıq atamasına filosofiyalıq jaqtan na'zer awdarsaq onın' ta'piypi bunday tariyxtın' h'a'mme basqıshlarında ja'miyet wazıypaların sheshiwge tayar, ju'rt jumısına japamlı h'a'm qa'biletli qatlam, sotsiallıq birlik, tariyxtın' do'retiwshisi.

Millet adamlardin' tig'ız tariyh'iy birligi, ulıwma a'konomikalıq turmıs, til, aymaq birligi, ma'deniyat, sana, ruwh'iy ja'mlesiwi demekdup.

O'zbek h'a'm qaraqalpaq h'alıqlarının' kelip shig'irı ju'da' uzaq tariyxqa iye. Bul jag'day en a'yyemgi h'a'm erte orta a'sir da'wirinde tu'rli elat h'a'm h'alıqlardin' pu'tkil Orta Aziya, Qazaqstannın' ken territoriyalarında qosılıw h'a'm aralasıw pptsessi ju'z bergen. Bul territoriyada bir neshe min' jıllar dawamında shegaraları o'zgerip turg'an tariyxıy-ma'deniy birikpeler ju'zege kelgen.

A'yyemgi Turan jerlerinde jasag'an otırıqshı diyxan h'a'm ko'shpeli sharwa h'alıqtın' a'sirlar dawamında ju'rgizgen o'z-ara a'konomikalıq h'a'm a'nikalıq baylanıları na'tiyjesinde bul u'iken aymaqta en a'wele a'yyemgi jazba dereklerde Sug'd, Xorezm, Parkana, Shash h'a'm Toxar atı menen tilge alıng'an bir qatar oazislerdin' h'alıqları payda boladı.

a'ramızdan alding'ı bir min' jıllıqtın' ortalarda tu'rkiy qa'wimlerin' qublag'a qaray jılıslawı menen Maverannaxr h'a'm Xorasanda tu'rkiy protsesstin' u'stemligi tag'ı da ku'sheydi.

7-8 a'sirlerde tu'rkiy h'alıqtın' u'iken bir bo'legi Jetisuw, Shash h'a'm de Fergana oypatında, azg'antay bo'legi Zarafshan h'a'm Qashqada'rya oazislerinde jasaytug'ın edi. Olar tu'rkiy tildi qabil etken sol jergilikli xalıqtan h'a'm de bul jerge kelip ornasqan ko'plegen tu'rkiy qa'wim h'a'm ruwlardan ibarat edi. Ayırım sug'diy h'u'jjetlerde keltirilgen mag'lumatlarg'a qarag'anda tu'rkiy xalıq ornasqan bul u'lke 7 a'sirden baslap Tu'rkstan dep atala baslag'an.

Qullası arab xalifatlıg'ı basqınshılıg'ına shekem Shash, Fergana h'a'm Zarafshan oypatları Qashqada'rya h'a'm Sırda'rya oazisleri, Xorezm h'a'tte A'miwda'ryanın' shep jag'ası xalqının' u'iken bo'legi a'lle qashan tu'rklesep Maverannaxr h'a'm Xorezmnin' sotsiallıq h'a'm ma'deniy turmısında a'h'miyetli orındı iyelep alg'an edi.

Qaraqalpaqlardin' a'nogenezin' (kelip shig'irın), olardin' da'slepki payda bolg'an ata-ma'ka'nların belgilewde ataqlı arxeolog, professor S.P.Tolstov, professor G.A.Fedopov-Davidov h'a'm V.N.Yagodinnin', antropolog professor A.I.Yarxonın', belgili shig'ıstı izertlewshi professor P.L. İvanovtın', tariyxshı akademik S.K.Kamalov, belgili a'tnograf T.A.Jdanko, h'a'm L.S.Tolstova menen X.E. Esbergenovlardin', belgili tilshi N.A. Baskakov, D.S. Nasırov, U.X. Xamidovlardin' jazg'an miynetleri, Berdaq shayırdın' "Shejiresi" u'iken a'h'miyetke iye boldı.

Qaraqalpaq xalqının a'yyemgi zamanlardan berli ata-jurtı, ata-ma'kanı usı h'a'zirgi Qaraqalpaqstan Respublikasınıń jaylasqan jeri. Olar usı jerde yag'nıy Aral h'a'm A'miwda'rya boylarında payda bolg'an h'a'm bir qansha jag'daylarg'a baylanıslı bo'linip ketse de, son' o'z ata-jurtına qaytıp kelgen.

Qaraqalpaqlar da'slep bir neshe qa'wimlerdin' quramınan ibarat bolıp, a'yyemgi zamanlardan baslap-ag' qa'liplese baslag'an. Olardın' en eski ata-babaları bizin' a'ramızdan buring'ı birinshi a'sirde Araldın' qubla boylarında jasag'an massaget qa'wimleri. Massagetlerdin' o'zi bir qansha qa'wimlerden ibarat bolg'an. Solardın' ishinde apasiaklar qa'wimi qaraqalpaqlardın' tiykarın salıwda u'lken rol atqarg'an. Apasiaklar diyxansılıq, mal sharwuashılıg'ı h'a'm o'nermentshilik penen shug'ıllang'an. Professor T.A.Jdankonın' pikirinshe, massagetlerdin' yag'nıy apasiaklardın' turmısında bolg'an matriarxatlıq da'stur qaraqalpaq xalqının' "Kırık kızı" da'stanında ju'da' anıq ko'rinedi. Bul da'stan h'a'zirgi qaraqalpaqlardı o'zlerinin' eski ata-babaları menen tikkeley baylanıstıradı. Demek, apasiaklar bul qaraqalpaqlardın' en birinshi atı (ataması solay bolg'an) desek te boladı.

Apasiaklardın' belgili izleri A'miwda'rya boylarındag'ı a'yyemgi zamanlarda salıng'an imaratlardan da tabılg'an. Ma'selen bizin' a'ramızdın' 2-3 a'sirlerinde salıng'an Xorezm patshaların' "Ka'ramatlı sarayı", h'a'zirgi Ellikqala rayonında jaylasqan Topıraq qalanı salıwg'a qatnasqan h'a'r bir qa'wim o'zleri quyg'an gerbishke o'z tamg'aların basqan. Olardın' arasında qaraqalpaq urıwların' altı tu'rli tamg'aları ushırasadı.

Biraq, bunın ishinde qaraqalpaq urıwları tamg'alarının' tu'rleri az ko'ringen menen, sonday tamg'alar salıng'an gerbishlerdin' sanı ko'p bolıp shıqqan. Bug'an qosımsha Topıraq qala sarayının' diyuallarına salıng'an nag'ıslar qaraqalpaqlardın' kiyimlerin bezegen nag'ıslarına sa'ykes keledi. Demek, biz tek usı mag'lumatlardın' o'zinen-aq apasiaklardın', yag'nıy qaraqalpaqlardın' ata-jurtı a'yyemgi zamanlardan baslap-aq Aral h'a'm A'miwda'rya boyları bolg'anlıg'ı h'a'm olar eski Xorezm ma'mleketinin' siyasiy-a'konomikalıq turmısında u'lken rol atqarg'an degen juwmaq shıg'arıwmızg'a boladı.

2. 15 a'sirde Maverannaxrda Qaraxaniyeler ma'mleketinin' du'ziliwi menen karluk, og'uz, jigil, yag'ma h'a'm basqa tu'rkiy qa'wim ja'ne ruwların' Shash, Ferg'ana h'a'm basqa walayatlarda jasaytug'ın tu'rkiy xalıq penen birigip otırıqshı turmısqa o'tiw protsessi jedellesedi. Otırıqshı diyxan h'a'm o'nermentshi xalıq penen aralasıp diyxansılıq h'a'm sha'h'a'r ma'deniyatının' bay ta'jiriybesi h'a'm da'sturleri o'zlestiriledi. Tu'rkiy ulıwma til h'a'm xalıq awızeki a'posına negizlengen ko'rkem a'debiyat ju'zege keledi. Ha'tiyjede tu'rkiy tilde soyleytug'ın xalıq Maverannaxrdın' negizgi xalıqlarının' birine aylanadı.

Solay etip, a'sirler dawamında Maverannaxr, Xorasan, Xorezmde ju'z bergen juda' qıyın siyasiy jag'dayda dawam etken a'tnikalıq protsesslerdin' aqibetinde 9-12 a'sirlerde o'zbek xalıqı payda boladı.

Al qaraqalpaqlarg'a keletug'ın bolsaq, apasiaklar jasag'an da'wirde Sırda'ryanın' to'mengi jag'ında aug'asiler qa'wimi jasaydı. Usı eki qa'wim arasında tıg'ız qarım-qatnas bolg'an. Tu'pkiy qa'wimlepdin' aralasıwı menen apasiaklardın' tiykarında 7-8 a'sirlerde A'miwda'rya boyında pechenegler awqamı payda boladı. Al, Sırda'ryanın' to'menin'de aug'asilerdin' tiykarında og'uz awqamı payda boladı. Pecheneglerdin' payda bolıwı bul qaraqalpaqlardın' xalıq bolıp qa'liplesiwindegi ekinshi a'tap bolıp esaplanadı h'a'm pecheneg degen qaraqalpaqlardın' ekinshi atı desek te boladı.

10 a'sirdin' basında xazarlar pecheneg awqamının' batıs bo'leklerin ekige bo'lip taslap, bir bo'legin Kiev Rusı, ekinshi bo'legin Vizantiya ta'replerine shıg'ıp ketiwge ma'jburlaydı. Al, olardın shıg'ıs bo'legi Araldın' tu'sliginde qaladı. Alımlapdın' pikirleri boyınsha Aral boyındag'ı pechenegler o'zlerinin' ta'g'dirin usı jer menen baylanıstırıp, qaraqalpaq xalqının' qa'liplesiwinin' en son'g'ı a'tapına tiykar salg'an.

Shıg'ıs pecheneglerdin' "qaraqalpaq" degen atamag'a iye bolıwı da usı da'wirge tuwra keledi. 11a'sirdin' birinshi yarımında Apal boylarındag'ı shıg'ıs pecheneglerdin' jerlerine Sibir h'a'm Shıg'ıs ta'repten kelgen qıpshaqlar basıp kiredi. Usıg'an qaramastan basıp keliwshilerdin' (qıpshaqlardın') bir bo'legi shıg'ıs pecheneglerdin' quramına kirip ketedi.

S.P.Tolstovtın' pikiri boyınsha shıg'ıs pecheneglerdi olardın' bas kiyimine qaray "qaraqalpaqlar" dep birinshi gezekte qıpshaqlar atag'an. Demek qaraqalpaqlar o'zinin' h'a'zirgi atamasın o'zlerinin' ata jurtında Aral h'a'm A'miwda'rya boylarında 11a'sirlerde-aq alg'an.

O'zbek xalqının' kelip shıg'ıwı h'aqqında ilimpazlar ta'repinen tu'rli pikirler aytlıg'an. Bazı bir ilimpazlap o'zbekler o'z atın Altın Orda xanı O'zbekxannan (1312-1342) alg'an dep aytadı. N.A.Aristovtın' pikirinshe "o'zbek atı O'zbekxang'a shekem ulıwma tariyxta ushıramaydı. Sonın' ushın da o'zbekler o'z atın usı xannan alg'an dep esaplaw kerek" dep juwmak shıg'aradı. P.P. İvanov ta usı

pikipdi jazg'an. A.Yu.Yakubovskiy "o'zbek" so'zi parsı tilinde "o'zbekien"(o'zbektiki) so'zinen kelip shiqqan dep shamalap, ol da o'zbekler o'z atın O'zbekxannan alg'an deydi. Shet el tariyxshıları G.Xovors, A.Vamberi, M.A.Chaplichka da o'zbeklerdin' kelip shıg'ıwın O'zbekxannın' atı menen baylanıstıradı. V.V. Grigorev bul h'aqqında ma'lim bir pikir aytpag'an bolsa da, o'zbeklerdin' kelip shıg'ıwı h'aqqındag'ı aytilg'an joqarıdag'ı pikirler tiykarsız ekenligin o'z waqtında birinshi bolıp ko'rsetti. Professor A.A. Semenov V.V. Grigorevtı quwatlap o'zbek so'zi O'zbekxannan 100 jıl keyin Aq Ordada kelip shıqqanlíg'm, 14-15 a'sirlepde Orta Aziya h'a'm İran tariyxshıları Aq Ordanın' tu'rk-mong'ol ko'shpeli qa'wimlerin usı at penen atag'anlíg'ın aytağı. Ja'ne bir gruppа tariyxshılar (L.Pels, A.P. Cholochnikov) Dashti Qıpshaqtın' ko'shpeli tu'rk-mong'ol qa'wimleri o'zlerinin' erkinligi sebepli o'zbek atın alg'an, dep jazadı.

O'zbek ataması bunnan basqa 13-14 a'sirlerdegi alımlardın' shıg'armalarında ushırasadı, biraq a'tnonim retinde emes.

14 a'sirdin' basında ko'shpeli o'zbekler quramında ja'mlesken qa'wimlerin' bir bo'legi Muxammad Sheybanıxan basshılıg'ında Orta Aziyag'a bastırıp kiredi h'a'm h'a'zirgi O'zbekstan territoriyasına ornalasıp aladı. Usı waqıttan baslap o'zbek ataması xalıq atın bildiriwshi a'tnik atama bolıp qaladı. Bunnan o'zbek xalqının' kelip shıg'ıwın 16 a'sirden baslaw kerek degen juwmaq shıqpaydı. Bul jerde tek g'ana o'zbek atamasının' bir a'tnonim sıpatında kelip shıg'ıwı h'aqqında so'z baratır. Bul u'lkeni 16 a'sirde basıp alg'an ko'shpeli o'zbekler Maverannaxrdın' tu'rkiy xalıqları menen aralasıp ketti h'a'm og'an tek g'ana o'z atın berdi.

1218-1221jıllardag'ı Shing'ısxannın' Xorezmge topılıwı barlıq Aral h'a'm A'miwda'rya, Sırda'rya boylarındag'ı ellepdi apatshılıqqa ushıratdı. Sonın menen birge Xorezmnin' ko'plegen kanalların isten shıg'aradı. Usının' na'tiyjesinde A'miwda'rya Sarıqamısqa qaray burılıp ag'ıp ketedi. Urgenchten baslap Aral tenizi aralıg'ındag'ı jerlerge suw barmay qaladı.

Bul jag'day uzaq jıllar dawam etken. Oytkeni, 1372-1388 jılları Temupdın' Xopezmge ju'pislepı da'wipinde A'miwda'rya Sarıqamıs arqalı Uzboyg'a ag'ıwın dawam etken. Sonlıqtan eki-ush a'sir A'miwda'ryanın' to'mengi jerlerinde xalıq jasamag'an. Sonday-aq usı waqıttag'ı Araldın' suwının' to'menlep ketiwi de A'miwda'rya boylarının' ta'biyatına, ondag'ı tirishilikke kepi ta'sirin tiygizgen. Usı sebepli 11-14 a'sirlerde qaraqalpaqlar Araldın' qubla ta'repinen h'a'm A'miwda'ryanın' to'mengi jag'ınan ko'ship ketiwege ma'jbur bolg'an.

Qaraqalpaqlar 15 a'sirdin' ekinshi yarımınan 16 a'sirdin' ekinshi yarımına deyin Nog'ay xanlíg'ının' quramında boladı. 15-16 a'sirlerdin' arasında Nog'aylar awqamının' ishinde qaraqalpaqlardın' tili h'a'm ma'deniyatının' tiykarg'ı belgileri qa'liplesedi.

16 a'sirdin' ekinshi yarımında Rossiyanın' Astraxandı basıp alıwı, sonday-aq Nog'ay mırzalarının' arasındag'ı ja'njeller sebepli qaraqalpaqlar Nog'ay xanlíg'ınan Sırda'rya boylarına ko'ship keledi. Belgili shıg'ıstı izertlewshi B.Axmedov qaraqalpaqlardın' 1578 h'a'm 1582 jılları Buxara xanlíg'ındag'ı siyasiy gu'reslerge belsene qatnasqanlíg'ın ko'rsetedi.

17 a'sirdin' basında A'miwda'rya o'zinin' buring'ı aqqan izine burılıp Aralg'a quyadı h'a'm onın' tu'slik ta'repin, yag'nıy a'yyemgi qaraqalpaq jerlerin' suwlandıra baslaydı. Usıg'an baylanış qaraqalpaqlapdın' arasında o'z ata-jurtına qaytıw h'a'reketi payda boladı.

TAYaNISH TU'SINIKLER

Etnogenez, xorezmliler, Sogdlar, baqtriyalılar, saklar, massagetler, Dashti Qıpshaq, "Eki da'rya aralıg'ı tipi", "O'zbek", ataması, "Qaraqalpaq" ataması.

A' D E B İ Ya T L A R:

1. Karimov İ.A. "Tarixiy xotirasiz kelajak yuk" T., 1998
2. Abulg'oziy. Shajarai turk. T., "Chwlpon", 1992.
3. Jabborov İ. Wzbek xalqining etnografiyasi. T., "Wzbekiston", 1994.
4. Kamalov S.K. Qaraqalpaqlardın ata-jurtı h'a'm olardın' h'alıq bolıp qa'liplesiwı h'aqqında. "Erkin Qaraqalpaqstan", 1993
5. Kamalov S.K. K voprosu o formirovanii karakalpaskogo naroda// Vestnik KKO AN RUZ N4, 1997
6. Shoniezov K.Sh. Wzbek xalqining etnogeneziga oid bazi nazariy masalalar. Wzbekistonda ijtimoiy fanlar, 6-son, 1998.
7. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.

Lektsiya 5. IX XII a'sirlerde Oрта Aziya aymag'ındag'ı oraylasqan ma'mleketler: siyasiy sotsiallıq ekonomikalıq h'a'm ma'deniy turmıs

J O B A S I :

1. Samaniyeler, Qaraxaniyeler, G'aznaviyeler, Saljukiyeler ma'mleketlerinin' siyasiy sotsiallıq h'a'm ekonomikalıq turmısı.

2. Xorezmshaxlar ma'mleketinin' du'ziliwi h'a'm rawajlanıwı.

3. IX XII a'sirlerde Oрта Aziya xalıqlarının' turmısında ju'z bergen oyanıw da'wiri.

Maverannaxr h'a'm Xorasanda h'g'a' jıldan baslap Taxiriyler dinastısı h'a'kimiyat basına keldi. Taxiriyler Xorasannın' iri jer iyelerinen bolıp, bul dinastiyanın' tiykarın salıwshı Taxir ibi Xuseyn edi. Onın' rezidentsiyası Nishapurda boldı. Taxir o'z qol astındagı walayatları g'a'rezsiz ma'mleketke aylandırıw'ga h'a'reket etti. Ol nayıplıqqa tayınlang'an ku'nnen bir jıl o'ter-o'tpesten, juma namazda oqıtılatus'ın xutbadan xaliftin' atın shıg'arıp taslaw'ga buyırıq beredi. Bul waqıyadan ko'p o'tpey Taxir ibn Xuseyn tosattan du'nyadan o'tedi. Bunnan son' onın' ornına balaları Talxa (h'g'g'-h'g'h' jj.) h'a'm Abulabbas Abdulla nayıplıg'ı da'wirinde (h'q0-h'n'n' jj) g'a'rezsiz ma'mleketke aylanıp, paytaxtı Mervten Nishapurg'a ko'shirdi. Arab xalifatı h'0u'-h'a'0 jj. Maverannarda Rofe ibn Lays basshılıg'ında qozg'alan'dı bastırıw'ga ja'rdem bergen Saman ibn Asadtı qollap quwatladı. Xalif Mamun Nux ibn Asadtı Samarqandqa, Axmad ibn Asadtı Ferg'anag'a, Yaxeni Shosh h'a'm Ustrushonag'a, İlyastı Xirotqa nayıp etip tayınladı. Bul waqıya h'a'9-h'g'0 jılları boldı. IX a'sirdin' ortalarına kelgende Buxara, Qashqada'rya walayatları h'a'm Chaganrud (h'a'zirgi Surxanda'rya) h'.b. Maverannaxrdın' barlıq territoriyası Axmad h'a'm onın' ulları qol astına o'tti. h'wq jılı Taxiriyler dinastiyası qulatılıp Xorasanda Saffariyeler dinastiyasının' ustemligi baslandı.

h'u'n'-h'u'o' jılları Axmad ibn Asad du'nyadan o'tkennen son' taxtqa onın' ulı Nasr ibn Axmad (h'u'o'-h'9g') shıqtı. Ol h'wn' jılı o'zinin' inisi İsmayıl Samaniydi Buxarag'a h'a'kim etip jo'netedi. İsmayıl Samaniy h'n'9 Ferg'anada tuwılg'an.

h'h'h'-jıldan İsmayıl Samaniy Nasr u'stinen jen'iske erisip Maverennaxrdı basqarıwdı o'z qolına aladı. 900-jılı ol Xorasan jerlerin o'zine bag'ındırdı. Ol oraylasqan ma'mleket du'zdi. Oraylıq basqarıw ma'kemesi a'0 devonnan ibarat boldı. Ma'mleketin' paytaxtı Buxara qalası boldı. Samaniyeler ma'mleketinde xojalıq joqarı rawajlandı. IX a'sirde Maverennaxr tiykarınan awıl xojalıg'ı ma'mleketi bolg'anı menen o'nermentshilik te joqarı rawajlang'an. Zandana h'a'm İenjan awıllarında toqılg'an bo'z gezlemeler İran, Irak, Hindistanda ken'nen ma'lim boldı.

Samaniyeler da'wirinde Maverennaxrda "Ullı Jipek jolı" arqalı bolg'an ka'rwan sawdası u'lken a'h'miyetke iye boldı. Ka'rwan sawdası Oraylıq Aziya arqalı Qubla-Shıg'ıs Evropa ma'mleketlerinen Shıg'ıs elleri menen Mongoliya h'a'm Qıtay menen baylanıstırdı. Shıg'ıs Evropa menen alıp barıl'g'an sawdada Xorezm a'h'miyetli rol atqardı.

İsmayıldın' ulı Axmad h'u'kimdarlıg'ı da'wirinde (90w-9a'n') arab tili ma'mleket tiline aylandırıldı. Nasr g' (9a'n'-9n'q) karamatshılardı qollap-quwatlawı musulman ruwxaniyeleri h'a'm tu'rk a'sker basshılarının' narazılıg'ın keltirip shıg'ardı. Olar Nasr II ge qarsı qastıyanlıq sho'lkemlestirdi. Sho'lkemlestirilgen qastıyanlıq ashılıp qaladı. Nars II o'zinin' ulı Nux paydasına taxttan bas tartadı. Samaniyeler ma'mleketi Nux ibn Nasr (9n'q-9o'n') tusında h'a'r ta'repleme awır awh'al'g'a tu'sip qaladı.

Ma'mleketin' qaznası bosap qaladı, finans awh'alı awırlasadı. Abdumalik (9o'n'-9u'a') tusında ma'mlekette tu'rk a'skerbasılarının' ta'siri ju'da' ku'sheyip ketti. Bunda tu'rk a'sker basshısı Alp Taginnin' roli ju'da' ku'shli boldı. Samaniyeler ma'mleketi 999-jıl'g'a shekem o'mir su'rđi. Usı jılı Samaniyeler ma'mleketi Karaxaniyeler ta'repinen basıp alındı.

X a'sirdin' aqırı -XI a'sirdin' basında qudiretli Turk kaganatı ma'mleketinin' qaldıqları bolg'an turk tilles xalıqlardın' Maverennaxrg'a ekspantsiyası baslandı.

Karaxaniyler dinastiyasının' tiykarın salıwshı Satuk Bograxan islam dinin qabıl etti h'a'm turklardin' jan'a ma'mleketinin' du'ziliwine baslama salıp berdi. Onın' a'wladları oraylıq TyanShan h'a'm Jetisuwdı basıp aladı h'a'm Maverennaxrg'a topılısın baslaydı. 990-jılı olar Ferganani basıp alıp, o'zlerinin' monetasin shıg'ardı.

999-jılı Karaxaniylerdin' basshısı Nasr Buxara qalasın basıp aldı. Bunda musulman ruwxaniyelerinin' Karaxaniylerdi qollap-quwatlawı sheshiwshi roldi oynadı. Maverennaxr jerleri sonda tolig'ı menen Karaxaniyler ma'mleketinin' quramına o'tti.

Karaxaniyler dinastiyası a'00 jılg'a shamalas u'stemlik etti. (a'09w j. sh.m) h'a'm onın' territoriyası Buxaradan Sırda'ryanın' to'mengi ag'ısına shekem, batista Jetisuw h'a'm shıg'ısta Kashkarg'a shekem sozıldı.

XI a'sirdin' ekinshi yarımınan baslap Karaxaniyler ma'mleketi seldjuklerdin' topılısına ushıraydı. a'09w j. seljuk sultanı Sanjar Karaxaniyler u'stinen jen'iske erisedi. a'a'n'a' j. Sanjar qaraqıtaylardan jen'ilip qaladı. Karaxaniyler dinastiyasının' son'g'ı wa'killeri a'g'a'a' j. Xorezmshax Alawatdin Muxammad ta'reinen o'ltiriledi h'a'm karaxaniyler ma'mleketi birotala saplastırıldı.

Qaraxaniyler ma'mleketinin' du'ziliwi Orta Aziya territoriyasına tu'rk qa'wimlerinin' ko'plep keliwine h'a'm olardın' son'ınan o'siwine jag'day du'zip berdi. Olardın' arasınan ataqlı a'sker basshılar shıqtı h'a'm olar ma'mleketlik h'a'kimiyat ushın baslı talabanlardın' biri boldı.

9u'a'-jılı Samaniy a'miri Abdul Maliktn' o'liminen son' tu'rk qulı Alp-Tegin (Xorasandag'ı samaniy a'skerlerinin' basshısı) h'a'kimiyatı iyelewge h'a'reket isledi. Biraq bul ma'qseti iske aspay qalg'anınan keyin, ol a'skerlerinin' bir bo'limi menen Gaznag'a (shıg'ıs Afganstan) ketti. Tez arada ol a'skeriy talantı h'a'm sho'lkemlestiriwshilik uqıbı menen ko'zge tusken tu'rk qulı Sebuk-Teginge na'zer awdaradı Alp-Teginnin' rekomendatsiyası menen samaniy h'a'kimi Nux II (9wu'-99w) Sebuk-Tegindi Gaznanın' a'miri etip ja'riyalaydı.(9wwj. g'0 apr.) Jan'adan bolg'an a'mir Xorasan namestnigi Abu-Alige qarsı gu'reske Nux II ge ja'rdeylesedi h'a'm 99n' j. Abu-Ali u'stinen jen'iske erisedi. Bul xızmeti ushın og'an "dinnin' h'a'm derjavanın' qorg'awshısı" h'u'rmetli ataq beriledi h'a'm onın' balası Maxmud Xorasan namestnigi etip tayınlanadı. Na'tiyjede A'miwda'ryanın' tu'slik ta'repindegi territoriya Sebuk-Tegin gaznaviyge tiyisli boldı. Sebuk-Teginnin' balası Maxmud 99h' jıldan baslap tolıq g'a'rezsiz h'a'kim boldı.

a'0a'wj.g'0-fevralda Xorezmde saray awdarıspag'ı bolıp Xorezmshax Mamun o'ltiriledi h'a'm onın' ornına a'w jasar Ali taxtqa otırdı. Bunnan paydalang'an Maxmud Gaznaviy a'0 mın' atlı a'sker h'a'm o'00 a'skeriy pilleri menen Xorezmge ju'ris qıladı. a'0a'w j. q-iyulde Xorezmde Gaznaviydin' a'sker basshılarının' biri Altuntash Xorezmshaxı etip tayınlanadı.

Seljukler ma'mleketi sultan Sanjar tusında qudiretli imperiyalardın' birine aylandı. Ol ma'mleketti u'a' jıl basqardı. a'09w-a'a'a'h' jj. ol Shıg'ıs İrandı h'a'm Shıg'ıs provintsiyalardı iyeledi, al a'a'a'h' j. baslap ol seljukler urıwının' sultanı boldı.

a'a'qw jılı baslap Maverannaxrg'a jan'a ku'sh-qara qıtaylılar topılıs baslaydı. Olardın' kelip shıg'ıwın tungus h'a'm mongollar menen baylanıstıradı. Olar arqa Qıtaydan kelip shıqqan. qara-qıtaylılar ko'shpeli turmıs keshirip, olardın' sanı a'yyemgi avtorlardın' ko'rsetiwinsh n' mın' shatır bolg'an.

a'a'n'a' j. Katwan dalan'lıg'ında bolg'an sawashta qaraqıtaylılar seljukler u'stinen jen'iske eristi. Usı jılı olar Buxaranı, son'ınan Xorezmde iyeledi. Putkil Maverannaxr qara qıtaylılarga bag'ındı.

Qaraqıtay imperatorları gurxanlar ma'mlekettin' paytaxtı etip Qaraxaniylerdin' eski paytaxtı Balasagundı tan'ladı. Basıp alg'an jerlerinde buring'ı siyasiy, ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq strukturanı o'zgertpedi. Qol astındag'ı xalıqlar qara-qıtaylılarga salıq to'lewi tiyis boldı.

XII-XIII a'sirdin' basında Xorezmshaxlar ma'mleketi ullı derjavalardın' birine aylandı. Onın' paytaxtı Gurgandj X a'sirde ekonomikalıq h'a'm siyasiy jaqtan ulken a'h'miyetke bolıp Sibir h'a'm tuslik Rossiya menen qa'rwın sawda jolının' son'g'ı punkti boldı. Bul jerden Otrar qalasına shekem ka'rwınlar barıp, onnan arman qaray "Ullı jipek jolı" boyınsha Qıtayg'a shekem barıp jetti.

Sırda'ryanın' ag'ısında jaylasqan Jend Xuvara h'a'm Jankent qalaları a'skeriy siyasiy h'a'm ekonomikalıq jaqtan ulken a'h'miyetke iye boldı. Bul qalalarda h'a'm onın' etirapında tiykarınan oguzlar h'a'm qıpshaqlar qonısladı.

XI a'sirdin' w9 j. basında seldjuk a'mirlerinin' biri Qyat qalasında bazardan oguz qulı Anush-Tegindi satıp aladı. Tez arada bul qul seljuk sultanlarının' sarayında joqarı lawazımlarg'a ko'terile baslaydı. a'09w j. sultan Berk aruk Anush-Teginin' balası Muxamadı Xorezmnin' basqarıwshısı etip tayınlaydı, usı payıttan baslap Xorezmshax-anushteginler ma'mleketinin' tariyxı baslandı. Muxammad Xorezmde q0 jıl basqardı (a'a'g'h' j. shekem) h'a'm sultan Sanjarg'a h'adal xızmet etip onın' isinimine kirdi. Sonlıqtın Muxammad o'lgennen son', sultan Sanjar onın' balasın miyrasxor etip qoydı.

Xorezmshax Atsız (a'a'g'h'-a'a'o'u'jj) Xorezmnin' g'a'rezsizligi ushın a'0 jıl tayarlıq ko'redi h'a'm a'a'qh' Mangishlaq yarım atawın basıp aladı. Biraq a'a'qh' j. oktyabrde Xazarasp janında bolg'an sawashta sultan a'skerleri jen'iske erisedi h'a'm Atsız Jend qalasına qashıp ketiwge ma'jbu'r boladı. Sanjar Xorezmnen ketkennen son' ol qayıtıp keledi h'a'm o'zinin' vlastın qayıtadan tiklep, sultan menen kelisimge keledi.

a'a'q9j. Atsız Xorezmnin' g'a'rezsizligi ushın gu'resin qayıtadan baslaydı h'a'm Buxara qalasın basıp aladı. a'a'n'a' j. Sultan Sanjar qara-qıtaylardın' topılısına ushıraydı h'a'm jen'iledi. Bunnan son' Xorezm xalqı da qara-qıtaylarg'a g'a'rezli boldı h'a'm salıq to'ledi.

Xorezmshax Atsız tolıq g'a'rezsizlikke erise almadan a'a'o'u'j. q0-iyulde o'ledi. Bunnan son'g'ı Xorezmshax İl-Arslan (a'a'o'u'-a'a'wg'jj) tusında Xorasan, Azerbaijan jerleri Tekesh tusında basıp alınıadı. Onın' u'lken balası Tekesh a'a'h'w j. mayda Nishapur qalasın basıp aladı h'a'm onın' basqarıwshısı etip o'zinin' balası Malikshaxtı qoyadı.

Tekeshtin' tusında Xorezmshaxlar ma'mleketinin' a'skeriy-feodallıq sho'lkemi qa'liplesti. Sonday-aq jaqsı qurallang'an h'a'm tiykarınan tu'rk jawingerlerinen ibarat jallanbalı armiya du'zildi.

a'g'00-j. q-iyulde Tekeshtin' o'liminen son' onın' ornına balası Muxammad Alauddin Xorezmshaxlar taxtına iyelik etti.

Ol g'0 jıl basqardı h'a'm bul jıllar u'zliksiz urıslar h'a'm atlanıslar menen o'tti. a'g'0g'-j. al Merv, Nishapur, a'g'0n'j. Gerat, a'g'0u' Balx h'a'm Termizdi basıp aldı.

a'g'a'wj. Muxammad imperiyasının' territoriyası İraktan İndiyag'a shekem h'a'm Aral ten'izinen İndiya okeanına shekemgi aralıqqa sozıladı. Onın' imperiyasının' sostavında n'00 qala bolıp, onın' xalqına salıq salınıadı.

IX-XIII a'sir baslarında Maverannaxr h'a'm Xorasan aymag'ı jer ju'zilik ilim h'a'm ma'deniyat oshaqlarının' birine aylandı. Merv, Buxara, Samarkand, Kyat, Urgench qalaları o'z da'wirinin' en iri ma'deniyat orayları boldı.

Ma'mleketin' ma'deniy turmısında h'a'm ilimiy jumıslarda arab tili ken tu'rde qollanıla basladı. İlimiy miynetler arab tilinde jazıldı. Bunday jag'day X a'sirdin' ortalarına shekem dawam etti. X a'sirdin' ortalarınan baslap Maverannaxr xalqı parsı-ta'jik tilinde jaza basladı.

Usı da'wirdegi ullı shayırlardan Abdulla Djafar Rudaki h'a'm shıg'armaların ta'jik tilinde jazg'an Dakiki x.b. boldı. Dakiki "Shax nama'" shıg'armasına baslama saldı, biraq onı aqırına shekem jetkere almadı. Shax-nama'nı tamamlag'an Ferdausi boldı. O'z da'wirinin' en ullı filosoflarınin' biri Abu-Nasr al Farabi (873-950) boldı. Ol kelip shıg'ısı boyınsha orta aziyalıq bolıp Shıg'ıs filosofiyasınıq rawajlanıwında xızmeti u'lken. Farabi ta'repinen Aristoteldin' Metafizikasına kommentariy jazıldı. Farabi da'slep Buxarada, son'anana Bag'dadta oqıdı.

IX a'sir basındag'ı ullı alımlardın' biri Al Xorezmi boldı. Onın' o'miri h'a'm xızmetleri Shıg'ıstıg'ı u'sh ma'deniy oray: Xorezm (Urgench), Xorasan (Merv) h'a'm tiykarınan jasap, miynet etken Bag'dad penen baylanışlı boldı. Kelip shıg'ısı boyınsha Xarumlik bolg'an, ol Abbasiyler dinastiyasının' Xalifa Mamun sarayında Bag'dadta matematika, geografiya, astronomiya boyınsha ilimiy miynetler jazdı. Ol Xorezmnin' algebra ilimine tiykar saldı. Ol "Du'nyanın' kartası" miyneti menen arab geografiya ilimine baslama salıp berdi. Onın' "Astronomiyalıq tabritsalar" h'a'm "Quyash saatları xaqqında traktat" miynetleri latin tiline awdarılıp Shıg'ıs h'a'm Evropa ellerinde orta a'sirlik iliminin' rawajlanıwına ku'shli ta'sir etti.

X-XI a'sirdegi Maverannaxrdan ullı alımları arasında Abu Ali İbn Sino h'a'm Beruniy ayrıqsha orındı iyelewdi Abu Ali İbn Sinoda ilimge qızıg'ushılıqtın' payda bolıwında a'kesi Abdulla ibn Xosannın roli u'lken bolg'an. Abdulla ibn Xasan o'zi Balx qalasınan bolıp, o'z zamanının' sawatlı adamlarının' biri boldı. Ol a'dewir qurg'ın xojalıqtın' biri bolıp, finans salıq mekemesinde xızmet isledi. Ol ulının' h'a'r ta'repleme teren bilim alıwı ushın g'amxorlıq etti. 16 jasında filosofiya, meditsina, ilimlerin teren u'yrendi. Onın' ustazları filosof İbrayim Notiley, ataqlı ta'wip ibn Al Kamariy x.b. boldı.

İbn Sino 17 jasında, yag'niy 997 j. a'mir Nux II ibn Mansur (976-997) elegini ushın samaniylep kitapxanasınan paydalanıw xuqıqına iye boldı. Ol kitapxanada 10 jıl dawamında jumıs isledi. "Bul kitapxanada sonday kitaplardı ko'rdim - dep jazg'an edi ol eski tusiriwlerinde,- ko'pshilik h'a'tte ol kitaplardın' atın da bilmeydi. Men bunday kitaplardı, burın h'a'm keyin de ko'rgen emespen. Men usı kitaplardı oqıdım h'a'm o'zim ushın ko'p payda aldım, h'a'r bir alımnın' ilimdegi ornın an'ladım".

Biraq 1005 j. İbn Sino Xorezm paytaxtı Gurganjg'a ketiwge ma'jbur boladı. Onın' Buxaradan ketiwine Samaniyler ma'mleketindegi awır a'konomikalıq h'a'm siyasiy qıynshılıqlar sebep boldı. 999 j. Maverannaxr Qaraxaniyler ma'mleketinin' qol astına tu'sip qalğan edi.

Usı waqıtları Mamun (997-1017) qol astında bolg'an Gurgandj qalasında İbn Sino jeti jılǵ'a jaqın o'mir su'rdi h'a'm o'zinin' miynetlerin jazdı. Usı waqıtları ol o'z da'wirinin' ullı alımları Masixiy, Xammar ibn İroq x.b. menen alımlar ma'jilislerinde qatnasqan ta'wipshilik etken, ilimiy bilimlerin jetilistirgen.

Usı da'wirde Maxmud "aznaviy İbn Sinonin' qalasına sarayǵ'a aldırıwǵ'a h'a'reket isleydi. Biraq ol "aznag'a barıwdan bas tartıp, Xorezmnen ketip qaladı. Sultan Maxmud xudojnik Abu Nasr Arraqqqa İbn Sinonin' su'wretin saldıradı h'a'm onı 40 dana etip ko'beytirip wa'layat h'u'kimdarlarına jiberedi. Bunda usı su'wrettegi İbn Sinonı tawıp, menin' aldım jiberin dep bu'yırdı. Biraq ol bunnan son' da 25 jıl dawamında Gurgandjda (1012-1014), Rayda (1014-1015), Xamayunda (1015-1023), İsfaxanda (1023-1037) miynet etti. İbn Sina "Emleu kitabı", "Meditsina biliminin' tiykarları", "Donishnoma" h'b. kitapların jazdı. Onın' jumıs ku'ni ta'rtibi xaqqında sha'kirti bılay dep jazgan edi: "Ol tan' atpastan oyanıp "Emleu kitabı" u'stinde jumıs isledi, tan' atqannan keyin sha'kirtlerin qabıl etti. Azanda sha'kirtleri menen ba'nt boldı. Usı payıtta awırıwları qabıl etti". İbn Sino usıǵ'an qaramay h'a'r ku'ni 50 betke shekem ilimiy miynetler jazǵ'an. İbn Sino 1037 j. 18iyunda 58 jasında qaytıw boldı. Ol o'z o'limi aldınan barlıq mal-mu'lklerin qambag'allarg'a, bala-shag'alarg'a bo'listirip bergen. İbn Sino o'liminin' aldında "Biz o'lemiz, biraq o'zimiz benen bir na'rseni, h'esh na'rse bilmeytug'inımızdı alıp ketemiz" degen edi.

Beruniy (973-1048) ko'p tillerdi bilgen. A'yyemgi Xorezm tilin jaqsı bilgen. Xorezm tili parsi, tu'rk tillerine uqsamag'an. Beruniy shıǵ'armaların arab tilinde jazǵ'an. Ol ko'p ma'mleketlerde bolg'an (İran, Awg'anistan, İraq, Hindstan). Onın' o'miri ko'plegen qıynshılıqlarǵ'a duwshaker bolg'an. 995 j. Urgench qalasınin' h'a'kimi Qiyat qalasın basıp alg'an. Beruniy İrang'a ketiwge ma'jburlı bolg'an. İrannın' arqa ta'repindegi Gurgan qalasında turg'an. Usı jerde "A'yyemgi xalıqlardan qalg'an estelikler" miynetin jazǵ'an. XI a'sirdin' basında Xorezmnin' paytaxtı Qiyat qalasınan Urgenchke ko'shken. Urgench XI-XII a'sirlerde u'lken ma'deniy orayǵ'a aylang'an. İlimpazların' bas qosıp jumıs isleytug'in ornı Mamun Akademiyası dep atalg'an. Beruniy Urgenchke kelip Mamun Akademiyasında İbn Sina, Masaxiy Xammar h'b. alımlar menen birge miynet etken. Birak 1017 j. Maxmud "aznaviy Xorezmde basıp alg'annan keyin Beruniy onın' sarayına aldırılǵ'an. Beruniy "aznaviydin' Hindistang'a jasag'an atlanıslarına qatnasıp, "Hindistan" degen ataqlı miynetin jazdı. Beruniy "A'yyemgi xalıqlardan qalg'an estelikler" miynetinde arab basqınshılıǵına shekemgi da'wirdegi Orta Aziya xalıqlarınin' ma'deniyatı, Nawrız bayramı, arabların' jawlap alıwshılıǵı h'b. mag'lıwmatlar berilgen. Shıǵarmada 90g'a jaqın xalıqlardıń atları 300ge jaqın jer atamaları bayan etiledi. Beruniy du'nya xalıqlarınin' kartasın islep shıqtı. Jerdin' quyash do'geresinde aylanıwın da'liylledi.

IX a'sirde jasap do'retiwshilik miynet penen shug'ıllang'an ullı alımlardıń birisi Axmed Ferg'aniy bolıp esaplanadı. Onın' ilimiy miynetleri pu'tkil du'nyag'a ma'lim. Onın' "Kitob Fi Usul ilman Nujum" (Astronomiya iliminin' usılları xaqqında kitap) miynetinin' qol jazbaları Angliya, Frantsiya, AQSh, Egipet h'a'm Sankt-Peterburgta saqlanbaqta. Axmed Ferg'aniydin' 812 jılı quyash tutılıwın aldın ala ma'lim etiwı, jerdin' domalaq shar formada ekenligin da'liyllewi alımg'a u'lken abıroy alıp keldi. Keyinirek Egipette jasag'an payıtta Nil da'ryası suwın o'lsheytug'in a'sbap islegen. Axmed Ferg'aniydin' astronomiyag'a tiyisli iri shıǵ'armalarınan biri "Aspandag'ı h'a'reketler h'a'm juldızlar iliminin' toplamı xaqqında kitap" bolıp esaplanadı. Bul shıǵ'arma "Astronomiya negizleri" dep te ataladı. XII a'sirde-aq alımnın' shıǵ'armaları latin tiline awdarılıp pu'tkil Evropag'a tarqaladı.

XI a'sirde jasap miynet etken Maxmud Qashg'ariy tu'rkiy xalıqlar tariyxı, tili, ma'deniyatı, u'rp-a'detlerin puxta u'yreniw maqsetinde pu'tkil Oraylıq Aziyanı aralap shıqtı. 1074-1075 jılları Maxmud Qashg'ariy ta'repinen "Devonu lug'atit tu'rk" (Tu'rk tiliniu' lug'ati) shıǵarması jazıldı. "Devonu lug'atit tu'rk"te tu'rkiy xalıqları awızeki do'retpesi h'a'm jazba a'debiyatına tiyisli 300den artıq qosıqtan u'zindiler, maqallar, h'ikmetli so'zler berilgen.

Qaraxaniyeler saltanatı da'wirinin' ullı alımlarınan biri Yusuf Xos Xojib bolıp, ol o'zinin' h'a'zirge shekem bizge ma'lim bolg'an ko'rkem-filosofiyalıq "Kutadg'u bilig" (Baxıtqa baslawshı bilim) shıǵarması menen du'nyaga ma'lim boldı. Yusuf Xos Xojibtin' o'mir jolı, xızmetinen mag'lumat beriwshi bir de derek joq, tuwılg'an jılı h'a'm o'limi ma'lim emes. Tek ullı alımlar "Katadg'u bilig" shıǵarmasındag'ı mag'lıwmatlar tiykarında g'ana ol xaqqında ayırım juwmaqlar shıǵarıw mu'mkin. Yusuf Balasagunda xızmetker shanarag'ında tuwılg'an. Shıǵarmanı Kashgarda tamamlap, Qaraxaniyeler xanı Tavqash Bugroxang'a imam etken. Xan alımdı saylıqlar o'z sarayında Xos Xojiblik (Saraydın Xos Naziri) lauazımın bergen.

Oz da'wirinin' iri ag'artiwshılıq h'a'm ma'deniyat oshag'ı bolg'an Balasugunda bolg'an alım mektep h'a'm medreselerde oqip tıyanaqlı bilim alg'an, arab, parsı, ta'jik tillerin u'yengen, filosofiya, matematika h'a'm basqa ilimlerdi iyelegen.

Tu'rkiy tilde jazılǵ'an didaktik teoriyalıq-filosofiyalıq "Katadg'u bilig" shıǵ'arması kirisiw h'a'm juwmaklawdan ag'artıwshılıq, bala ta'rbiyası, ja'miyetlik orınlarda o'zin tutıw, so'zdin' a'h'miyeti h'a'm qa'diri, insan ruwh'ıy dunyasının' ko'plegen ma'seleleri so'z etiledi.

Tu'rkiy a'debiyattın' iri wa'killerinen biri Axmed Yugnakiy bolıp esaplanadı. Onın' bizge shekem jetip kelgen birden bir miyrası "Xabatul-Xakoyik (Xaqıyqatlar armug'oni)". "Xabatul Xaqoyiq" tın' 1480 jılı ko'shirilgen nusqası 235 bayt h'a'm 11 bapıdan ibarat. Qosıq usılında jazılǵ'an bul shıǵ'arma tu'rkiy a'debiy-miyrastın' ullı miyrası sıpatında rawajlanıwǵa u'lken ules qostı.

Abulqasım Maxmud az Zamaxshariy (1075-1144) Xorezm ilimi h'a'm ma'deniyatın du'nyag'a tanıtqan ullı oyshılardan bolıp esaplanadı. Ol 18 martta Xorezmın' Zamaxshar awılında du'nyag'a kelgen. Baslang'ısh mag'lumattı

ol o'z zamanının' oqımışlı imamı bolg'an atası Umar ibn Axmad qolında aladı. Jasıǵ'ında baxıtsız h'a'diyse na'tiyjesinde jaydan jig'ılıp mayıp bolıp qalg'an Zamaxshariy ruwh'ıy tu'skinlikke tu'speydi.

Zamaxshariy Urgenishte medresede oqıw menen birge qol jazba shıǵ'armalardı ko'shiriw menen de shug'ıllanadı. Ol o'z bilimin jetilistiriw maqetinde Buxara, Xorasan h'a'm İsfaxang'a baradı, o'z zamanının' iri alımlar h'a'm oyshılardan sabaqlar h'a'm ma'sla'xa'tler aladı. Onnan keyingi o'mirin ullı alım Bag'dad, Damask h'a'm Mekke sıyaqlı ma'deniyat oshaqları menen baylanıstıradı. Zamaxshariy o'mirinin' song'ı jılların Urgenishte ilimiy isler jazıw menen o'tkeredi.

Az Zamaxshariyden ju'da' ko'p ilimiy miyras qalg'an. Onın' til, a'debiyat, islam tariyxı, filosofiya h'a'm basqa ilimler boyınsha jazg'an eliwden artıq shıǵ'armaları bar.

Maxmud az-Zamaxshariydin' en iri h'a'm ataqlı shıǵ'arması "Al Kashshof an xaqoyiq it tanzıyl va uyun il-akoviyl fi vujuk it-taviyil" ("Qurandag'ı jasırın h'a'qıyqatlardı ashıp beriwshi". Ol qısqasha "Al Kashshor" dep ataladı. Bul kitaptı alım 1132-1135 jılları Mekke de bolg'an payıtında jazg'an. Zamaxshariy Mekke de uzaq waqt jasag'anlıǵ'ı ushın Jarullox (Allanın' qonsısı) degen h'u'rmetli laqaptı alg'an. Shıǵ'armada ullı alım, Quroni Karimdi til jag'ınan ta'riplep h'a'r bir so'zdin' ma'nisin arab grammatikası tiykarında tu'sindiredi.

IX-XII a'sirlerde Oraylıq Aziya territoriyasında du'nyalıq ilim h'a'm ma'deniyat penen bir qatarda İslam ma'deniyatı rawajlandı.

İslam ma'deniyatının' Quroni Karimnen keyin ekinshi orında turatug'ın qımbatlı dereklerden biri-Xa'disler, yag'nıy Muxammad payg'ambardın' diniy h'a'm a'dep-ikramlıq ko'rsetpeleri, xu'pmetli so'zleri.

"Xa'dis ilimindegi a'mir-ul Mumiyn" degen xu'pmetli ataqqa ılayıq bolg'an danışpan alım İmam al-Buxariy 810 jılı 20 iyulde Buxarada du'nyag'a kelgen. On jasqa jetpesten xa'dis ilimin u'yreniwe kirirken İmam Buxariy 11 jasında ayırım ustazlarının' qa'telerin taba baslag'an. On altı jasına jetkeninde 825-826 jılları Mekke h'a'm Madinanı zıyarat etip, altı jıl Xijozda jasap xa'dis ilimin u'yrenedi. Bunnan son' ol Damask, Koxira, Basra, Bag'dad sıyaqlı qalalarda boladı.

İmam Buxariy 600 mın xa'dislerdi toplag'an. Solardan 100 mın' "saxix xa'disleri h'a'm 2000 mın' g'ayri saxiyx" xa'dislerin yadtan bilgen. Xa'dis iliminde İmam Buxariyge ten keletug'ın birde bir adam musulman a'leminde bolmag'an.

İslam du'nyasındaǵı ullı alımlardan biri Abu İso Muxammad At Termiziy bolıp esaplanadı. Ol Termez qalası janındag'ı Bug (h'a'zirgi Surxanda'rya wa'layatının' Sherobod rayonı) awılında du'nyag'a kelgen. At Termeziy Termez, Samarqand, Merv, Xijoz, Mekke h'a'm Medina, İrak, Xorasanda bolıp shıǵ'armaların u'yrenedi, pikir-talaslarına qatnasadı. At Termiziydin' kamalatında İsmayıl Buxariydin' ornı ayırıqsha.

At Termeziydin' onnan artıq shıǵ'armaları bar: Al Jomich as-saxiyix (İsenimli toplam), Ash Shamoyil an-nabaviya (Payg'ambardın' ayırıqsha pazıyletleri) h'a'm basqalar.

X a'sirden baslap Oraylıq Aziyada arxitektura h'a'm kurılıs tarawında joqarı da'rejede rawajlanıw baslanadı. Samarqand, Buxara, Urgenish, Merv, Termez, Uzgen h'a'm basqa qalalarda saraylar, meshitler, medreseler, minaretler, xanakolar, makbaralar, qa'rwansaraylar qurıladı. Buxarada İsmayıl Samaniy Maqbarası (X a'sir), Samarqand janında Tim awılında Arab ata makbarası (977/78 jıllar), XI a'sirde Mervte Sultan Sandjar, Uzgende Qaraxaniyeler maqbarası, Buxarada Minorap qa'len maqbarası (1127 j.) h'b. qurıldı.

Samanaiylar, devonlar, Qaraxaniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorezmshaxlar, "Bayt ul h'ikma", İmam Buxariy, Al Xorezmiy, At Termiziy, Farabiy, Rudakiy, Beruniy, İbn Sina, Zamaxshariy, Najmaddin Kubro, Xoja Axmet Yassauy, Baxauatdin Naxishbandiy.

A' D E B İ Ya T L A R :

1. Karimov İ.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yuk T., "Shark", 1998
2. Abulkosim Firdovsiy. Shaxnoma. Uch jildlik T., "Gafur "ulom", 1984
3. Abu Nasr Farabiy. Fozil adamlar shaxri T., 1993
4. Abu Rayxon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan edgorliklar. T., "Fan", 1968
5. Axmedov B. Tarixdan saboqlar T., "Ukituvchi", 1994
6. Buyuk siymolar, allomalar T., "Meros" (uch kitob), 1995, 1996, 1998
7. Yusuf Xos Xojib. Kutadgu bilig. T., "Yulduzcha", 1990
8. Wzbekiston tarixi T., 2003
9. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.

Лекция 7. Орта халықлары монгол империясы курамында (XIII әсирдің басы - XIV әсирдің биринши ярымы)

РЕЖЕСИ:

1. Шыңғысхан тәрәпинен монгол мәмлекетиниң дузилиўи. Монголлардың Орта Азия жерлерин жаўлап алыўы
2. Мавераннахрда Чагатаб улысының дузилиўи
3. Монголлар үстемлиги дәўиринде Мавераннахр халықларының социал-экономикалық хәм сиясиб жағдабы

XII әсирдің ақыры - XIII әсирдің басында Монголияда татар, набман, керент, меркит х.б. (улыўма әғ ден аслам) қәўимлердің бирлеспеси болған феодаллық мәмлекет дүзилди. Қәўимлерди бирлестирип, монгол мәмлекетин дүзген Темучин әғ0ү жылдан соң Шыңғысхан атаған алды. Монгол қәўимлериниң қурылтабында мәмлекеттиң, диниб хәм жәмибетлик турмыстың хуқуқыб қатнасықларын анықлап берген ызамалар жыбнағы "Яса" қабыл етилди. Шыңғысхан көп санлы хәм жақсы қурааланған армия дүзиўге абрықша дыққат аўдарды. Армия онлық, жүзлик, мыңлық хәм туман (он мыңлық) системаға бирлестирилди. Тибкарғы армиядан тысқары Шыңғысханның "кешик" деп аталған жеке ләшкерлери болды. Бирақ олар анда-санда урысқа қосылған менен, көпшилик пабытларда жүдә қәўипли жағдаблар ушын сақлап турылған.

Монгол қәўимлерин бирлестирип болғаннан кебин Шыңғысхан Қытабдың арқа-шығысындағы Таңғыт мәмлекетине жүрис етти. Ол жерден баблық топлады хәм Арқа Қытабды жақсы билетуғын адамларды алып қабтады.

әғәә -жылы Шыңғысхан Арқа Қытабға жүрисин басады. Шыңғысханның қасында балалары Жошы, Чагатаб,Оқтаб хәм Тули, сондаб-ақ еки атақлы сәркардасы Жебе менен Субәдеб бахадыр болды. Шыңғысхан Цинь династиясының әскерлерин қыратып, әғәң-жылы көп баблық топлап кебинге қабтады. Ол әғәә ж. Қытабға екинши мәртебе атланыс шөлкемлестирди. Бул атланыс барысында Пекинди ибелеп Цинь династиясын кулатты хәм Арқа Қытабды монгол мәмлекетине қосып алды. Бул атланыслар пабытында көплеген баблық арттырыў менен бирге Қытаблардың жоқары әскериб техникасы менен танысты.

Усы пабытта Хорезмшах Мавераннахрды толық ибелеп алып, енди Қытабға жүрис етиў әрманында еди. Тез арада Шыңғысхан әғәә-жылы Пекинди алыпты деген хабар жетип келеди. Мухаммед Хорезмшах буны анықлаў ушын Шыңғысханға елшилер жибереди. Шыңғысхан елшилерди Пекин қаласында жақсы күтип алады хәм өзін Шығыстың толық хәкимдары, Мухаммадшах батыстың хәкимдары деп есаплаўын Хорезмшахқа жеткизиўди өтиниш етеди.

Буннан соң Хорезмнен Ахмед Хужнакиб хәм Ахмад Балчич басшылығында саўдагерлер кәрўаны жиберилди. Саўдагерлер өз товарларын арзан бахада сатқан. Буған жуўап ретинде Шыңғысхан Махмуд Ялаваш басшылығында саўдагерлер кәрўанын Хорезмге жибереди. Мухаммадшах елшилерди Бухарада қабыл еткен. Бунда Шыңғысхан қүдиретли Мухаммадшах хаққында еситкени, оның менен шәртнама дүзиў нибетинде екенин хәм оны ең жақсы перзентлеринен бири сыпатында хұрмет қылатуғынын абтқан еди.Бул сиясат тилинде Шыңғысхан Хорезмшахты өзине ғәрезли деп билетуғынын аңлатты. Өзин екинши Искендер Зурқарнаб, екинши Султан Санжар деп есаплаўшы Мухаммадшахқа бул унамады Мухаммадшах түнде

жасырын түрде Махмуд Ялавашты өзине шақырып, өзине хызмет етиўди усыныс етеди. Махмуд Ялаваш оның усынысына келисим береді хәм елшилер қабытўға рухсат алады. Бирақ хақыбқатында ол Мухаммадшахқа емес, ал Шыңғысханға хызмет етеди. Хорезмшахлар мәмлекетиниң әскериб күшлери, мәмлекет ишиндеги сиясиб гүреслер, экономикалық жағдабы хақында мағлыўматлар топлабды хәм оны Шыңғысханға жеткереді.

Шыңғысхан Мавереннахр жүрисине Хорезмшахқа қарсы урысларға пухта таярлық көрди. Ол Орта Азия географиясын, ол жерде жасаўшы халықлардың экономикалық хәм сиясиб турмысын үбраниў ушын саўда кәрўанларынан пабдаланды. Бул кәрўанларға мусылман саўдагерлери басшылық етип барғанлықтан олар жергиликли халық пенен тез тил табысып, монгол хўкимдары ушын зәрүр хабарларды жеткерип берип отырған. Шыңғысхан Жалалатдинниң анасы Абчечек пенен Турканхатун тәрәпдарлары арасында узак ўақыттан берли даўам етип киятырған душпанлықтан да хабардар еди.

Шыңғысхан әғәх ж. ң0 адам хәм 000 түбеден ибарат үлкен саўда хәм елшилик кәрўанын жиберди. Көплеп баблық хәм саўға алып киятырған бул кәрўанға мусылман саўдагерлер басшылық ететугын еди. Кәрўан Хорезм пабтахты Ургенчке, Хорезмшах пабтахтына жол алған еди. Бирақ жолда Отрар қаласында Хорезм әскерлери тәрәпинен тоқтатылды. Отрар қаласының баслығы Иналчик әғәх ж. кәрўанды талап, адамларды қырып таслабды.

Шыңғысхан Мухаммедшахқа Кифраж Буграны, өзине исенимли ғ адам менен жибереди. Ол абыпкерлерди жазалаў хәм Иналчикты оның ықтыярына бериўди талап етеди. Хорезмшах буған жуўап ретинде елшини өлтириўди хәм еки жолдасының сақалын алып кебинге қабтарыўға бубрық береді. Буннан соң Шыңғысхан менен Хорезмшахлар арасында саўда хәм дипломатиялық қатнасықлар толық үзилди.

Шыңғысхан әскерлери әғә9ж. Шығыс Түркстан хәм Жетисуўды ибелегеннен соң Сырдарья боблары, Мавереннахр хәм Хорезмге жол ашылған еди.

Мухаммедшах әскерлерди қалаларды өз алдына қорғаў тактикасын қабыл етти. Ол, қыпшақ әскер баслықларына исенбебтуғын еди.

әғә9ж Шыңғысхан әскерлери Отрар қаласына жүрисин баслады. әғә9ж. сентябринде қамал етилген Отрар қаласы алты аб қарсылық көрсетти. Шыңғысханның өзи тибкарғы күшлери менен Бухараға жолға шықты. Монголлар дәслепп Нур(Нурата хәзирги) қаласын басып алды. әғә0ж. февралында Бухараны ибеледи. Монголлар Бухараны талан-тараж етип, қаланы өртеп жиберген.

Самаркандқа Монголлар әғә0-жылдың март абында жетип келди. Дереклерде көрсетилиўинше қаланы қорғаўшылар ғ0-ң0 мың адамнан ибарат болған. Самаркандта атлы хәм пияда әскерлерден тысқары ғ0 урысқа үбретилген пил де болған. Турканхатунныңниң иниси Тоғабхан қаланы қирғаўшыларға басшылық ететугын еди. Қаланы қирғаўшылар арасында бирлик болмады.

Шыңғысхан қала сыртындағы Көксарабда турып қамаўды даўам етти. Самарканд халқы монголларға қарсылық көрсетти. Қалада ә000 ға шамалас адам жасырынған жума мешити отқа жағып жиберилген. Монгол атланысынан алдын Самаркандта ң00 мың адам болса, атланыстан кебин ә00 мың халық қалған.

Усы ўақытлары Жошы әскерлери ў күнлик қоршаўдан соң Сығнақ қаласын, кебин Узген, Женд қалаларын басп алды. Темур Малик басшылығындағы әскерлер Ходжент қаласын қахарманлық пенен қорғады. Ол ў0 қабық таярлатып, урыс пенен Сырдарья арқалы қаршаўды бузып өтеди хәм Ургенич қаласына келеди.

әғәж. қыс абларында Мухаммедшахтың балалары Жалаладдин Озлагшах хәм Ақшах Ургеничке қабытп келеди. Жалаладдинниң шах етип табынланғаны жәрия етиледі хәм оны Темур Малик қоллап-қуўатлабды. Қыпшақ сәркардалары Озлагшах пенен бирге Жалаладдинге қарсы қастыянлық шөлкемлестиреди. Бул қастыянлық ашылып қалғаннан кебин Жалаладдин пенен Темур Малик өзиниң тәрәпдарлары менен Хорасанға өтип монголларға қарсы гүрес алып барады.

әғә ж. қыс абларында Ургенч қамалы басланды. Бес аблық қоршаўдан соң Ургенч қаласы монголлар тәрәпинен басып алынды. Монголлар қаланы суўға батырып жиберди.

әғә ж. Шыңғысхан Балхты, кебин Мервти ибеледи. Жалаладдин Афғанстан хәм арқа Ҳиндстанда монголларға қарсы гүрес алып барды. Ҳинд дәрьясынан өтиўде мәртлик көрсетти хәм әғәңж. шекем Ҳиндстанда, кебин ў жыл даўамында Кавказ артында монголларға қарсы гүрести даўам еттирди. Ол әғә ж. Курдистан таўларында жеңiske ерисе алмастан өлип кетеди. Буннан соң Хорезмшахлар мәмлекети өмир сүриўин тоқтатты. Оның территориясы монголлар мәмлекетиниң курамына қосып алынды.

әғә жылы дуньядан өткен Шыңғысхан, соң Оқтаб (әғә9-әғә) Чагатаб улысына кириўши Орта Азия ўалаятларын, соның ишинде Мавераннахрды басқарыў ушын саўдагерлер Махмуд Ялавашқа ижараға берди. Урыс жылларында ол ең дәўлетли саўдагерлерден бирине абланды.

Махмуд Ялаваш ис жузинде монголлардың Мавераннахрдағы набыбы болып қалды. Оның қараўында монголлардың отрядларға бөлинген улкен кушлери болып, олардың баслығы даруға ямаса туркше баскак деп аталатуғын еди. Басаклар салық хәм улпан жыбнаўды, мәжбүриятлардың орынланыўын қадағалады.

Махмуд Ялаваш Хожент қаласын резиденция етип тақлады. Чагатаб хэм оның адамлары Мавераннахрдан тысқарыда жасап, оның ислерине араласпады.

Бухарада садрлар бурынғы абыробларын қабта тикледи. Монголлар руұханиблер менен саўдагерлерди қоллап-қуўатлады.

Хәммеден бетер дибханлар менен өнерментлерге аўыр болды.

Монголлар “қалан” деп атылыўшы салық бобынша хирождан тысқары дибханлар жудә коплеген миннетлик хэм хызметлерди орынлаўы тибисли болды.

әғқх жылы бухара халқы қаладан уш фарсах қашықлықтағы Тараб аўылында жасаўшы өнерментши Махмуд Тарабибди атақлы руұханиб Шамсутдин Махбубиб қоллап қуўатлады. Көтериисшилер Бухараны ибелебди. Садрлар баслығы Бурхонибддин Махмудқа халифалық хәкимиятын берди хэм Шамсиддин Махбубибди садр деп жәрия етти.

Қашқан әмирлер хэм баскақлар Карманада қозғалаңды бастырыў орабын дузди. Сол жақын әтирапта монголларды топлап улкен ләшкер менен Бухараға қараб жүрис етти.

Болып өткен урыста Махмуд Тарабиб тәрәпдарлары жениске еристи. Монголлар Карманаға қашты. Көтериисшилер Карманада ә0 мың адамды қырып таслаған. Бул жеңис Махмуд Тарабиб хэм Шамсиддин Махбубибдин өмири есабынан қолға киргизилди.

Усы ўақыядан кебин қозғалақшы кушлер хәлсиреди. Қозғалаңға басшылық етиў Махмудтың инилери Мухаммад пенен Алиге тапсырылды. Олар шөлкемлестириўшилиқ қәбилетке хэм абыробға ибе болмады.

Бир хәпте өткеннен кебин болған урыста Махмуд Тарабиб тәрәпдарлары қыбратылды, ғ0 мың адам өледи. Монголлар бул көтериистен соң салық сиясатын тәртиплестириўге мәжбүр болды.

әғқх Махмуд Ялаваш хәкимияттан шетлетилип Пекинге набып етип табынланды. Оның орнына набып етип Махмуд Ялаваштың баласы Маъсудбек (әғқх-әғх9) табынланды.

әғәә жылы Қарақурым қаласында болып өткен улыўма монгол қурылтабында Тулиханнның туңғыш баласы Мункехан Мўғулистаннның уллы хақаны етип сабланды. Мункехан хәкимдарлық еткен дәўирде Батыбхан менен Мункехан өз ара келисип Чагатаб улысын бөлип алды. Арадан көп ўақыт өтпәб яғныб, XIII әсирдин ү0 жылларында Чагатабдың ақлығы Алғухан Алтын Ордаға қарсы гүрес алып барып Чагатаб улусын қабта тиклеўге еристи.

XIII әсирдин екинши ярымында ораблық хәкимиятты бекемлеўге умтылған хәкимдарлардан Мўғулистаннның уллы хақаны Мункехан хэм Чагатаб улусы набыбы Маъсудбек болды. Мункеханның нызамластырылған шара-илажлары шекленбеген салық хэм жыбнаўларды тәртипке салып, халықтан өз басымшалық пенен жыбнап алынатуғын салықлардан азат етти, қала, ишки хэм сыртқы саўданың раўажланыўына имканият жаратты.

әғўә жылы Маъсудбек ақша реформасын өткерди. Бул реформа Мавераннахр қалаларының ишки турмысын, әсиресе ақша қатнасықларының тиклениўинде үлкен әҳмибетке ибе болды.

XIII әсирдин орталарынан баслап Чагатаб улусы хәкимдарлары Мавераннахр қала хэм аўылларын тәртипке келтириў хэм раўажландырыў ушын абырым хәрекетлер ислеўине қарамастан, бул процесс жеделлик пенен әмелге аспады. Монголлар басқыншылығы нәтижесинде ўабран етилген өнерментшилиқ хэм саўда сатық XIII әсир басларындағы дәрежеге көтериле алмаған еди.

ТАЯНЫШ ТҮСИНИКЛЕР

Монголлар мәмлекетиниң дүзилиўи. Шыңғысхан. Мәмлекеттиң басқарыў системасы. Монголлардың Орта Азияға әскериб жүрислери. Темур Малик . Нажмиддин Кубра. Жалаладдин. Мавреннахр Чагатаб улусы қурамында.

ӨЗ БЕТИНШЕ ТӘЛИМ ТЕМАЛАРЫ

ә. Орта Азияда монгол басқыншылығы

ғ. Орта Азия халықларының монгол басқыншыларына қарсы қахарманлық гүреси

қ. Махмуд Тарабиб қозғалаңы

ӘДЕБИЯТЛАР

ә. Бартольд В.В. Туркистан в эпоху монгольского нашествия. Соч. тә М., ә9үк

ғ. Греков Б. Якубовскиб А. Золотая Орда и ее падение М-Л ә9ө0

қ. Хабибулла Зибниддин. Жалаладдин Мангуберди Т., Фан ә99қ

ң. Иванин М. Икки буюк саркарда Чингизхан ва Амир Темур Т., ә99ң

ө. Ўзбекистон тарихи Т., Университет ә99ў, ә999.

Lektsiya 7. A'mir Temur h'a'm Temuriyler ma'mleketinin' sotsiallıq siyasiy, ekonomikalıq h'a'm ma'deniy turmısı

Jobası

1. A'mir Temurdın' oraylasqan ma'mleket du'ziw ushın gu'resi h'a'm a'skeriy atlanısları.
2. Mavrennaxr h'a'm Xorasan Temuriyler da'wirinde
3. Temur h'a'm temuriyler da'wirinde ma'deniy turmıs

Tu'rkistannın' ullı pepzenti A'mir Temurdın' ma'mleketi h'a'm a'skeriy atlanıslarına bag'ishlang'an a'debiyatlar juda' ko'p. XIV-XV a'sirlerdegi tariyxıy shıg'armalar arasında Sharafuddin Ali Yazdiyge tiyisli "Zafarnoma" ayrıqsha orın iyeledi. Yazdiy Temurdın o'mirinin' son'g'ı jıllarında onın' bas devonında xızmette bolıp, Temurdın' Kishi Aziya ellerine bolg'an atlanıslarına qatnasqan. Yazdiydin "Zafarnoma" shıg'arması 1437 jazıp tamamlang'an.

Temur h'a'm temuriyler da'wirine baylanıslı a'h'miyetli shıg'armalardıń biri Kastiliya (İspaniya) koroli Genrix III nin' elshisi Rui Gonsales de Klavixonnın' 1403-1404 jılları A'mir Temur ma'mleketinde bolg'an da'wirindegi jazıl'g'an ku'ndelik da'pteri bolıp esaplanadı. Bunda A'mir Temur ko'p atındag'ı ma'mleketler h'a'm qalalardıń ku'n kesheriwi, temuriyler tusında salıng'an qurılıslar, sawda h'a'm elshiler baylanıslar xaqında mag'lumatlar keltirilgen. Bunnan basqa da Shıg'ıs Evropa ellerinde Temur h'a'm Temuriyler tariyxına baylanıslı ko'plegen miynetler ja'piyalandı. Al sovet da'wirindegi tariyxıy miynetlerde Temurdı h'a'm onın' tariyxta tutqan ornına unamsız bah'a berildi. Onı o'zinin' ulısı Maverannaxr h'aqqında g'amxorlıq etken, al basqa xalıqlardı tonag'an h'a'm qıyratqan "ekinshi Shıngısxan" a'skeriy sa'rkarda h'a'm diplomat dep esapladı. Usı da'wirde Temurdı ilimiy, obektiv u'yreniw, onın' durıs bah'a beriw ma'selesin ko'terip shıqqan alımlardıń filosofiya ilimlerinin' doktorı İbraxim Muminov boldı. 1968 j. "Fan" baspasında İ. Muminovtın' "Amir Temurning Wrta Osie tarixida tutqan wrni va roli" kitabı ja'riyalandı. Bul sol jag'dayda o'z da'wiri ushın u'lken ma'rtlik boldı.

A'mir Temur Tarag'ay ulının' (1336-1405) o'miri h'a'm xızmetinde eki da'wir ko'zge tu'sedi.

Birinshi da'wir 1360-1386 jıllardı o'z ishine aladı. Temur bul da'wirde Maverannaxrda mong'ol g'a'rezsiz ku'shli oraylasqan ma'mleket du'ziw ushın gu'resti. Temur xızmetinin' ekinshi da'wiri tiykarınan 1386 jıldan baslanıp, 1405 jıl'g'a shekem dawam etti. Bul da'wir Temurdın' u'sh jıllıq, bes jıllıq, jeti jıllıq dep atalıwshı a'skeriy ju'risleri menen xarakterlenedi.

A'mir Temurdın' ma'leketlik islerge aralasıwı, to'mendegi siyasiy jag'dayda baslandı. Bir ta'repten eldin' mayda feodallıq iyeliklerine bo'liniwi h'a'm olar arasında o'z-ara urıslardıń ku'sheyiwi bolsa, ekinshi ta'repten h'a'r bir mong'ol xalqının' pu'tkil Maverannaxrdı tolıq iyelewge umtılwı menen xarakterlenedi.

A'mir Temurdın' siyasiy maydanda payda bolıwı XIV a'sirdin' 60 jıllarınan baslandı. Usı da'wirde 1360-1361 jılları Mog'ulistan xanı Tog'lık Temur Maverannaxrg'a atlanıs sho'lkemlestiredi. Qashqada'rya wa'layatına basıp kiriwinen qorqıp Xorasang'a qashıp ketedi. Usı waqıtları Temur onın' menen birge boladı. Biraq ol Xoja Barlasqa wa'layattı qutqarıp qalıw ushın Shaxrisabzg'a qayıp, mong'ol xanına xızmetke o'tkenim paydalı dep aytadı. Usı xızmeti ushın Temur 25 jasında Shaxrisabz h'a'kimi bolıwga erisedi. Usı jılı onın' a'kesi a'mir Tarag'ay baxadır du'nyadan o'tedi.

Temur mong'ol xanı ushın uzak waqt dawamında h'ızmet etpedi. Tog'lıq Temur o'zinin' balası İlyas xojanı Maverannaxr h'u'kimdarı etip jibergen payıttı. Temur og'an h'ızmet etiwden bas tarttı. Ol,

o'z betinshe g'a'rezsiz h'u'kimdar boldi. 1361 jildan baslap Temur Chag'atay ulisinin' o'tirilgen a'miri Qazag'annin' aqligi a'mir Xuseyin menen awqam du'zedi. Ol Xuseynnin' qarindasi Uljayga u'ylenedi. Temur Xuseyn menen birge Seysang'a atlanislar sho'lkemlestiredi. Seysanda on' qoli h'a'm on' ayag'nan jaraqatlanadi.

Tog'lik Temurdin Maverannaxrdan kuwlg'an balasi Ilyas xoja 1365 j. ko'p mug'darda a'sker toplan Maverannaxrg'a atlanis sho'lkemlestiredi. Xuseyin h'a'm Temur Ilyas xoja a'skerlerinin' Chinoz h'a'm Toshkent aralig'inda ku'tip aladi. Tariyxta "ilaydag'i sawash" dep atalg'an bul sawashta Temur h'a'm Xuseyn a'skerleri jen'iledi. Olar qalغان a'skerleri menen da'slep Samarqandqa, keyin Balxqa ketedi.

Samarqand xalqi sarbadarlar basqinshilig'inda basqinshilarg'a qarsiliq ko'rsetiw ushin tayarliq ko'redi. Sarbadarlarg'a Samarqand medresesinin' okiwshisi Mavlanzada, paxta tazalawshi bolip islegen Abubakr Keleviy basshiliq etti. Mavlanazada juma meshitine jynalg'an 10 min'g'a jaqin xaliqqa islam h'a'm xaliqtı mong'ollardin' qorg'awg'a shaqirdi. Xaliq sarbadarlari qollap-quwatladı.

Sarbadarlar h'a'reketi XIV a'sirdin' birinshi yarımında Xorasanda payda boldi. Olar mong'ol eziushiliginen qutılıw h'a'm feodallıq ta'rtipler, eziwge de qarsi qaratıldı. Sarbadarlar iri jer iyelerinen siyasiy h'a'm ekonomikalıq qu'dretin h'a'sliretiw ta'repdarlari boldi.

Mong'ollar u'stinen jen'iske erisken sarbadarlar xaliqtin turmısın jaqsılawg'a bag'darlang'an ayırım o'zgerislerdi iske asirdi, ayırım h'h'a'meldarlardı jazaladı.

Bul waqıtlardan xabardar bolg'an Xuseyin menen Temur Samarqandqa keledi. Keyin olardı o'zlerinin' ma'kan jayına shaqırıp u'lken ziyapat sho'lkemlestiredi, ertenine qırıp taslaydı. Biraq Xuseyin Mavlanzadanı o'ltirmekshi bolg'anda, Temur arag'a tu'sip onı aman alıp qaladı. Onın' sebebi Temur Mavlanzada menen burınnan baylanista bolg'an degen pikirler bar. Maverannaxrda g'a'rezsiz ma'mleket du'ziw ushin alıp barılg'an h'a'reketler sarbadarlardin' ayırım basshıların, birinshi gezekte olardin' rawajlandırıwshi h'a'm ideologiya bolg'an Mavlanzada h'a'm Temurdi bir-birine jaqınlastırg'an.

Sarbadarlardı h'a'm olardin' basshıların joq etkennen keiyn Xuseyin h'a'm Temur 1366 jılı ba'h'a'rde Samarqandtı iyeledi.

Xuseyin o'zine qarashlı Balx qalasın bekkemlep, jan'a qorg'anıs bekinislerin qura basladı. 1370 jılı jaksı qurallangan a'sker talap, Temur Balx qalasına xu'jim etti h'a'm qalanı iyeledi

Temur o'z xızmetinin' birinshi da'wirde barlıq diqqattı Maverannaxrda birlesken, oraylasqan keyin, onın da'slepki ilajlarınan biri turaqlı tu'rde qurultaylar o'tkeriwi boldi. Sharafuddin Ali Yazdiy o'zinin' miynetlerinde Temur ta'repinen Qarshide, Qarabaxta, Samarqandta h'a'm basqa jerlerde o'tkergen quraltayları xaqında mag'lıwmat berip, olarg'a barlıq shaxzadarlar, bas h'h'a'meldarlar, a'skeriy baslıqlar qatnasqanlig'ı xaqında jazadı.

1370 jılı Temur Samarqand qalasına keledi h'a'm qalanın' diywanlların qayta qurdı, saraylar saldırdı. Samarqanda mong'ollar u'stemlik etken da'wirde, yagnıy 1220-1360 jılları bir de iri kurılıs qurılmagan edi.

Temur islam dini ruwxaniyelerin h'a'r ta'repleme kollap-kuuatladı onı ma'mleketinin tirishine oylandırdı.

Baslı uazıypa Maverannaxrdı birlestiriwden ibarat ekenligin tu'singen Temur jaqin adamlarınan biri a'mir Dovundi devonbegi yag'niy wa'zir etip tayınlaydı.

Temurdin' tiykarǵı tirenishi onın' a'skerleri edi. A'skeriy tariyx Temurdi orta a'sirlik Aziyada en' iri a'skeriy sarkarda dep esaplaydı. Onın' a'skeriy talantı eki bag'darda, a'skeriy bo'limlerdi qayta du'ziwde, a'sker basshı sıpatında ayqın ko'zge tu'sti.

Temurdin' armiyası onlıq, ju'zlik, min'lıq bo'limlerden ibarat bolıp, olardin' h'a'r qaysısına tiyisli baslıqlar tayınlaydı.

Temur ma'mleketin du'ziw ushin alıp barılg'an u'lken sawashlarda Temurdin' ulları Jaxangir, Umarsheyx, Mironshax, Shaxrux, aqlıqları Muxammed Sultan Pirmuxammedlar da a'mir a'skerlerine basshiliq etti. Jaxangirdin' ulı Muxammed Sultan A'mir Temurdin' en' su'yikli aqligi bolıp, a'kesi Jaxangirdin' o'liminen son' Temurdin' miyrasxori etip belgilengen edi.

Temurdin' orta a'sirdin' ataqlı ma'mleket isker h'a'm a'skeriy sa'rkarda bolg'anlig'in "Temur tu'zu'kların" de aytkannan ko'rinedi. Bul shıg'armada onın' ja'miyetke, ja'miyetlik-siyasiy turmısqa ko'z-qarası, birlesken qu'diretli feodallıq ma'mleketin' siyasiy h'a'm a'det-ikramlıq printsipleri sa'wlelengen. Bul shıg'armanın' barlıq bo'limlerinde Temur joqarı ma'rtebeli, a'dalatlı insan sıpatında maqtap ko'rsetiledi.

Temur ma'mleketlik xızmetin a'skeriy atlanıslarg'a qosıp alıp bardı. Ol A'miwda'rya h'a'm Sırda'rya aralıg'ındag'ı jerlerdi, sonday-aq Ferg'ana h'a'm Shash wa'layatların tez birlestiriwge eristi.

Xorezm ma'selesini bir qansha mashaqatlı boldi. Arqa Xorezm Altın Orda quramına, al Qubla Xorezm Chagatay ulısına qarashlı edi. 1359 jılı Altın Ordadag'ı qozg'alanlardan paydalanıp Xorezm g'a'rezsizlikke erisedi h'a'm onı Qonirat qa'wiminen Suwpılar dinastiyası basqaradı. Xuseyin Suwpı Xorezmdı birlestiriwge umıtlıp Qıyat penen Xiywanı basıp aldı. 1372 jılı Temur Xuseyn Suwpıdan Qubla Xorezm wa'layatın h'a'm qalalardı qaytarıwdı talap etedi, keyin a'skerler menen kelip o'zi qaytarıp aladı. Usı jılı Xuseyin o'lgennen son', inisi Yusuf Suwpı Qıyattı basıp aldı.

1373-1374 jılları Temur Xorezmge ekinshi ma'rtebe juris qıladı. Usı eki atlanıs na'tiyjesinde Xorezm Temur ma'mleketinin' quramına o'tedi. Keyin Altın Orda xanı Toxtamıstın' Xorezmge da'wager bolıwına sebepli Temur Xorezmge ja'ne u'sh ma'rtebe atlanıs sho'lkemlestirdi. 1388 jılı Temur Urganishti iyelep Suwpılar dinastiyasını joq etti.

1390 jılı Orta Aziyanın' pu'tkil aymag'ı (Jetisuw h'a'm Sırda'ryadan tısqarı) Temurdın' qol astında birlestirildi. 1389-1391 h'a'm 1394-1395 jılları Temur Toxtamısqa qarsı u'sh ma'rtebe ju'ris etti.

1392 jılı Armeniya h'a'm Gruziya, 1397 jılı Azerbaijan, 1398-1399 jılları Hindstan atlanısları na'tiyjeli tamamlanıp, Temur imperiyasına g'a'rezli boldi.

1400 jılı Temur Turkiya sultanı Bayazid I h'a'm Egipt sultanı Faraj menen gu'res alıp barıp, Kishi Aziya h'a'm Siriya da ko'plegen qalalardı iyeledi. 1402 jılı Ankara qalası janında Bayazidtin' eki ju'z mın'lıq a'skerlerin qorshap alınıwı, qıyratılıwı h'a'm qolga alınıwı Temur a'skerlerinin' en' u'ken jen'islerinin' biri boldi. Bul Temur a'skeriy doktrinasının' saltanatı bolıp, ullı sarkarda ekenligin da'liylleydi. Temurdın' Bayazid u'stinen erisken jen'isi onın' Batıs Evropa ma'mleketlerinde danqının' jaylınwına sebep boldi. Samarqand penen Evropa ma'mleketleri arasında diplomatiyalıq h'a'm sawda baylanıslarının' ku'sheywi, usı da'wirge tuwra keldi.

1404 jıldın' aqırında Temur Qıtayg'a ju'risin basladı, birak 1405 jıldın' baslarında Temurdın' Otrar qalasında o'limine baylanışlı bul atlanıs juwmaqılabay qaldı. Temurdın' maqseti tek a'skeriy atlanıslardıń o'zi emes edi, ol mong'ol basqınshılıg'ına shekemgi bolg'an eski sawda jolları qayta tiklew a'rmanında edi.

"Temur tu'zu'klerinde" mınanday qatarlar jazılğan: "Mag'an boysıngan jan'a ma'mleketlerde xu'rmetke ılayıq adamlarg'a xu'rmet ko'rsettim. Men payg'ambar wa'layatlarına, nızamdı na'siyatlawshılarg'a, alımlar menen jası u'kenlerge ullı xu'rmet h'a'm sıylasıqlı qatnasta boldım, olarg'a napaqa belgiledim. Bul ma'mleketlerdin' bay dawletli adamları mag'an agayimindey, jeti-jesir h'a'm ka'mbag'allar bolsa balalarımday bolıp aldı. Jeqılgen ma'mlekettin' a'skerleri menin' a'skerlerime qosıldı. Men bul ma'mleketlerdi xalıq xu'rmetine erisiwge h'a'reket ettim. Usıg'an qaramastan puxaralardı qorqınısh h'a'm umit arasında usladım Jaqsılarg'a, olar qaysı milleten bolıwına qapamastan men de jaqsılıq ettim, insapsız adamlar h'a'm satqınlar menin' ma'mleketiinen kuwıldı. Qorqaq h'a'm pa's adamlarg'a ılayıq islep tapsırdım.

Temur da'wirinde Samarqand jan'a usılda qayta qurıldı. Ol Samarqandta Ko'k saray, Bibixanım meshiti, Shaxizinda mavzoleyi, Samarqand a'tirapına Bog'i Chinor, Bog'i Shamol, Bog'i Dilkush sıyaqlı bag' h'a'm saraylardı qurdırdı. Qurılısqa jergilikli arxitektor ustalar-o'nermentlerden tısqarı Temur basıp alg'an o'zge ma'mleketlerden ko'plep qurılıshshılar, xudojnikler tartıldı.

Temuriyler basqarg'an da'wirde Temur du'zgen imperiya onın' a'wladları arasında g'a'rezsiz h'a'kimliklerge bo'lsheklene basladı. Temurdın' ullarının' biri Shaxrux (1409-1447) wzaq dawam etken tartıslardan son' temuriylerdin' bas h'u'kimdarı dep ta'n alındı. Shaxrux h'a'm onın' miyrasxorları da'wirinde Orta Shıg'ıstıg'ı iri sha'h'a'rge aylandı h'a'm temuriyler xa'kimliginin' paytaxtı bolıp qaldı.

Usı da'wirde is ju'zinde Temur imperiyası eki ma'mlekettin' ibarat edi. Biri paytaxtı Gerat bolg'an Xorasan, ekinshisi paytaxtı Samarqand bolg'an - Maverannaxr. 1409 j. Shaxrux o'z ulı Ulug'bektı Samarqand xu'kimdarı etip tastıyıqlaydı.

Ulugbek Mirza 1394 jılı 22 mart kuni İraktın Sultaniya qalasında du'nyag'a kelgen. A'mir Temurdın' usınısı menen tuwılğan na'restege Muxammad Tarag'ay dep at qoııldı. Ulugbektin' ta'rbiyası menen Temurdın' h'ayalı Saraymulkannın' (Bibiyanın') shug'ıllandı.

Ulug'bek bes jasqa kelgende babası Amir Temur 1398 j. Shayx Orif ozariyidin og'an ta'rbiyashı etip tayınlaydı. Ol Ulug'bekke to'rt jıl sabaq beredi. Ulugbektin' anası gawsharshox begim boldi. Ol Chag'atay a'mirlerinen Giesiddin tarxonnnın' qızı bolg'an.

1409 jılı Ulug'bek Maverannaxr taxtına otırg'anda 15 jasında edi. Sol sebepli ma'mleket islerin baskarıw onı qoyırxormışlı Sham Malikke tapsırıladı. Ulugbek 1411 jıldan ma'mleketti g'a'rezsiz o'z betinshe basqara baslandı.

1413 jılı Umarshayxtın' ulı İskender mirza Ulugbekte qarsı qozg'alan koteredi. Bul qozg'alandı bastırıw ushın Shaxrux mirzanın' o'zi a'skerleri menen baradı. Ferg'ana h'a'kimi Umarshayx mirzanın'

ja'ne bir ulli Axmed mirza Ulug'bekke boysinbay-tug'inlig'im bildiredi. Ulug'bek Ferg'anag'a a'sker menen baradi. Axmed Mirza tawg'a kaship ketedi ol jerden Kashg'arg'a otedi. Ulug'bek Andijan h'a'm Axsti, 1416 jili Kashg'ardi iyeledi.

Ulug'bek a'skeriy sa'rkarda sipatinda tariyxta atin qaldirw'g'a umtilmag'an. Onin' a'skeriy jurisleri tiykarinan korg'anw sipatinda bolg'an.

Ulug'bek 1425 jili Mog'uliston jerlerine a'skeriy atlanis sho'lkemlestirip, ko'p olja h'a'm bayliklar menen Qashqada'rya arqali Samarqand qaytadi 1426 jili altin orda taxtin iyelep turg'an Baraqxan Sirda'ryanin' to'mengi h'a'm orta ag'isindagg' jerlerge xujim etedi h'a'm Signak qalasini iyeledi.

Ulug'bek Mirza Baraqxan a'skerleri menen alip barg'an 1427 j. sawashta (Signak janinda) jeniliske ushiraydi. Usi jenilisten son altin Orda o'zbeklerinin kusheyiui baslanadi. Usi da'wirden baslap Ulug'bek Mirza ol omirin ilim-pa'nge bag'ishlaydi, a'skeriy jurislerde qatnaspaydi. Tek g'ana ol XV a'sirdin 30-40 jillarinda a'kesi Shaxrux Mirza menen Dashti qipshaqtin' shig'is boliminde jasawshi ko'shpeli o'zbekler xani Abilxayirxanga (1428-1468) qarsi urislar alip barw'g'a ma'jbur boladi.

Shaxrux 1447 jili 12 martta aqlig'ı Sultan Muxammad ko'terilisin bastirw payitinda ray qalasinda du'nyadan otedi. Usinnan baslap temuriy shaxzadalar arasinda taji-taxt ushin gures qaytadan kusheyip ketedi.

1448 jili Ulug'bek h'a'm onin' balasi Abdullatifler ta'repinen Xirot qalasi basip alinadi. Usi payitta koshpeli o'zbekler xani Abulxayirxan Maverannaxrg'a basip kiredi h'a'm Samarqandka shekem jetip keledi.

Bul xabardi estken Ulug'bek Samarqandqa atlanadi 1449 jildin' ba'h'a'rinde Abdullatif o'z a'kesi Ulugbekke qarsi uris h'a'reketlerin baslap jiberedi. 1449 j. oktyabr ayında Samarqandqa jaqin Domashk janinda bolg'an sawashti Ulug'bek Mirza a'skerleri jeniledi. Ulug'bek Samarqandqa sheginedi. Samarqand xa'kimi Miranshax onı qalag'ı kirgizbeydi Shaxruxiya h'a'kimi İbraxim ibn Pulat mirzadan bas tartidi. Usinday payitta ol o'z keliwi menen h'a'kimiyati Abdulla Mirzag'a tapsirw'g'a ma'jbur boladi.

Ulug'bek ziyaratqa baratirg'an payitta joldi Abbas degen Shax ta'repinen 1449 j. 25 oktyabrde o'liminen sebepshi boladi.

Mirza Ulug'bek ilim h'a'm ma'deniyattin' rawajlanwina ayriqsha ules qosti. Ol Samarqandta observatoriya qurdaridi (1424-1428 jj) Ulug'bek aqademiyaşında 1417 jili dunyanin' h'a'r qiyli ma'leketlerinen kelg'en olimlardin' sanı 100 dep artip ketedi. Olar arasinda Ulug'bek, qag'iyzada rumiy, gividdin Jamshid, Ulug'bektin sha'kirti Ali ku'shchi, Mavlono muxammad Xavofiylar en ataqli h'a'm abiroyg'a iye alimlar boldi.

Mirza Ulug'bek ilimiy miyraslarinin' ishinde en tiykarig'ısı "Ziji Ulug'bek" Risolan Ulug'beq" tariyx ilimine bag'ijlang'an "Tarixi arbach ulus" (Tort ulus tariyxı) x.b.

Ulug'bek ta'repinen 417 j. Buxarada, 1417-1420 Samarqandta 1433 jili Gijduvanda medreseler qurildi.

1449 jili Ulug'bek oliminen son ol duzgen akademiya tarqalip ketedi. Ali ku'shchi da Samarqantdan tabrizge baradi, ol derzen 1473 jili Stambul'g'a ortedi. Turkiya sultani Muxammad Fotix onı u'lken xurmet penen kutip aladi. Ali ku'shchini As Sofiya medresesine bas muddaris etip tayinlaydi. Ali ku'shchi bul jerde observatoriya qurdiradi "Zij" di Turkiyada tarqatadi.

TAYaNIsh TU'SINIKLER

Oraylasqan ma'mleket, A'mir Temur, "İlaydag'ı sawash", İlyas Xoja, Sarbadarlar, Temur ma'mleketi, a'skeriy ju'risler, Ankara sawashi, suyurgal, devonbegi, arkbegi, tarxon, "Ku'sh a'dalatta", "Temur tuzikleri", Temur da'wiri ruwxıylig'ı.

A' D E B İ Ya T L A R:

1. Karimov İ.A. Amir Temur davridagi bunedkorlik va h'amkorlik ruh'i bizga namuna bwlaversin. Asarlar. 4 - jild. T., "Wzbekiston", 1996.
2. Karimov İ.A. Amir Temur h'aqida swz. T., "Wzbekiston", 1996.
3. Temur tuzuklari. T., 1991.
4. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. T., "Wzbekiston", 1996.
5. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. T., "Kamalak", 1994.
6. Ah'medov B. Amir Temur: rivoyat va h'qiqat. T., 1996.
7. İbn Arabshax. Amir Temur tarixi. 1-2 j. T., "Meh'nat", 1992.
8. Muminov İ.M. Amir Temurning Wrtı Osie tarixida tutqan wrni va roli T., "Fan", 1993

9. Wzbekiston tarixi (1 kism) T., "Universitet", 1997

10. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.

Lektsiya 8. Turkstannin' xanliqlarg'a bo'linip ketiwi, onin' sebepleri h'a'm aqibetleri.

J O B A S I :

1. XV- XVI a'sir baslarında Maverannaxrdag'ı ja'miyetlik-siyasiy jag'day. Sheybaniyler dinastiyası u'stemliginin' ornawı.
2. Orta Aziya aymaqlarının' bo'lshekleniwge bag'dar alıwı h'a'm onın' sebepleri.
3. Orta Aziyanın' xanliqlarg'a bo'linip ketiw aqibetleri.

XVI a'sirdin baslarında deshti qıpshaqlıq Muxammad Sheybaniyxan (1451-1510) temuriyler ma'mleketine qarsı a'skeriy jurisler qılıp, onı jengennen song'ı da'wirde Buxara, Xiywa, keyinrek Qoqan xanliqları duzildi.

Ylkenin' turmısında salmaqlı orın iyelegen Buxara xanlig'ında Muxammad Sheybaniyxan tiykar salg'an dinastiya 100 jıl xa'qimiyat basında turdı. 1510 jılı Muxammad sheybaniyxan İran shaxı İsmayil Safapiydan jeniliske ushırap, ozi o'ltirilgennen keyin kuchkinjixan (1510-1530), Abusaidxan (1530-1533) h'a'm Ubaydullaxan (1533-1539) sıyaqlı sheybaniyler dinastiyasına tiyisli shaxslar xanlıqtı basqardı. Olar arasında a'sirese Ubaydullaxan puxta h'a'm mart siyasatshılardıń biri sıpatında ma'mleket birligen ta'miyinlewde ko'p h'a'reketlep etti. Leykin, onın' Abdullaxan (1539-1540), Abdulazizxan (1540-1549) h'a'm Abdulatifxan (1540-1550) sıyaqlı miyrasxorları uaqtında o'z-ara urıslar ku'sheyip, oraylıq xa'kimiyat bir qansha h'a'lsiredi.

Abdullajan II xu'kimdarlıg'ı da'wirinde (1557-1598) u'lkede oraylasqan ma'mleket h'a'm qudretli armiya duzilip, ol ataqlı a'sker basshı h'a'm ma'mleket iskeri sıpatında abroyg'a iye boldı. Abdullaxan II tusında putqıl Turkstan u'lkesi bir pitkil ma'mleketke birllestirildi.

Abdullaxan II uaqtında da İran menen urıslar dawam etip, ol Xorasandı boysındırdı, birlikte İran'ga qarsı guresiu-ushın Osmanlar sultanı Murad III (1574-1595) h'a'm baburiyler dinastiyasının' ua'kili akbar (1556-1605) menen jaqınlastı Abdullaxan o'liminen keyin ma'mlekette Taxt ushın guresler ku'sheyip ketti. Onın' ulı Abdulmumin taxtqa otırg'annan altı ay otkennen sol oppozitsiyadag'ı ku'shler ta'repinen o'ltirildi. Taxtqa song'ı sheybaniy xu'qimdar Pir muxammadxan (1599-1601) shıg'adı. 1601 jılı bolsa xa'kimiyat tiykarı Astraxan xanlig'ınan bolg'an Boqı Muxammad (1601-1605) qolına otip usınnan baslap, Buxara xanlig'ında sheybaniyler dinastiyasının' xu'kimdarlıg'ı saplastırılıp, ashtarxaniyler wa'killeri taxttı iyeleydi. Usı dinastiyadan shıqqan Vali Muxammadxan 1605-1611 jılları xanlıqtı basqarg'an. İmamkulixan (1611-1642) basqarg'an da'wirde İran h'a'm qazaq biyleri menen bolg'an urıslarda jeniske erisedi. Usı waqıtlarda taxt ushın o'z-ara guresler adam etken. Bolsa da leykin ma'mlekette turaqlılıq ko'zge taslanadı İmamkulixannan keyin taxttı iyelegen inisi Nasr Muxammadxan (1642-1645) da'wirinde ishki siyasiy qarama-qarsılıq jana de ku'sheyip, ol oppozitsiyalıq ku'shler qısımlı astında taxttı taslap ketiwge ma'jbur boldı.

Xa'kimiyat bolsa, onın' ulı Abdulazizxan (1645-1681) qolına otedi. Usı waqıtta İran shaxı Abbi Balxtı iyelep, u'lken oljanı kirgizedi. Balx İrannan qaytarıp alıng'an bolsa da, Abdulazizxan h'a'm onın' inisi Subxonkulixan ortasında xa'kimiyat ushın gures toqtamaydı. İshki urıslar mene bir payıtta Xiywa xanı Abdulazizxan xujimleri de xalıqtın turmısın to'menletedi. Dereklerde korsetiliwinshe, Abulgazıxan

ja'mi 18 ma'rtebe Buxarag'a xujit etip, qala a'tirapındag'ı xalıq h'a'm jaylar talan-taraj etiledi. Keyin Xiywa xanı Anushaxan da Buxara xanlığına xujim etken.

O'z-ara urıslar Subxonkulixon (1681-1702) da'wirinde de toqtamaydı. Ol Balx h'a'm Xorasang'a a'skeriy jurisler sholkemlestirdi. Onın' ulı Ubaydullaxan (1702-1711) xu'kimdarlığı da'wirinde Balx, Termez, Shaxrisabz xa'kimleri g'a'rezsizlikke umtıladı. Xan olarg'a qarsı a'skeriy jurisler etiuge ma'jbur boldı. Sonday-aq ol Samarqand h'a'm Xisorda bas kotergen qa'wimlerge qarsı a'sker jiberdi. Qanlı urıslar xanlıqtın finanslıq auxalına unamsız ta'sir korsetti, kazna a'dewir bosap qaldı. Sol sebepli xan 1708-1709 jılları salmag'ı a'dettegi tengeden to'rt ma'rtebe jenil bolg'an gumis tenge basıp shıg'arıp, pul reformasını otkerdi. Bul ilaj xalıqtın barlıq qatlamı ma'plerine ziyan qeltirgenligi ushın qozg'alan koteriledi. Kozg'alan jawızlıq penen bastırıladi. Sonda ayırım abıroylı a'mirler ma'mlekettegi awır auxaldan paydalanıp, kastıyanlıq sholkemlestipedi h'a'm xandı oltiredi. Taxtqa xannın' inisi Abulfayız xan (1711-1747) otırg'ızıladi. Bul xan bolsa abıroylı, a'mirler qolındag'ı quwrshaq bolıp qaldı.

Oraylıq xa'qimiyatı xa'lsirep qetiwi h'a'm turaqsızlıq aqıbetinde 1711 jıldan baslap Balx xanlıqtın ta'sir qoleminen shıg'ıp ketedi. XVIII a'sirdin 20 jıllarında Tashkent qoshpeli qalmaqlar ta'repinen basıp alınadı. 1723 jılı qalmaqlar shollerge bastırıp kirip, qazaqlardı Maverannaxrg'a qashıwg'a ma'jbur etedi. Ma'mleket awır auxalg'a tusken payıtta Abulfaiz xan ishkillik h'a'm shadı-qurramlıq penen shug'ıllandı. İran shaxı Nidir (1736-1747) Buxara xanlığı'n o'zine boysındırıp ko'p oljalardı qolg'a qirgızdı. Ol Mang'itlardan bolg'an Muxammad Xa'kimdi isenimli ua'qıl sıpatında bul jerg'e qaldırıp, ozi jo'nep ketedi. 1747 jılı onın' ulı Muxammad Raxim Nadirshax olgennen son, xanlıqtı basqarıwdı o'z qolına aladı. Usı jılı Abulfaiz xandı oltirip da'slep onın' ulı Abul Mumındı bir jıl otkennen sol onı da oltirtirip inisi Ubaydullanı xan dep ja'riyalap, xaqıyqı xa'kimiyat Muxammed Raxim qolında edi. Birazdan son Ubaydullanı h'a'm joq etip, Buxara xa'kimiyatı is juzinde jana dinastiya - mang'itlarg'a o'tedi.

Muxammad Raxim uaqtında Buxara xanlığına qarashlı jerler a'dewir qısqarg'an edi. Onın' quramına Buxara Samarqand, Miyanqul, qarmana, qarshi, Guzar, qarni, Chardjou, Shaxrisabz kirip, Tashkent h'a'm Ferg'ana ajratılıp qetken edi. Da'niyalbiy da'wirinde (1758-1785) de o'z-ara urıslar da'wam etip, qarmana, Uratsız, Nurata, Sherabad, Baysız h'.b. jerlerde h'a'm xa'kimiyatına qarsı qozg'alanlar koterildi. Olar qıyınshılıq penen bastırıldı.

Mang'itlar dinastıyasının' shıqqan xu'kimdar Shoxmurad qambag'alardıń dostı h'a'm qorg'aushısı sıpatında da'nkka erisip, mal-mulqın olarg'a ulestirip berge. Ol a'qesi ta'repinen Samarqandqa xa'kim etip tayınlang'an. Ol bul jerde ekonomikalıq turmısta jaqsılaug'a qaratılğ'an shara ilajlardı iske asıradı. Shaxmurad taxtqa atırg'annan qeyin (1785-1800) juda' kemtarlıq turmıs keshirip, bir ku'nlik auqatının' qa'rejeti bir tengeden aspag'an. Ol barlıq nızamsız salıqlardı, qumar oynıları, h'a'r qanday tamashalardı h'a'm bezilmelerdi qadag'an islerdi a'melge asırg'an.

Onın' perzentı a'mir Xaydar (1800-1826) da'wiri o'z-ara ishki urıslarg'a tolı boldı. Bunnan tisqırı, Qoqan xanı Alimxan Jizdax, Zamin, Peshagir h'a'm Urmitang'a xujim etti. Eki xanlıq ortasında, a'sirese Uratepe ushın guresler qızg'an tu's aldı. XIX a'sirdin baslarında Xiyua xanı eltuzar Buxara a'tirapların talan-taraj etti. Tashkent, Turqstan h'a'm olar a'tirapındag'ı jerler Qoqan xanlığı ta'repinen iyelegen. 1825 jılı bolsa Xiyua xanlığı Buxarag'a qarashlı Mervti qolg'a kirgizdi.

Xanlıqtın administratsiya ua'qılleri salıqlardı jıyında h'a'm ulıwma o'z xızmetlerinde zorlıqqa jol qoyıp xalıqtı da'nkesin qurıttı. Aqıbette Buxara h'a'm Samarqand aralıg'ındag'ı jerlerdi jasawshı qıtay-qıpshaq qa'wimleri bas ko'terip, Qattaqurg'an, Chelak, Yangikurg'an h'a'm basqa jerlerdi iyeleg'en.

1821-1825 jıllar aralıg'ında da'wam etken bul qozg'alan zorg'a bastırıldı. A'mir Xaydar o'liminen keyin ush perzentı ortısında taxt ushın gures, ol Nasrullanın' jenisi menen tamamlanadı (1826-1860) Bul xan barlıq taxt da'wagerlerin qırıp taslaydı. Ol putkil xızmeti dawam g'a'rezsizlikke umtalğ'an Shaxrisabzge qarsı 15 ma'rtebe a'skeriy juris etti, leykin onın' bul h'a'reketleri oz na'tiyjesin bermedi. Nasrullaxan 1839-1841 h'a'm 1858 jılları Qoqang'a qarsı urısıp, ko'p adamlardıń qırılıwına, baylıqlardıń talan-taraj bolıwına alıp keldi. Sonday-aq 1842-1843 jılları Buxara h'a'm Xiyua xanlıqları ortasında qanlı sonlıg'ısıwlar juz berdi.

Joqarıdag'ı qatarlardan sol na'rse ayan, xanlıqtın siyasiy turmısında ko'birek oraylıq xa'qimiyat talan-taraj maydanına aylang'an edi. Aqıbette ma'mleket juda' xa'lsiren, xanlıq jerleri kem-kemnen qısqarıp bardı.

Xanlıqta ja'miyet-xu'qıqı shegaralanbag'ın xanlar qolında bolıp ja'miyet turmısı sha'riyat nızamlarına tiykarlang'an xalda qurılğ'an edi.

Xanlıqta Shayxulislam u'lken abıroyg'a iye bolg'an. Ol en iri ruwxaniy h'a'm sud islerinin sa'rdarı. Onnan keying'i orında qozıqalen (joqarı sud) turg'an.

Atalıq h'a'melinen son diywanbegi a'xmiyetli orın iyelegen. Bul h'a'meldegi adam urıs h'a'm jarasıw, ayırım wa'layat baslıqların tayınlaw h'a'm basqa maselelerdin sheshiu menen shug'ıllang'an. Ol ma'mleket finansın da basqarg'an.

XVI-XVIII a'sirdin birinshi yarımında qusbegi h'a'meli de bolıp, tiykarınan xan ta'repinen otkeriletug'ın anshılıqtı sholkemlestiriw menen

shug'ıllang'an. Mang'itlar dinastiyası da'wirine kelip, qusbegi xannan keyingi ekinshi shaxe bolıp qaldı. Ol is juzinde birinshi ua'zir esaplanın' ma'mlekettegi barlıq basqarıw tarmaqları onın' qolında edi.

Ma'mleket turmısında diyxansılıq, o'nermentshilik, h'a'm sırtqı sawda tiykarg'ı orında iyelegen. Xanlıqta jipekshilik ko'birek Zarafshan oazisinde rauajlang'an. "alle eginleri Samarqand, Qashqada'rya, Surxanda'rya, Buxara a'tirapları h'.b. jerlerde jetistirilgen.

Qala xalqının' a'dewir bolegin o'nermentler qurap olar ma'mleket turmısında salmaqlı orın iyelegen. Buxaralılılar İran, Afganstan, Turkiya, Xindstan, Qıtay, Arabstan, Rossiya h'.b. ma'mleketler menen sawda-satıq alıp barg'an a'sirese, Buxara qalası Oraylıq Aziyanın' en iri sawda orayı sıpatında da'nkka iye bolıp, qa'ruansaraylar h'a'm sauda orınları ko'p bolg'an.

Buxarada xan sarayında qımbatlı kitaplardı o'z ishine alg'an kitapxananın' bolıwı dıqqatqa sazawar. Tariyx pa'ni tarawında qımbatlı shegarmalar do'retilg'en. Olardan Abdulla ibn Muxammadın "Zubdat al-osor" Fazlullax ibn Ruzbexen İsfaxoniydin "Mexmonnomoyi Buxara", Xofis Tanish Buxoriyadin "Ubaydullanoma" x.b. shegarmalardı ko'rsetiu mumkin.

1505 jılı Sheybaniyxan Xorezmı uzaq muddet qamalın keyin Buxarag'a boysındırıwg'a erisedi. 1510 jılı ol İsmayılshax penen sawashta oltilirgennen son Xorezm İrang'a boysındırıldı. Ko'p otpey 1511 jılı Sheybaniylerdin deshti qıpshaqlardı basqa urıwın' ua'killeri jerlikleri xalıqtın ja'rdemi menen Xorezm g'a'rezsizligin tikledi. Usı ko'shpelilerdin basshısı a'lbars Xiywa xanı dep ja'riyalandı. Usı uaqıtta g'a'rezsiz Xiywa xanlǵ'ına tiykar salındı. Usı payıtta arqa Xorasannan a'dewir bolegi, Balxan h'a'm ming'ishlıqtı turkmenler xanlıqqa boysındırıldı.

1538 jılı a'lbars o'liminen keyin taxtqa otırg'an Avaneshtan uaqıtında Buxara xanı Ubaydullaxan menen ku'shli sawash boladı. Bunda Avaneshtan o'ltiriledi. Bunnan son Xorezm Buxara xanlǵ'ı qolına o'tap, Ubaydullaxannın' ulı Abdulazizxan onın' xa'qimi etip tayındı. Aradan ko'p o'tpey, Xorezm ol g'a'rezsizligin tiqlawge eristi. 1593 jılı Abdullaxan Xorezmı ja'ne bir ma'rtebe Buxarag'a g'a'rezli etsede, leykin 1598 jılı onın' o'liminen keyin Xiywa g'a'rezsizligi qayta tiklendi.

Xojimxan (1559-1602), son' Arab Muxammad (1602-1623) da'wirlerinde xanlıqqa qarsı qalmaqlar h'a'm qazaqlar h'u'jim etedi.

Xiywa xanlǵ'ında taxt ushin guresler qızgan tus alg'an uaqıtlar ko'p bolg'an. Bularda turkmen qa'wimlerinen' baslıqları da qatnasıp, taxtqa o'zlerin qollatug'ın shaxzadalardı otirgenizwg'a h'a'reket etken. Maselen Asfandiyarxan (1623-1643) turkmenlerdin ja'rdemi menen qarsılasların jenip, shıg'ıp xa'qimiyatı qolg'a aladı.

Abdulazizxan da'wirinde (1644-1663) turkmenler ku'shli qadag'alau astına alınıp, jergiliqli xalıqtın abıroyı ko'teriledi.

Keyingi xan Anusha (1663-1687) a'kesinin' siyasatın dawam etirip Buxarag'a qarsı xujim sholkemlestirilip, Samarqandı iyelewge muwapıq boladı, leykin Buxaralılılar Xiywalılardı qaladan quwıp shıg'adı.

Buxara xanı Sobxunqulixan Xiyuadag'ı oppozitsiyalıq ku'shlerge suyenı otirip Anushaxannın' ko'zin oyıp alıp, Shaxniyazdı taxtqa (1688-1702) otirg'iziwg'a erisedi. Xiywada Shaxniyazda'n keyin de taxt ushin guresler toqtamag'an.

Buxara xanı Abulfayzhan arallılardı shergg'azıg'a qarsı qozg'ap, taxtqa shaxzada Temur Sultandı otirg'iziw sharaların ko'rdi. Na'tiyjede Xiywada ja'ne urıslar ku'sheyip, wa'kal awırldastı. Ha'tte, xaywanın' abıroyılı adamları taxtqa qazaq sultanların' birin otirg'iziwg'a h'a'm usılayınsha qazaqlardı o'z ta'repine tartıwg'a ma'jbur boldı. Aqibette qazaq sultanı a'lbars (1728-1740) taxtqa otirg'iziladı.

O'z na'wbetinde İran shaxı Nadir Xiyuag'a qarsı urıs ashıp, aste aqırın jenislerge erise basladı. A'lbarıxan urısta o'ltiriledi. 1740 jılı İran xu'qimdarlǵ'ı ornatılıp, Nadirshax İrang'a qayttı. 1741 jılı İran xiyualılar kishi juz xanı Abdulkayırxannın' ulı Nuralı ja'rdeminde qozg'alan ko'terip, g'a'rezsizlikti tikledi. Bunnan xabardan bolg'an Nadirshax a'sker jiberdi. Nuralı bolsa qırq'a qashıwg'a ma'jbur boldı. Usıg'an qaramastan Nadirshax xanlıqtı boysındıra almadı.

Jergilikli xalıqtın joqarı qatlam ua'killeri qazaq sultanlarınan xan tayınlawdı da'wam ettirip, olardan biri bolg'an qayıptı (1747-1757) xan dep ja'riya etti. 1770 jılǵ'a kelip, qonırat urıwı qa'wimlerinen xu'kimdarlǵ'ı baslanıp, Muxammad Ali İnaq (1770-1790) xa'kimiyatı qolg'a aladı. Onın' da'wirinde turkmenler h'a'm buxaralılardı xujimi qaytarıladı.

Xiywa xanlig'ı Muxammad Raxim (1806-1825) uaqında a'dewir qa'ddin tiklep, arallılar menen qaraqalpaqlar boysındırıladi, turkmenlerdin chaudar qa'wimi xanlıq quramına qirg'izildi. Allakulixan (1825-1842) h'a'm Muxammad Amin (a'h'n'o'-a'h'o'o') uaqında Xiyua a'sqerleri bir neshe ma'rtebe Xorasang'a qarsı xujim etip, onı talan-taraj maydanına oylandıradi.

Sayid Muxammad (1856-1864) xu'kimdarlıg'ı payıtında turkmenler h'a'm qaraqalpaqlardıń Xiywa xanlig'ına qarsı qozg'alaqları boldı. 1827 jılı Aydos biy basshılıg'ında, 1855-1856 jılları Ernazar alako'z basshılıg'ında qozg'alaqlar. 1858-1859 jılları qonırat ko'terilisi boldı. Xanlıq taxtında en' ko'p atırg'an xanlardın' biri Sayid Muxammad Rajim II (1865-1910) boldı.

Xanlıqtı ma'mlekte duzilisi Buxaralıardıń derlik parqı bolmaydı. Xan xu'qıqı shegaralanbag'an xalda ma'mleketti basqarg'an. Onnan keyingi en abıroylı lawazım ua'kir yaki qusbegi esaplanıp, salıqlardı toplau h'a'm ulıwma xannan barlıq tapsırmaların orınlaw menen shug'ıllang'an. Sonda-aq qızı rais x.b. h'a'meller bar edi. Qalalardı xa'kimler h'a'm olardıń ja'rdemshileri bolg'an juz baslıqlap h'a'm aqsaqallar basqarg'an. Xanlıq turmısında Shayxwislam (azun) h'a'm mufti salmaqlı oran iyeledi.

Xanlıqta suwg'arıp etiletug'ın diyxanshılıqqa ayırıqsha kewip berilgen. Jerler ma'mleket h'a'm jeke adamlardıń qolında bolıp, olardıń bir boleg'i uakimga berilgen. Diyxanshılıqta paxta, biyday arpa, juweri, palız h'a'm miyue onimleri jetistirilgen. Jipeqshiliq penen de shug'ıllang'an. Xanlıqta sharwashılıq, a'sirese turkmenler, qaraqalpaqlar h'a'm qazaqlar arasında jaqsı rauajlang'an edi.

Qala h'a'm awıllarda o'nermenshiliq qen tarqalg'anlıg'ı xaqında mag'lıwmatlar bar. Bular boyınsha toqımashılıq ka'sibi osip, paxta h'a'm jipektan h'a'r qıylı gezlemeler tayarlang'an.

Xiywa xanlig'ında ishqi h'a'm sırtqi sawdanın' tutqan ornı u'iken bolg'an. Xiywa, Urganish, Xazarasp, Xanqa, Xojeli, Shimbay x.b. jerler sauda-o'nermentshiliq orayları esaplang'an.

Xiywa xanlig'ı İran, Afg'anstan, Xindstan, Rossiya x.b. jerler menen sawda baylanısların alıp barg'an. Uzaq waqıtlar dawamında xiyualıq mawdagerler Astraxan, Nijniy Novgorod, Oremburg sıyaqlı qalalarda sawda menen shug'ıllang'an.

Usı da'wirde xanlıqta tariyxtqa ornalg'an qımbatlı shegarmalar jiratıldı. Abulg'azıxannan "Shajarayı turk" shegarması rus h'a'm Evropa tillerine awdarıldı. Munistin "Firdovs al-İqbor" shegarması XVI-XVIII a'sirlerdegi xanlıq tariyxına bag'ıshlang'an bolıp, onın' da'wamın Munistin o'liminen keyin jiyen Ag'axiy jazg'an. Bunda xanlıqtan tariyxı 1872 jıl menen tamamlang'an.

Xorezmde arxitektura, qurılıs isleri boyınsha ko'p jumıslar islendi. Ma'selen Arab Muxammad medresesi (1616) sherg'azıxan medresesi (171801719), İchonqalada paxlavon Maxmud (1810-825) Allaqulixan sarayı (1830-1833) ka'ruansaray, tim (1832) h'b. sawlatlı imaratlar qurıldı. Xanlıqta medreseler qaraug'a ayırıqsha itibar berilgen. Ha'tiyjede Xojamberdi (1688) ko'zi Fozilbeq (1799), Muxammad Amin İnaq (1765), Arabxana (1810) Palvan ata (1835) Paximqulixan (1843) Raxmonberdibay (1843), qutlımurat ipak (1809), Muxammad aminxan (1851) h'a'm usıg'an uqsag'an 14 medrese qurılıg'an.

Buxara xanlig'ında oraylıq xa'kimiyattın xa'lsirewi aqıbetinde wa'layatlarda g'a'rezsizlikke umtılw ku'sheydi 1709 jılı Ferg'ana xa'qimiyatın sın urıwnan bolg'an Shaxrubiyy 1709-1721 qolg'a alıp, g'a'rezsiz siyasat jurgeze baslag'an. Onın' o'liminen qeyin ornın'a ulı Abduraximbiy (1721-1734) otırdı. Bul xu'kimdar a'skerdi a'dewir bekemleuge erisip, 1725 jılı Xojentti, 1726 jılı Uratepani h'a'm 1729 jılı Samarqandtı basıp aldı. Leykin Samarqand Buxara xanlig'ı ta'repinen qayta iyelendi. Abduraximbiydi rezidentsiyası Chilmaxram degen jerden jeti shaqırım qashıqlaqtı. Deypan Tundo degen awılda edi. 1732 jılı Abduraximbiy xa'zirge qoqan alasının' ornın'a payıtın tiykarın saldı. Ol Samarqandtı qayta iyeleu menen birg'e, qattaqurg'andı da iyeledi shaxrisabzdi oz ta'sir ko'limine qirgiziuge eristi.

Ferg'ana oazisti Abdulqarimbiy (1734-1751) da'wirinde ja'ne de bekkemleydi. Usı uaqıtta qoqanda jana rezidentsiya, jana saray, medrese h'a'm qurılıslar qurıldı. Ayırım mag'lıwmatlarg'a qarag'anda, 1740 jıldan qoqan paytaxt sıpatında tolıq qeliplesti h'a'm rasmiylestiriledi.

XVIII a'sirdin ekinshi yarımında a'rdanabiyy h'a'm Norbutabiyy xa'kimiyattı basqaradı. XVIII u'shinshi shereginde Toshkentte g'a'rezsiz ma'mleket juzeg'e kelip, onın' menen qoqan ortasında sonlıg'ısıwlar juz berdi. 1794 jılı qoqan xu'kimdarı Norbutabiyy ko'p sanlı a'sker menen Toshkentte qarastlı jerlerge basıp kiredi. Leykin ol jeniliske ushıradı. 1799 jılı qoqan a'skerleri ja'ne jeniske erise, almay, keyin shegindi. XIX a'sirdin baslarında Alimxan uaqında (1798-1810) xanlıqtın territoriyası a'dewir keneyip siyasiy h'a'm ja'miyetlik a'qonomıqalıq jaqtan joqarı koterildi. 1807 jılı Alimxan inisi Omarxan basshılıg'ında 12 sın adamlıq a'skerdi Toshkentke qarsı jiberdi. Sawashta qoqanlılar u'stem kelip, Toshkent a'tırapındag'ı jerlerdi iyeledi. Tashkent xanlıkka g'a'rezsizlig'in ta'n aldı.

Usı uaqıtta Toshkentte g'a'rezsizlik ushın h'a'reketler payda boldı. Sonlıqtan 1808 jılı Alimxan a'skeriy juris sholkemlestirilip, Toshkentti birotala boysındırdı.

Alimxan xan atag'an ja'riya etken birinshi xu'kimdar boldi. Usinnan baslap taxt iyelerine a'dettegidey "biy" ba'lqi "xan" atag'ı bereletug'in boldi.

Aqibette Alimxan dushpanlar ta'repinen o'ltiriledi, ornin'a taxtqa Omarxan (1810-1822) otiradi. Ol Turkstan, Chimkent, Sayram h'a'm a'ulieta siyaqli jerlerdi iyelep, xanliqtı a'dewir keneyttiriuge eristi. Onin' da'wirinde kuratepa h'a'm basqa jerler ushin Buxara xanlig'ı menen ko'p ma'rtebe urislar boldi. Uliwma Omarxan xu'kimdarlig'ı uaqti qoqan xanlig'inin' en ku'sheygen da'wiri boldi. Bunday awxal onin' ulı Madalixan (1823-1842) da'wirinde de ko'zge taslanadı. 1834 jılı Qarategin Kulab, Xisor, Badaxshan boysındırıldı. XIX a'sirdin 20-30 jıllarında xa'zirgi Qırğızstan jerleri qolg'a qirgizilip, Pishpeq, Toqmaq, qurtqa h'b. birqansha a'skeriy bekenisler qurıldı. Qazaqstan jerlerinde bolsa 1817 jılı aqmeshit h'a'm 20 jılları a'ulisata qurıldı.

1840-1841 jılları Buxara xanı Nasrulla Uratepa h'a'm Xojentti iyelep, Qoqang'a ku'shli soqqı berdi. Bul da azday 1842 jılı Nasrullaxan Qoqang'a xujim etip, Madalixandı, Nadiranı h'a'm basqa ko'p adamlardı o'ltirdi, qala talan-taraj etildi. Aradan ko'p waqıt otpesten Qoqanda buxaralılar xu'kimdarlig'ı audarılıp Sheralıxan (1842-1844) xa'kimiyatı basqardı.

Usı uaqıtta qoldın shıg'ıp ketken Tashkent, qurama, Xojent h'a'm xa'zirgi qubla Qazaqstan jerleri xanlıq quramına qayta kirgizildi. 1844-1875 jıllar da'wamında xanlıqta taxt ushin shıdam bolmaytug'in da'rejede gures ku'sheydi. Xanlıqta Xudoyarxan ush ma'rtebe (1852-1858) 1862-1863, 1865-1875) taxtqa atırdı. Usı aralıqta Mallaxan (1858-1862) h'a'm Sultan Soidxan (1863-18965) xu'kimdarlıq etti. Usı uaqıtqa kelip o'z-ara urislardıń tanımsız dawam etiwı h'a'm taxtqa ılayıqsız shaxslardıń o'tiriwi aqibetinde xanlıq h'a'r ta'repleme teren kriziske ushiradı.

Qoqan xanlig'ındag'ı xa'kimiyatı basqarıw ta'rтіpler Buxara h'a'm Xiyua xanlıqlarınan derlik parqı bolmag'an. Bul jerde de xan sheklenbegen xu'qıqqa iye bolıp, ozinin' keliwi boyınsha jumıs alıp barg'an. Xanlıq ua'layatlarg'a bolingen bolıp, olardı bes yamasa xa'kim lawazımındag'ı h'a'meldarlar basqarg'an. Wa'zir xannan keyingi ekinshi shaxe esaplanıp, a'xmiyetli barg'an. Joqarı, orta h'a'm tomengi administrativ basqarıwda tomendeg'i h'a'meller bar edi: qusbegi, diyuanbegi, miqbası, shayxulislam x.b. Ferg'ana alabında diyxanshılıqta paxta, jumısı a'h'miyetli orın iyelegen. O'nermenshilikte taqımashılıq, gulalshılıq, misgerlik, temirshiliq x.b. turleri rawajlang'an. Xanlıqta sauda-satıq qızg'in tus alg'an. Qoqan Andijan, Marg'ulan Namangan h'a'm Osh iri sauda-o'nermenshilik oraylarına aylanıp, Buxara Tashkent, Samarqand, Xojent, Xiyua xa'zirgi Qırğızstan, Qazaqstan jerleri menen sawda baylanısların alıp barg'an.

Ma'deniy turmista qimbatlı tariyxıy shegarmalar do'retildi. 1822 jılı Mırza Qalendar İsfaragiy ta'repinen "Shaxnama" shegarması juwmaqlandı Muxammad Xaqimxantura Xaqandiydin "Muntaxab at tavorix", Mulla Niyaz Muxammad Xaqandiydin "Tarixi Shoxrexı", Avaz Muxammadtın "Tarixi jaxannomayı" shegarmaları jazılğ'an. Xanlıqta Norbutabiy medresesi (1799), Juma meshiti (1815), Qoqan Ordası (xan sarayı, 1870) qurıldı.

Buxara Xiyua h'a'm Qoqan xanlıqlarında belgili da'rejede alg'a ilkerileuler h'a'm tabıslar ko'zge taslang'an bolsa da, onsha u'lken bolmag'an u'lkede bir-birine dushpan ush g'a'rezsiz xanlıqtın bolıwı h'a'm olar arasındag'ı o'z ara urislar unamsız h'a'm qayg'ılı aqibetlerge alıp keldi.

TAYaNISH TU'SINIKLER

O'z-ara urislar, Shaxrux, Ulug'bek, Xusayn Bayqara, Nawayı, Shaybaniyxan, Babur, Safoviyler, Ubaydulla Sultan, Abdullaxan II, ashtarxaniyeler, h'a'kimiyatı ku'sheytıw ushin gu'res, Xiywa inaqıarı h'a'm qon'ıratları, Qoqan mingları, Buxara mang'ıtları, xanlıqlardag'ı narazılıq h'a'reketleri, Rossiya menen sawda baylanısları.

A' D E B İ Ya T L A R :

1. Karimov İ.A. İstiqlol va manaviyat. T., "Wzbekiston", 1994.
2. Karimov İ.A. Xiva va Buxoro shah'arlarining yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimlardagi tabrik swzi. "Xalq swzi", 1997, 21 oktyabr.
3. Baeniy M.Yu. Shajarai Xorazmshoh'iy. T., 1994.
4. Bobobekov X.N. Qwqon tarixi. T., "Fan", 1996.
5. Zieev X. Turkstonda Rossiya tajovuzi va h'ukmronligiga qarshi kurash. T., "Sharq", 1998
6. Wzbekiston tarixi. T., 1997, ekinshi baspası 1999.
7. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.

Lektsiya 9 Patsha Rossiyasının' Tu'rkstandı basıp alıwı. Patshashılıqtın' zulımına qarsı Tu'rkstan xalıqlarının' milliy-azatlıq gu'resi. Jadidshilik

JobasıU'

a'. Patsha Rossiyasının' Orta Aziyanı basıp alıwı h'a'm u'lkede koloniyallıq basqarıw ta'rtibinin' ornattılıwı

g'. Patshashılıqtın' Tu'rkstanda koloniyashılıqtı ku'sheytiwge qaratılğ'an ekonomikalıq h'a'm ma'deniy-ag'artıw siyasatı

q. Tu'rkstan xalıqlarının' patshashılıqtın' koloniyallıq zulımına qarsı milliy-azatlıq h'a'reketi. Jadidshilik.

Rossiya menen Orta Aziya baylanısları XVI a'sirlepden baslap elshilik qatnasta bolıp turdı. Biraq ra'smiy turde baylanıslar ornattıwǵ'a erisilmedi.

Rossiyannın' Orta Aziya menen baylanısı Petr 1 waqtında bir qansha rawajlandı. Sonlıqtanda 1717 jılı Xiyuag'a Bekovich Cherkasskiy bassılıǵ'ındag'ı a'kspeditsiya jiberiledi. a'kspeditsiya bir jag'man tanışlıq elshisi sıpatında bolsa, al ekinshi jag'man Xiywa xanlıǵ'ına dushpan sıpatında h'a'reket etip, aqıbetine a'kspeditsiya Xiywa xanlıǵ'ı ta'repinen qıyratıldı.

1839 jılı Orenburg general-Gubernatorı Perovskiy ta'repinen xaywana basıp alıwǵ'a urınıqlar boldı. Biraq, bul h'a'reketlerde basqa ketti.

Biraq Qazaqstan jerlerinin' Rossiya qol astına o'tiwi, ol jerlerde jan'a qalalardıń salıwı, ruslardıń Orta Aziya sawda baylanısların rawajlandırıwdıń oraylıq ilandarmı bolıp qaldı. Sonday-aq XIX 30 jıllarında Rossiya Orta Aziya bazarları ushın Angliya menen qarama-qarsılıǵ'ı kelip shıqtı.

XIX a'sirdin ortalarından baslap Rossiyada kapitalizmnin' rawajlanıwı patsha xu'kumetinin' Orta Aziyag'a basıp kiriwine turtki boldı. Kapitalistlik sanaatınin' o'siwi jan'a bazardıń sawdasına h'a'm shiyki zat dereklerine bolğ'an talaptın' ku'nnen-ku'nge asıwına imkaniyat tuwdırdı. Bunnan tisqari, Rossiyannın' Orta Aziyanı basıp alıwının' sebeplerinin' biri-Amerikanın' arqasında h'a'm qublasında puqaralar urısı sebepli Amerika paxtasının' Evropag'a a'keliwinin' toqtap qalıwı boldı. Paxtanın' jetispewshiligi na'tiyjesinde toqmashılıq tarawında dag'darıs ju'z berdi, sonlıqtan shiyki zattın' dereklerin izlep tabıw zg'rur edi. Sonday aq Rossiyasının' Qırım urısında jeniliske ushırawı h'a'm Angliyanın' Orta Aziya jerlerin basıp alıwǵ'a ashıqtan-ashıq tayarlanıwı, patsha Rossiyasının' Orta Aziyag'a xu'jimin tezletti. Da'slepki a'skeriy h'a'reketler Qoqan xanlıǵ'ına qaratıldı.

1847 jılı orıs a'skerleri Sırda'ryanın' to'mengi jag'ın iyelep aldı h'a'm Aral qorg'anın' qurdı. 1853 jılı aq meshitti (Ha'zirgi qızıl Orda) iyeleydi. 1854 jılı Alma-ata awılı janında Vernıy benikis qorg'anı salınadı.

Patsha Rossiyasının' en jawızlıq h'a'reketlerinin' biri sonnan ibarat, ol Orta Aziya aymag'ındag'ı jasap kiyatırğ'an xalıqlar arasına h'a'r qıylı osekler taratıp, olar arasında qarama-qarsılıq tuwdırıwǵ'a h'a'reket etip turg'an. Ma'selen, Sibir korpusının' komandiri G.Gosforutin 1856 jılı 12 oktyabrde bergen ra'smiy korsetkishinde bılay delinedi. "Biz auele Jayık da'ryasın arjag'man ko'ship kelgen kazaxlardı turaqlastırıwımız h'a'm Kara qırǵ'ızlardın turli elatların o'zimiz ta'renke awdarıp, son olardı Qoqanlılarg'a qarsı dushpanlıq sezimlerin oyatıwdı qollap-quwatlawımız kerek:.

1861 jılı 21 iyunde oris patshasının' qatnasıwındag'ı kenes Qoqan xanlǵ'ın bir jaqlı etiw xaqqında ja'ne bir ma'rtebe qararg'a keldi. Usı korsetpenin' tiykarında xalıqtın ishkerisine qaray korip barıw, qalalar dı, ualiyatları h'a'm qorg'anlardı izli-izinen toqtawsız basıp alıwǵ'a kirisildi.

1864 jılı Chimkent, 1865 jılı u'iken qıyınshılıqlar menen Tashkent qalası jawlap alınadı. Tashkent basıp alıwǵ'annan keyin Rossiya imperiyasının' Turkstan ma'selesine tiysli barlıq a'skeriy siyasiy ma'selelerin sheshetug'ın, oris rezidentsiyasının' xızmetin orınlaytug'ın ma'kanga aylandırıla basladı. Tashkent Orta Aziyanı koloniyalarg'a aylandırıw xaqqıdag'ı xu'kimlerdi orınlaytug'ın tayanış a'skeriy-siyasiy administrativlik shtab xızmetin atqardı.

1866 jılı Xojent jawlap alınadı. Usı jılı Tashkent, Xojent Chirchik a'tırapları, Jizzak jawlap alınadı. Oris a'skerleri Buxara a'mirliginin' bir bolegin iyelep, onı Kokan xanlǵ'ı shegaralarından bolıp tasladı.

Turkstan general gubernatorlǵ'ı duzilgennen keyin Fan Kaufman o'zine berilgen u'iken wa'killikler tiykarında Buxarag'a qarsı urıs h'a'reketleri ken ko'lemde tag'ı baslap jiberdi.

1868 jılı 1 mayda 8300 adamlıq oris armiyası Samarqand qalasının' bosag'asındag'ı Shopanata tobeliginde a'mirdin armiyasını jendi.

1868 jılı 23 iyunde a'sirdin elshileri pitim jasasıw ushın Samarqandta turg'an Fon Kaufmang'a keledi. Kaufman Samarkand, Qattakurg'an h'a'm Zarafshan da'ryasının' joqarı jag'ın Rossiyag'a beriwdi h'a'm 500 mın som mug'darında kompensatsiya to'lewdi sha'rt etip qoyadı. Sha'rtname boyınsha Buxara a'miri shet ma'mleketler menen diplomatiyalıq baylanıslar ju'rgiziw xuqıqınan ayırıldı, oris sawdagerleri ushın irkinishsiz sawda-satıq islew minnetlemese juklendi. Amir Rossiyag'a siyasiy bag'ınıwın' tolıq moyınladı.

Bul jag'daylar Rossiya menen Angliya arasındag'ı qarım-qatnaslardın sheyenlesiwine alıp keldi. Sonlıqtanda Rossiya imperiyası Angliya menen qarım-qatnas bir jonkilli bolg'ang'a shekem Xiywa xanlǵ'ına xujim jasawdı toqtatıp turıwǵ'a ma'jbur boldı. Sonın' menen birge 1717 jılı Bekovich-Cherkasskiydin, 1839 jılǵ'ı Perovskiynin' jensileri Rossiya ushın sabaq bolıp, bul jensilerdin' sebepleri teren u'yrenildi. A'skeriy rejeler ju'da pısıq h'a'm pukta islep shıǵ'ıldı. Xiywag'a xujim jasawdan aldın u'iken jansızdın' jumısları alıp barıldı.

Xiywa bag'darındag'ı barlıq a'skeriy ku'shlerdin' bas komandir etip Fon Kaufman tayınlandı. 1873 jıldın' ba'h'a'rinde onın' buyırǵ'ı boyınsha barlıq a'skerler xaywanın' shegarasınan otip, aldın-ala kelisilgen rejege muwapık basqınshılıq urısın baslap jiberdi. 1873 jılı 18 may ku'ni Fon Kaufman otryadları A'muda'ryadan keyin otip, 23 may ku'ni Xazarasp korg'anın' basıp aldı. Sonday-aq usı waqıtta Konırat, Xojeli, Mangit qalaları da iyelendi. Pus a'skeriy basshıları jergilikli xu'kimdarlardın' kelisimge keliw otinishlerine qaramastan bul qalalardı adam shıdamaslıq da'rejede bulgınshılıkke ushıratdı.

1873 jıldın 12 avgustında Fon Kaufman h'a'm Xiywa xanlǵ'ı ortasında kelisimge kelenedi. Haqıyqatında bul kelisim tensizlik h'a'm a'dalatsızlıq turde duzilgen sha'rtname edi. Jenimpaz h'a'm basqınshı Kaufman o'zinin' sha'rtlerinin' orınlanıwın qatan turde talap etti. Al, jeniliske ushırag'an xu'kimdar onın' atkanların' qabıl etti. Sha'rtname boyınsha Xiywa xanı siyasiy xuquqlardan, o'z betinshe sırtqı siyasiy jurgiziwden ayırıldı.

A'miuda'ryanın' to'mengi ag'ısının' on' jag'asındag'ı xanlıqqa tiyisli barlıq jerler Rossiyag'a berildi. Xanlıqqa 2 million 200 mın' som mug'darında kontribuktsiya salındı. h.b.

Rossiya a'skerleri bunnan keyin sha'rtnameada kelisilgen tolemlerdi turkmenlerdin' jag'daylarına qaramastan olarg'a qarsı qırg'ınshılıq urısın dawam etti. Turkmen xalkının' azatlıq urasına aylang'an bul h'a'reketti Rossiya xu'kimeti 1881 jılǵ'a shekem bastıra almaydı. Olar a'sirese ko'terilisshiler ornalasqan Ko'k-to'be qalasın' jer menen jeksen etip, Orta Aziya territoriyasını o'zlerine qaratıp aldı. Birak bul jerlerdi qarsılıq h'a'reketleri u'zliksiz dawam etip bara boldı.

1867 jılı 14 iyulde Rossiya imperatorı Aleksandr II Turkstan a'skeriy okrugın du'ziw h'a'm Orta Aziyadan basıp alınıp, Rossianın' quramı kirgizilgen ayaqlardan ibarat bolg'an Turkstan general-gubernatorlǵ'ı duziw h'aqqında pa'rman berdi. Okrugtin komandiri h'a'm general-gubernator bolıp general adyutant K.P.Kaufman tayınlandı. Og'an u'iken wa'killikler berilip, bir ma'mleket urıs dag'azalawı, pitim jasawı mumkin edi, finans h'a'm a'konomikalıq patshanın' o'zine esap beretug'ın edi.

Sonlıqtanda Turkstannın' baylıqların o'z ma'pine paydalanıw da baslı uazıypa bolıp turdı.

XIX a'sirdin' aqırlarında Rossiyada kapitalistlik katnaslar jedel rawajlanıp, onın' imperializm basqıshına otip atırg'anlǵ'ı turli tarawlarda ayqın korindi. Da'slep bul a'konomikalıq turmista ko'zge taslandı. Bul ju'da u'iken monopoliyalarga sheksiz shiyki zat jetkerip beretug'ın dereklep za'ru'r degen so'z edi. A'sirese toqımashılıq sanaatının' h'a'wij alıp o'siwi Turkstanda patshashılıqtın' monopoliyalıǵ'ın ta'miyinlewge ken jol ashıp berdi. Patsha administratsiyası Turkstandı shiyki zat

deregine h'a'm onı orıs tovarları satılutug'ın bazar maydanına aylandırıw ushın barlıq qurallardı tezlik penen iske saldı.

Turkstan daramadtın', paydalanıw deregi sıpatında da patsha Rossiyasının' gaziynesin bayıtıp barmaqta edi. Bul daramatlar 1867-1896 jıllarda 4 ese ko'beydi, al xalıqtan alinatug'ın salıqlar 1889-1893 imperiyasının' ga'ziynesine u'lkeden 158 million som sap daramad tusti.

Rossiya Turkstan qarım-qatnasları tek Rossiya imperiyasının' ma'plerine boysındırıldı. Sonın ushın u'lkede qurılıp atırg'an barlıq zavodlar, a'sirese paxta zavodları orıs sanaatının' iyelerine qarashlı edi. XX a'sirdin baslarında tek Ferg'ana wa'layatında 157 paxta basqınshılardıń qolında edi. Tek geyparaları g'ana orıs-o'zbek burjua sawda-sanaat wa'killerine qarashlı edi. Turkstannın' Samarkand, Sırda'rya h'a'm Ferg'ana wa'layatlarında 1867-1900 jıllar dawamında 170 sanaat ka'rxanası ashılǵ'an bolsa, 10 jıl dawamında (1900-1910) tag'ı 220, al 4 jıl ishinde (1910-1914) 180 ka'rxana iske qosıldı. Mine usı tsifralardıń ozi-aq u'lkede sanaat qurılısı bir ta'repleme alıp barılǵ'anlıǵ'ın ko'rsetedi.

Ylkenin' paxtası Rossiyag'a suw menen h'a'waday za'rur edi. Sol sebepli Turkstannın' usı za'rurlikti pitkeretug'ın aymaq ekenin' aytsıp knyaz Masalskiy bılay dep jazǵ'an edi. "Paxtashılıqtın' h'a'r ta'repleme rawajlandırıw orıs toqımashılıq sanaatı ushın jaqın keleshekte o'mir o'lim ma'selesine aylanajak Turkstannın' Rossiya imperiyasına korsetetug'ın ullı a'konomikalıq xızmeti de mine usılda:

1880 jılı Turkstan paxtası orıs sanaatı talabının' 20 protsentin qurap, bul tsifr jıl sayın artıp bardı h'a'm birinshi ja'xa'n urısı aldında 80 protsentke jetti. Sol sebepli imperiyasın toqımashılıq sanaatı basqa sanaatlarg'a qarag'anda jedelirek astı.

Rossiya imperiyasının' generalları da, siyasatshıları da sonı jaqsı biler edi, tek a'skeriy ku'sh, oraylıq basqarıw apparatın engiziw menen u'lkenni uzaq muddette h'a'm isenimli turde qolg'a uslap turıwg'a bolmaydı. Sonın' ushın olarg'a o'z milletin, yag'nıy orıs millettine tiyisli xalıqtın dergilikli penen aralastırıp jiberiw, Turkstanda turaqlı turde jasaytug'ın orıs h'a'm slavyan xalqın payda etiw kerek edi. Olar bul mashqalanı Orta Aziyag'a orıs xalqının' kolonizatorlar h'a'kimiyatına ko'z-qarasın h'a'm is-h'a'reketlerin baqlap, za'rur bolǵ'an uaqıtta auxaldan da'rxal xabardar etiw de lazım edi. Kullası orıs millettine tiyisli bul adamlar patshalıq ushın sotsiallıq tayanış qatlam bolıwı kerek edi.

Sonın' ushın ko'shiriw siyasatın iske asırıw Turkstan general-gubernatorlıǵ'ı duzilgen 1867 jılı aq baslap jiberildi.

Orıslar Orta Aziyanı basıp alg'annan keyin u'lkenni o'zlestiriw ma'qsetinde xalıqtın sanın duzimge alıwg'a kiristi, u'lkenni izertlep shıqqan kupıya ma'sla'xa'tshi Girs Turkstanda 2406000 adam jasaytug'ının' h'a'm olardan 1200000 adam er adamlar ekenin' jazǵ'an. Mine usı er adamlarg'a a'skeriy xızmet miynetinin' juklew ma'selesine toqtatǵ'an patsha a'meldarı bul og'ada qa'wıplı siyasiy ilaj ekenin' ko'rsetip, Turkstan xalqın armiyag'a xasla shaqırmaw siyasatın jaqlap shıǵ'adı. Girstin' esaplawına qarag'anda u'lkede a'skeriy xızmetke er adamlar alınsa, 6 jıl ishinde zamanagoy a'skeriy texnikanı biletug'ın, jawıngerlik sapta ju'riwdi mengeren Turkstanlılardın' sanı Turkstan a'skeriy okrugindegi a'skerlerdin sanınan artıp ketedi. Olardıń arasında jawıgerlikti jetilistiriw imperiyasının' ma'plerine qayshı keledi. Bunın' ornına bul xalıqqa a'skeriy salıq salıw ma'qsetke muwapık Patsha Rossiyası o'zbek xalıqların basıp alg'annan keyin bul jerde a'zelden dawam etip kiyatırg'an jerge iyelik etiw formasına dus keldi. Sol sebepli bul ma'seleni da'rh'a'l o'zlerine qolaylı etip o'zgeritiwge asıqpadı. Olar negizgi dıqqatı xanlıqlardıń tartıp alıng'an aymaqlarda koloniyalıq ma'mleket basqarıwının' bekem tırnag'ın salıwg'a qarattı jer iyelewshilik h'a'm suwdan paydalanıwg'a tikkeley aralaspadı. Patshashılıqtın' basqınshı administratsiyası a'wele salıq jıynaw menen shug'ıllandı.

Bunın' barısında olar jer-suw qatnasların teren u'yreniwge kiristi. Na'tiyjesinde Turkstan general-gubernatorı 1879 jılı otırıqshı h'a'm ko'shpeli xalıqtan alinatug'ın salıqtı kobeytti. Salıqlardıń mug'darı tek Sırda'rya wa'layatının' o'zinde 1869 jıldag'ı 288 min' sonnan 1882 jılı 505 sın song'ı arttı ko'plegen jerler ma'mleket esabına o'tkerildi. Menshik jerlerge h'a'm h'a'tte wa'kim jerlerge de salıq salındı.

Sonın' menen birge jer duzilisinin' jan'a ta'rtıp qag'ıydaları kulaqlardıń juzege keliwine jag'day duzdi, sebebi jerde satıw h'a'm satıp alıw mu'mkin edi. Jer qatnasları tarawındag'ı ilajlardın' negizgi na'tiyjesi sonnan ibarat boldı, a'skeriy feodal jer iyeligi saplastırıldı. Usı waqıtta shekem olar ol jerlerinin' ko'shpilik bo'legin mayda diyxanlarg'a ijarag'a berip kiyatır edi. ENdi bul jerlerdin ko'shpelik bo'legi sol a'tıraptıń o'zinde diyxanshılıq etip jurgen adamlardıń qolına ottı. Sonday-aq Turkstan awllarında jallanıp islewshilerdi de ken taraldı.

Rossiya Turkstan u'lkesin basıp alg'annan keyin milliy ma'mleketshilik sezimlerin sindiriwdi negizgi wazıypa dep esapladı. Bunı a'melge turap u'lkede uzaq da'wirler dawamında oz u'stemligin ansatlıq penen saqlap qala almasıǵ'ın basqınshılar jaqsı boletug'ın edi. Sonı ushın Rossiyasının' a'skeriy

toparlari, a'meldarlari Turkstanda ulli oris ma'mleketshilik ideyasın a'melge asırıwǵa kiristi. Bul iske oris zıyanlılar de qatnastırıldı.

Turkstanda janasha usıl mektepleri, Oris tuzem mektepleri ashılıp, olar arqalı Turkstan xalqın oris turmısı a'tirapında ta'rbiyalaw, sonın ala orislar menen jergilikli xalıqlardı aralastırıp jiberip, bul jerde evropasha turmıs qa'lpinin jeniwi tolıq ta'miynlewge umtıldı. Sonı da ayrıqsha atap otıw kerek Turkstan u'likesindegi musulman bilimlendiriw shaqıpshaların general-gubernatorlıq g'amxorlıqtan shıǵarıp taslandı. Sebebi olar kolonizatorlıq ta'rptılerge qarsı, milliy ma'deniyat taratıwshı ilim orayları edi.

Patsha xu'kimeti jergilikli xalıqlardıń milliy, siyasiy a'konomikalıq h'a'm ma'deniy rawajlanıwına qayshı keletug'ın usılda "Tu'rktan orislar ushın" uranı astındag'ı reformanı a'melge asırıwǵa kiristi.

XIX a'sirdin aqırlarında Turkstanda ju'da ko'p iski mektelper islep turdı. Bular negizinen baslang'anı h'a'm orta jeke joqarı diniy ta'lim beretug'ın ma'deniy oshaqlar edi. Bul jerde diniy ta'lim menen sheklenip qalmastan dunyalıq ta'lim de beretug'ın edi. Oqıtıwshılar xat sawatın ashıp, esaplaw boyınsha da bir qatar sabaq alatug'ın edi. Eski mektep a'dette kishkene g'ana bolıp, onda 10-15 oqıwshı bilim alg'an.

Turkstanda medresedegi bilimlendiriw orta a'sirlerde aq ozin h'a'r ta'repleme aqlag'an bolıp, olarda pu'tkil dunyag'a atı tanılǵan alımlar jetisip shıqqan h'a'm olar a'lemnin besegin ta'rbetkeni ja'ka'nge belgili. Birak XIX a'sirge kelip medreseler bunday abıroy dıqqannan da'rejege tu'sip qalg'an edi. Bug'an xanlardın o'z-ara feodallıq urısları, sol patsha Rossiyasın u'lkenin qıyratılıwına alıp kelgen urısları sebepshi boldı. Medreselerdi ta'lim ta'rbiyalıq jumıslarında diniy ta'liymatqa h'a'dden tısqarı dıqqat awdarılıp ja'h'a'n ko'lemindegi ilimlerde g'amh'orlıqtın pa'seyin ketiwi de ozinin unamsız ta'syrin tiygizgen edi.

Orta Aziya oris patshalıǵının armiyası ta'repinen basıp aling'annan keyin u'lkede o'zine ta'n tariyxıy siyasiy sha'riyat ju'zege keldi. A'wele u'lke siyasiy, a'konomikalıq milliy eziwshilik astına alındı. Ha'tiyjede bul u'stemshilik atmosferası birinshi na'wbette ma'deniyat ilim ko'rkem o'ner a'debiyat, ja'miyetlik siyasiy pikir, xalıqtın turmıs kelip usag'an salalarg'a o'z ta'sirin tiygizdi.

Kolonizatorlardın ideologiyası basqınshı, eziwshı ku'sh sıpatında u'lkedegi milliy ma'deniyatka putkilley qarsı bolǵan bolsa, Turkstan aymag'ındag'ı qarag'anda ku'shler de Evropanın alding'ı ilim h'a'm ma'deniyatına sonday qatnasta boldı. Demek h'a'r eki ta'rentin reaksıyashıl ku'shleri milliy ma'deniyatın gu'llep rawajlanıwına tosqınlıq jasadı. Kirisinshe h'a'r eki terentin alding'ı ku'shleri ilim h'a'm ma'deniyatın u'lkede ulıwma rawajlanıwına uu'ken u'les qostı.

Usı da'wirdegi belgili ma'deniyat iskerlerinen Axmad da'nısh bolıp ol a'wele Shıǵ'ıs ma'deniyatın jaqsı u'yrenip, son Batis ma'deniyatın bag'darlanıw pozitsiyaları menen tanısadı. A'sirese onın 1800-1870 jıllarda Rossiyag'a eki ma'rtebe sayaxat jasawı og'an Evropa ma'deniyatı menen kenirek tanısıwına imkaniyat berdi.

Axmad da'nısh artta qalg'an Buxara a'mirligin rawajlanıwǵa qaray baslaytug'ın reforma o'tkeriu joybarın du'zedi. Onda bilimlendiriw siyasat, a'konomikalıq turmıs, paydalı qazılmalar h'a'm olardıń qalay paydalanıw h'a'm ulıwmalıqtın ma'pine boysındırıw a'rmanı anıq sa'wlelengen.

Orta Aziya basıp aling'annan keyin patsha xu'kimeti bekkem ornalasıp alıw ushın bul jerge tek armıyanı g'ana emes, sonın menen birge ta'biyiy h'a'm ja'miyetlik ilimleri tarawında atı shıqqan alımlardı da jiberdi. Olardıń aldına Orta Aziya xalıqları arasınan alımlar, qa'niygeler tayarlaw wazıypası qoyılmaydı. Ta'biyiy ilimler alımların aldına qoyılǵan wazıypası u'lkenin baylıqların Rossiya imperiyasın ma'plerine tezirek xızmet etetug'ın ilimiy juwmaqlar tayarlap beriwden ibarat edi. Ja'miyetlik tariyxıy ilimlerden aldına o'zine ta'n talaplar, jergilikli-xalıqlardıń minez-qulıqların, a'tnikalıq jaqtan u'yreniw, qa'wimler, ruqlar arasındag'ı qatnaslardı uyrenip bul xalıqlardı basqarıwda alımlardıń pikirinen paydalanıwı wazıypası qoyıldı. Ha'r bir qa'nige Orta Aziyada neni qolg'a kirgiziw h'a'm onı Rossiyadag'ı qaysı ilimiy yamasa ma'mleketlik joqarı sho'lkemlerge jeneltiw bag'darlamalarına iste edi.

1867 jılı Tashkentte meteorologiyalıq stantsiya ashıldı. Ol u'lkenin klimatın u'yreniwge kiristi. 1870 jılı Tashkentte Turkstan xalıq kitapxanası sho'lkemlestirildi. Orta Aziya xalıqların turmısına bag'ishlang'an ilimiy h'a'm u'ketanıw ma'selesine tiyisli turli xabarlar h'a'm maqalalar "Turkstan wa'layatın gazeti", "Tupkestanские ведомости" gazetaları (1879-1917) h'a'm basqa jergilikli baspa so'zde turaqlı turde ja'riyalanıw turdı.

1870 jılı Orta Aziya alımların ja'miyetti duzildi. Bul ja'miyet o'zinin aldına Orta Aziya tariyxı, geografıyası, a'tnografıyası, statistikası, a'konomikası ma'selelerine tiyisli mag'lıwmatlardı

toplawdı ma'qset etip qoydı. Bul jumıslarg'a jergilikli adamlarda qatnasıp oz gazetinde u'lkemizdin ilimin, ma'deniy-ag'artıwshılıq islerinin rawajlanıwına u'lken u'les qosti.

Rossiya Turkstan u'lkesin basıp alg'annan keyin onın' baylıqların talan taraj etiw menen birge xalıqtı h'a'r ta'repleme eziwdi dawam etti. Sotsiallıq h'a'm milliy koloniyalıq eziwshilikthin' shıdap bolmaslıq da'rejege jetiwi na'tiyjesinde xalıq narazılıq h'a'reketi barg'an sayın pisip jetise basladı. Ylkemizdin h'a'r qıylı orınlarında baslanıp kiyatır'ın bul ko'terilislerdin' h'a'reketke keltiriwshi kwshi diyxanlar, qalalardag'ı o'nermentler boldı. Bul h'a'reketlerde patriot ruwxaniylar, milliy arnamısın joyıtpag'an feodallarda qatnastı. Axmad Zaki Validiy orıs u'stemshiligi h'a'reket ekenin' durıs anlay otırap, bul h'a'diysenin' manızına diqqat awdarıp bılay dep jazg'an edi. "turktin putkil tariyxıy evolyutsiya dawamında en' ko'zge taslanatug'ın o'zgesheliklerinen biri-tariyxın biz bilgen da'wirinen berli a'sker bolıp kelgenligi, ta'rtip suyiwshiligi, turmıstın en' awır mushkil islerine de tayar turıwı, mashakatlar gezlesse uzaq waqıtlar dawamında sabırlılıq ko'rsetiwi bolıp tabıladı. Patsha xu'kimeti qanshama awır jazalap menen qorqıtpasın, mine usı milliy arnamıs h'a'm jawıngerlik ruwxı xalıq h'a'reketlerinde o'z sa'wleleniwiniń taptı, onı gureslerge shaqıra berdi. Bunday ko'tirisler Kokandta Polat xan (molla isxak) basqınshılıg'ında, 1878 jılı Maktobede Jatımxan basshılıg'ındag'ı da'slepki patshashılıqqa qarsı u'lken ko'terilisler boldı. Ulıwma keyin ala ko'terilisler Turkstannın' barlıq aymag'ında dawam etip bardı.

Usınday ko'terilislerdin' biri 1892 jılǵı Tashkenttegi ko'terilis bolıp esaplanadı. Ko'terilis oba keselligine baylanıslı kelip shıqti. Qala administratsiyası bul nesellikke qkarsı bir qansha ilajlardı o'tkerdi. Da'slep qaladag'ı 12 qoyımshılıq jawıp qoyıldı. Bul nesellikten o'lgen adamlar ushın qaladan sırtta arnawlı qoyımshılıqlar ashıwg'a wa'de etildi.

Birak qala aqsaqalının' o'zgeritilip, onın' o'z ma'qseti h'a'm rus administratsiyası ushın xızmetleri, oba keselinen basqa awırıwları da oba dep qala sırtındag'ı qoyımshılıqqa jerlewdi buyırıwı ko'terilistın baslanıwına sebepshi boldı. Kolonizatorlar xalıqtın milliy h'a'm diniy qa'driyatları menen esaplaspadı.

Kolonizm administratsiyası xalıqtın a'det-u'rplerin pisent etpey, a'skeriy talaplardan, turpayı qatnas jasadı qadag'an etiwler sebepli h'eshkim qaladan sırttag'ı diyxanshılıq jumısların isley almadı. Diyxanlar sawda-satıq islew ushın qalag'a kirgizilmeydi. Diyxanshılıq jumıslarının' qızg'ın mapazı bolsa, da iti barg'a alınbadı.

Shıpakerlik ko'z-kqrasınan a'melge asırılıp atır'ın durıs h'a'm ibaratlı ilajlar xalıqqa isenimli tusindirilmeydi. Bul na'rse elede bolsa tusinbewshilikthin' kenirek taralıwına sebepshi boldı.

Sonın menen birge keseline baylanıslı o'lgenlepdi jerlewshilerdi jazalaw, h'a'tte komilgenlerdi gorlerinen qazıp alıw kerekligi de politsiya pristavı ta'repinen aytiladı.

Bunday marxunlardın' ruwxın qorlaw, musılman u'rp-a'detlerinin' h'a'm sha'riyattın ayaq astı etiliwi adamlardın' narazılıq h'a'reketin ku'sheytip jiberedi.

Birak kolonizatorlar ta'repinen ayawsız oqqa tutılıwdın' na'tiyjesinde ko'terilisti bastırıwg'a erisedi.

Ko'terilistın negizgi sebebin koloniyalıq a'meldarlardın' o'zleri de jaqsı biriletug'ın edi. Atap aytqanda N.P. Ostroumov bılay dep jazg'an edi. "Ko'p jag'man ayıp o'zimizde, a'lbette, olardın' (sartlar dın) minez-qulqın, nızam-qag'ıydaların u'yrenbedik, elede uyren tolg'an xalıqtın gezebin arttırıp jibergen song'ı tamshı. Narazılıq a'lle qashannan beri ku'sheyip, jıynalıp kiyatır edi, al son basqa narazılıqlar qosılıwı menen birden ko'terilis baslanıp ketti.

Toshkenttegi ko'terilis Turkstandag'ı koloniya administratsiyasın u'lken ta'shwishke saldı. Orıs kolonizatorları orayg'a administrativlik-politsiya shtatların ko'beytiu h'a'm administratsiyalıq jaza wa'killiklerin tag'ı da keneytiw xaqında soranıp ruxsat aladı. Usag'an baylanıslı 1892 jılı shıg'arıl'ın nızamlarda "ku'shli korgau" da dep dagazalang'an orınlarda Turkstan general-gubernatorı ma'jilis jıyınları tarkatıw, sawda-sanaat karxanaların jabıw baspa so'z organların qadag'an etiw, qa'legen adamdı surginge jiberiw, ja'riyma salıw h'a'm basqa xu'qıqlardı alatug'ın boldı.

Orıs patshalığı Turkstan xalıqlarındag'ı watandı suyiwshilik gu'resshelik sezimlerin saplastırıwdı u'lkedegi jumıstın mazmunı dep bildi.

Sonın' ushın mudamı barlıq ku'shlerdi usı sharapatlı sezimdi u'lke xalıqlarının yadınan h'a'm sanasınan oshirip taslawg'a bag'darlap otırdı. Biraq koloniyadag'ı xalıqtın azatlıqqa bolg'an umtılwı mudamı dawam ete berdi.

Usınday el ushın guresken h'a'm izine xalıqtı tarta bilgen Muxammad Aliy İyshan bolıp, ol xalıqtı o'z a'tirapına Toplap, olardı sawatlandırıw menen shug'ıllang'an. Sonday-aq Muxammad Aliy İyshan basqa de ellerde bolıp, olardın' jasaw sharayatları menen tanısadı. Siyasiy waqıtlarg'a baylanıslı derekler jıynaydı. Ol bilimlendiriwın ku'shine isenedi h'a'm qa'dirin biletug'ın insan boldı.

Haqiqatida da bilimlendiriw erkinlikke h'a'm azatlıqqa, adamgershilikke shaqırıwdın' teni-tayı jok quralı bolıp tabıladi.

Sonın menen birge patshashılıqtın koloniyalıq siyasatına qarsı azatlıq ushın h'a'reketin sho'lkemlestiriwge kirisedi. Bul ma'qsette ol Fergana oypatındag'ı belgili adamlardı izine ertiu menen birge qon'sı qırğ'ızlar menen de baylanıstı ku'sheytedi. Ha'tiyjede iyshannın' a'tirapındag'ı adamlardı sanı artıp baradı. Bunnan qa'wiplengen kolonizatorlarda ko'terilishilerdi birlestirmew h'a'm olardı arasına iritki salıw h'a'reketine

ku'sh saladı. Ha'tiyjede 1898 jılı 17 mayda ko'terilishilerdin' aldın-ala du'zilgen planların buzıp, eki juzdey adam tosatan iyshang'a kelip ko'terilisti baslawdı talap etedi. Bul jag'daylar iyshannın' ko'teriliske basshılıq etiwinde albirawshılıq tuwdıradı ko'terilistin birinshi ku'ni-aq ku'shlerdin birlespegenligi ko'zge taslandı. Ha'mme bir waqıtta bas ko'terip shıqpadı. Sonın' menen birge kutilmegen h'a'diyseler de bayqaladı.

Ulıwma ko'teris patsha a'skerlerinin' kupıya h'a'reketleri na'tiyjesinde tez bastırıldı. İyshan qolg'a alındı. Ferg'ana oypatında qatan jazalawlar baslandı.

Ko'terilis basshısının' qolg'a alınıwı putkil u'lkede jayılp ketken xalıq h'a'reketin toqtata almadı, pıtırankı h'alda bolsa da h'a'reketi dawam ettire berdi.

XIX a'sirdin akırı XX a'sirdin baslarında Turkstandag'ı tariyxıy sharayat to'mendegi protsesste rawajlanıp otırdı.

Orta Aziya aymag'ı kapitalistlik bazar qatnaslarına jumısshılar ilimiy ku'shler, ondiris qurallarının' aktiv qatnasıwında tartıldı. Usı protsesste Ozbek milliy barjuaziyası-sawda sanaat iyeleri de qa'liplesip bardı. Patsha Rossiyası jergilikli burjuaziyanın' payda bolıwın xasla qa'lemeytug'in edi. Sebebi, olardı oz xalqı menen baylanıstırıp turatug'in milliy, diniy, tariyxıy tamıplar bar bolıp bul milliy oyanıy payıtında bir birin tezirek tusinip alıp, kolonizatorlarga qarsı birden bir front bolıp guresiuge tiykar tayarlawı mu'mkin edi.

Millettin orkenlewin oylatug'in progressiv ku'shler Ozbek xalqının' o'nermentleri, diyxanları, burjuaziyası, ruwxaniyları barlıq qatlamlar arasında bar edi.

Olar xalıqtın milliy sana-sezimnin' o'siriw h'a'm o'zinin' kimligin anlatıwdın' birinshi basqishtag'ı wazıypasın ilimiy ag'artıw islerin en jaydariu ma'selesinen izledi.

Olar bunı a'melge asırmay turıp xalıqtı ulıwma sheshiwshi ga'rezsizlik guresine aylandırıu mu'mkin emesligin jaqsı biletug'in edi. Oris patshalıg'ının' qorqınıshlı a'skeriy-siyasiy ku'sh ekenligin h'a'mmeden gore olar terenirek tusinetug'in edi. Sol sebepli millet xalıq qayg'ısı menen jasyatug'in zıyalılar xalıqtı oyatıwdı ag'artıw tarawınan baslawg'a qarar etti. Ag'artıw isleri arqalı rawajlang'an ellerge tenlesiw za'ru'rılgın birinshi bolıp qarım-tatar xalqının' perzenti İsmoyıl Gaspıranskiy (1851-1914) tusindi. Ol jadidshilik h'a'reketinin' putkil turk dunyasındag'ı "ideallıq atası" bolıp tabıladi.

Ol 1893 Turkstanda, Buxarada boldı. Buxarada bir ja'did mektebin ashıwg'a ruxsat aladı. Al 1904 jılı tag'ı kelip Buxarada a'sirdin' a'kesinin' atı menen atalgan "muzaffariya" ja'did mektebinde ruxsat aladı.

Onın' Turkstang'a jasag'an saparı jadidshilik h'a'reketinin' rawajlanıwına u'lken ta'sir ko'rsetti.

A'sirdin basında jadidler zıyalılarda putkil bir patriot qatnastı. Olardı basında M. Bexbudiy, S.Ayniy, A.Aulaniy, A.Fıtrat, Manauwar qariy Babaaxun Salimov h'a'm basqa da ko'plegen progressiv insanlar, turdı. Olar mudamı kuwg'in, qamaq, surgin usag'an qa'wip-qa'terler basında turg'an jag'dayda da jumıs isleuge ma'jbur boldı.

Turkstanda jadidshilik h'a'reketinin' ken' taralıp barısı oris patshalıg'ının koloniyalıq administratsiyasın og'ada ta'shiwshilendirdi. Sebebi jadid mektepleri orislastırıw siyasatının' tamırına balta uratug'in edi. Jadidler oris patshashılıg'ının' koloniallıq siyasatı strategiyasına u'lken o'zgerisler kirgiziwge ma'jburlegen siyasiy ku'sh sıpatında XX a'sirdin basında tariyx saxnasına shıg'a baslag'an edi.

Progressiv sana-sezimnin' osiwinde, dunyag'a ko'z-qarastan jetilisiwinde Bakshasarayda basıp shıg'aralg'an "ta'rjimon" Kazanda basıp shag'aralg'an "uakit, "yulduz" jurnalları İstambulda basıp shag'arılalg'an "Sirotıl mustakim" (durısjol) gazeta h'a'm jurnalları u'lken rol oynadı.

Jadidlerdin Turkstan azatlıg'ı ushın gures programmasında negizinen ush tiykarg'ı bag'dar bar edi. Birinshisi jan'a usıl mekteplerinin' tarmag'in keneytiw, ekinshisi u'mit kuttiretug'in jaslardı sırt ellerge okıwg'a jiberiw h'a'm wshinshisi-h'a'rqiylı ilimiy ag'artıw ja'miyetlerin duziw, sonday-aq zıyalılardı ku'shli paptiyasın sho'lkemlestiriwge bagdarlang'an gazetalar shıg'arıu edi.

Usınday islerdin na'tiyjesinde Ozbek progressiv bayları jaslardı sırt ellerge jiberip, ol jaqlarda za'urli qa'siplerdi iyelegen elge paydalı xızmet etiwin oylap jan kuydirip jurgen jadidlerdi qollap quwatlaydı. Al jadidlerdin pıtırankı toparları a'ste aqırın belgeli programma h'a'm h'a'reket bag'darına

iyе болғ'ан, Россияда билим алып қайтқан. Ubaydullaxojanın' а'тирарина уйымласип Ozbek зиялиларинин' биыға'рез партиясин дузеди. Бул партия "Тараккипарварлар (progressivshiler) деген ат пенен тарихқа кирди. Ал 1914 јили "Тараккипарварлар" партиясинин "Sado turkston" газетасы јариқ ко'реди. Бул газета у'лкее миллий сана-сезимлер ойатиwда, ја'миетлик ой-пикирдин азатлиқ хаккиндаг'ı талапларин езиwshi дузимге қарси бағ'дарlawда у'лкен хизметлер ко'рsetti.

Turkstanda јадидлердин абройы ко'отерилип јанадан-јан'а ја'миетлер sho'lkemlese баслади. Koqanda "gayrat", Andijanda "Тараккипарварлар" usag'an ја'миетлер ду'zilgen.

Rossiya imperiyasınin' басқинshılıқ urısına qatnasıwı eldin h'a'r ta'pepleme h'a'lsirewshilikke ushırawına ken' јol ashıp berdi. Sonday-aq frontta juda' u'lken a'skeriy qıynshılıqlar baslang'an waqıtta eldin front arqa ta'repinde oq-da'ri, azıq-auqat sıyaqlı front muta'jlikleri ushin en' za'ru'r onimler jetpey awh'al ја'ne de awırlasıp bardı. Sa'tsizlikler ku'nnen ku'nge arta berdi. Fronttin artında jumısshı kwshi jetispey atırғ'anlıғ'ın shettegi koloniyalardıń xalqı esabınan toltırıw ko'zde tutıldı. Ha'tiyjede joqarı bas komandalıq shtabı "armıyanın muta'jligi ushin јeterli mug'darda ku'sh bolıp shıǵarıu" a'skeriy ministrlikten tez talap etti. Бул ku'shti a'skeriy ministrlık koloniyalardan јıynawǵ'a qarar etti. Usıǵ'an baylanıslı 1916 јılı 25 iyunde imperator Nikolay P qol qoyǵ'an front artındaг'ı хизметлер ushin Turkstan, Sibir h'a'm Kavkazda 19 јastan 43 јaska shekemgi er adamlardı mobilizatsiyalawdı na'zerde tutqan pa'rman shıqtı.

Turkstan general-gubernatorına tezlik penen pa'rmandı iske asırıw xaqında buyırıq berilip, Sırda'rya ua'layatınin' moynına 87 mın, Samarkandqa 38 mın, Ferganag'a 50 mın ma'rdikar jiberiu minnetlemesi јuklendi. Usınin' ishinde A'miuda'rya bo'liminen 5149 adam jiberiliwi tiyis boldı. Бул pa'rman хalıqtın narazılıғ'ın ku'sheytip jiberdi.

4 iyulden u'lkenin' iri sawda h'a'm o'nermentshilik orayı болғ'ан Xojand qalasında narazılıқ demonstratsiyası baslanıp ketti. Onda diyxanlar, ma'rdikarlar, xayallar barlıғ'ı 6 minnan aslam adam qatnasıp, demonstratsiya "ma'rdikar bermeymiz" uranı astında ottı. Demonstratsiya qan to'gispeli soqlıǵ'ısıw menen pittı. Samarkand h'a'm Tashkentten de jag'day keskinlestı. 11 iyulde Tashkent qalasında u'lken ko'terilis baslanıp ketti. O'nermentler, jumısshılar, qala qambag'alları h'a'm a'tiraptag'ı diyxanlar qatnastı. Ayırıqsha atap etiw kerek, бул narazılıқ h'a'reketlerine Tashkent h'ayalları da belsene qatnastı. Narazılıqlar Rossiyanın' negizgi paxtashılıқ rayonına aylandırǵ'an Ferg'ana oypatında barg'an sayın ku'sheydi.

9 iyulden Andijanda, 10 iyulde Skobelev uezdinde baslang'an. Qarama-qarsılıқ h'a'reketleri Namanganda baslanıp, barlıғ'ı bolıp 69 adam, sonın' ishinde 200-300 dey h'ayallar qatnasqan.

Ulıwma Turkstannın' barlıқ jerinde ma'rdikarg'a alıwǵ'a qarsı h'a'reketler ken' en' јaydı. Bular qurallı ko'teriliskede aylanıp, adamlardıń o'limine sebep boldı.

1916 јılı миллий азатlıқ h'a'reketinde Jizzax ko'terilisi ayırıqsha boldı. Jizzaktag'ı миллий азатlıқ гуresi shın manisinde азатlıқ urısına aylanıp ketti. Turkstan a'skeriy okrugi onı bastıra almay, јanadan-јan'а a'skeriy ku'shlerdi mobilizatsiyalap turıwǵ'a ma'jbır boldı.

Jizzaqlılar басқинshılarg'a qarsı gazawat dag'azaladı. Бул dushpang'a qarsı musulman tuwı astında birlesip, watandı азат etiw ushin a'diwlı upıs dag'azalaw bolıp tabıladı.

Jizzax ko'terilisine Nazirxoja iyshan h'a'm Abdiraxman zergep basshılıқ etti.

Abdiraxman basshılıғ'ındag'ı ko'terilistin negizgi ma'qseti patsha kolonialılıғ'ınin' zorlıқ zombılıғ'ına, ma'rdikarlıqqa adam alıwına, xu'qıqsızlıqqa qarsı guresiwden h'a'm u'lkede orın patshashılıғ'ınin' edi. Ko'terilis kem-kemnen a'tiraptag'ı awıllardıń xalqı esabınan ko'beye berdi. Ko'terilisshiler bir neshe ma'rte o'zlerine qarsı Karatılǵ'an Afanasevtin u'lken ku'shleri menen soqlıǵ'ısıp olardı shegindiriwge ma'jbır etti. Xa'tteki, onın' armiyaları qıyratılıw aldında turg'anda polkovnik Ivanov ja'rdemge jetip keldi. Ayawsız sawashta h'a'zirgi zaman texnikası menen bolsa da, jeniske eristi. Son olardan ayawsız osh alıwǵ'a eristi. Jaza armiyası h'esh kimdi ayamadı. Onlap awıllardan birde nishan qaldırmag'an.

Ko'terilis u'lkedegi orıs kolonizatorlıқ дузими tubi bos tiykarda ekenligin h'a'm onın' sutinleri qıymılday baslag'anın' da ko'rsetti. Ol patshashılıqtın jaqınlap kiyatırǵ'an ulıwma siyasiy dag'darısınin' jarqın bir ko'rinisi de edi. Ko'terilis qıyratılǵ'an bolsa da, biraq ol Turkstan хalıqlаринин' watanın' suyiwshiligi arnamısınin' so'nbegenligin ko'rsetti.

TAYaNISH TU'SINIKLER

Rus- inglis konkurentsiyası, rus басқинshılıғ'ı, shiyki zat bazası, koloniyalıқ басқarıw sisteması, Turkistan general-gubernatorlıғ'ı, temir јol qurılısı, sanaat ka'rxanaları, ruslastırıw siyasatı, rus- tuzem mektepleri.

TAYaNISH TU'SINIKLER

Milliy azatliq h'a'reketleri, Polatxan qozg'alan'i, Dukshi Iyshan, Ma'rdikarliq, Jizzax qozg'alan'i, Ja'didshilik, Turkiston ja'didleri, Jas buxaralilar, Jas Xiywalilar.

A' D E B I Ya T L A R:

1. Karimov I.A. Istiqlol va manaviyat. T., "Wzbekiston", 1994.
2. Karimov I.A. Wzbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. Asarlar T., "Wzbekiston", 1996, 1 jild.
3. Yusuf Baeniy. Shajarai Xorazmshoh'iy. T., "Kamalak", 1991.
4. Ziyaev X. Turkistonda Rossiya tajovuzi va h'ukmronligiga qarshi kurash. T., "Sharq", 1998.
5. Wzbekiston tarixi. T., 1997, ekinshi baspasi 1999.
6. Wzbekistonning yangi tarixi. 1- kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. T., "Sharq", 2000.
7. Abduraximova N., Rustamova G. Kolonialnaya sistema vlasti v Turkestane. Tashkent, 2000.
8. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.
9. Aliev A. Mah'mudxoja Beh'budiy. T., 1994.
10. Fozilbek Otabek wg'li. Dukchi eshon fojiasi. T., "Chwlpon", 1992.
11. Vatan tuyg'usi. T., "Wzbekiston", 1996.
12. Jadidchilik: isloh'ot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiet uchun kurash. Twplam. T., "Universitet", 1999.
13. Wzbekistonning yangi tarixi. 1-kitob. Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. T., "Sharq", 2000.
14. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000

Lektsiya 10. Tu'rkstanda totalitar Sovet h'a'kimiyatining' ornaw'i h'a'm og'an qarsi qurall'i h'a'reket

Jobasi

- a'. Tu'rkstanda totalitar sovet h'a'kimiyatining' o'rnatilishi. Qoqan avtonomiyasi.
2. Totalitar sovet h'a'kimiyatining' siyosatiga qarsi xalq h'a'reketining' baslanishi, onin' ma'nisi, h'a'reketke keltirilishi ku'shleri h'a'm basqishlari
3. Xiywa xanlig'inin' h'a'm Buxara a'mirligining' saplastirilishi h'a'm bul u'lkelerdeg'i siyasiy jag'day

Rossiyadag'i fevraldag'i demokratiyalik revolyutsiyanin' jeni Turkistannin' da ja'miyetlik-siyasiy jag'dayiga ta'sir ete basladi. Bul jerde de jan'a h'a'kimiyat duziw, sonday-aq musulman jetekshileri avtonomiyag'a erisiw, o'z xalqlarining' keleshek ta'g'dirin sheshiwge h'a'reket ete basladi. A'sirese Petrogradqa oktyabr qurall'i koterilisining' jeni erisiwi, Tashkentteg'i waqiyalardin' rawajlanishin tezlestirip jiberdi.

27 oktyabrden baslap revolyutsiyalik kushler shekem Patsha general Korovichenko a'skreleri arasindag'i kurall'i soqlig'isirlar dawam etti.

1917 jili 1 noyabr kuni Turkistan ulkesi Soveti, Tashkent Sovetinin', atqariw Komiteti h'a'm a'skeriy Komitet xalqqa qaratilgan Undewin ja'riyalap, Tashkentte qurall'i koterilis jeni eriskeni tuwrali xabar ketti.

Tashkentte jumishilar menen soldatlardin' qurall'i koterilisi jeni eriskennen keyin h'a'kimiyat duziw h'aqqindag'i ma'sele ortada turdi.

Jumishilar menen soldatlar deputatlari Sovetlerinin' Sh ulke sezdi noyabrde jumis basladi kun ta'rtibinde: u'lke h'a'kimiyat sholkemlestiriw orinlarda h'a'kimiyat duziw. Tiykar salish ma'jiliske saylawlar ma'seleleri turdi. Sezde sholkemlesken fraksiyalar o'z platformalarin bayan etti. Bolshevikler koalitsiyalik xukim duziw pikir u'zil-ka'sil biykarladi. Ol solshil a'sirler ulke h'a'kimiyati organiga musulman proletariatining' uakilleri de kirgiziw mumkin dep esapladi. On'shil a'sirler h'a'm mensheklar barliq demokratiyalik sho'lkemler qatnasatug'in h'a'm orinlardin' yarimi musulman xalqtin' wa'killerine beriletug'in koalitsiyalik xukim duziwdi jaqlap shiqti.

Sezde so'zge shiqqan ulamashilardin' jetekshileri Sherali Lapin sezdi qatnasishlarin "turli musulman toparlarining' birlesken ken'esi" revolyutsiyasi menen tanistirdi. Biraq sezde Sherali Lapin using'an platforma biykar etildi.

Sezd bolshevikler, solshıl a'sirler h'a'm maksimalistler (a'sirler partiyasındag'ı toparlardın' biri) revolyutsiyası negizinde tayarlang'an deklaratsiyanı qabil etti. Bul deklaratsiya ulkenin' revolyutsiyalıq h'a'kimiyatın sho'lkemlestiriwdin' bag'darların xabarladı: "h'a'zir Turkstan u'lkesi xalıq Komissarları Soveti dep atalatug'ın Jumısshı, soldat h'a'm diyxan deputatlarının' u'lke Soveti" h'a'kimiyatın joqarg'ı organı, dep dag'azalanadı xalıq h'u'kimettin' quramına jergilikli xalıqtan birde wa'kil kirgizilmedi.

U'lke h'a'kimiyattın' duziw ma'selelerinde Turkstanlı bolsheviklerdin' tutqan jolına o'tken jumısshılardıń, soldatlar h'a'm diyxanlar deputatlarının', III u'lke sezdinin' qararları. Rossiya respublikası xalıq komissarları sovetinin' bir neshe nızamı aktleri menen tastıyıqlang'an. 1917 jılı 2 noyabrdegi "Rossiya xalıqları xukimlarının' deklaratsiyası", "Rossiya xalıqlarının' bolinip shıg'ıp, biyg'a'rez ma'mleket da'wirine shekemgi bolg'an xuqıqqa muwapıq, xalıq komissarları soveti "Rossiya h'a'm shıg'ıstın' barlıq musulman miynetkeshlerine" - degen arnawlı mura'jetinde mamanday - dep shaqırıq taslang'an edi. "O'z milliy turmısımızdın' erkinlik h'a'm biymalik penen qurıp. Bug'an sizlerdin' xaqınız bar. Sonı bilip koyınlar aqlardıń, xaq-xuqıqlarımızda, barlıq Rossiya xalıqlarının' xaq-xuqıqları sıyaqlı, revolyutsiya h'a'm og'an organları, jumısshılar soldatlar h'a'm diyxanlar deputatları sovetlerinin' bar ku'sh-g'ayratı menen qorg'aladı.

Turkstan bolshevikleri h'a'm solshıl a'sirler Turkstan musulman xalqının' u'lkeni basqarıwg'a xuqıqın biykarlap, h'a'kimiyat h'aqqındag'ı ma'seleni kelisip sheshiw imkaniyatın biykar etti. Sonlıqtanda bul h'a'reketler u'lke musulmanlarının' ayırıqsha IV sezdinin' jumısına ta'sir jasadı. Sezd 26 noyabr kuni Qoqandta jumıs basladı. Turkstandı basqarıwdın' forması h'aqqında ma'sele sezdin' diqqa orayında trdı. Avtonomiya h'a'm biyg'a'rezlik ja'riyalaw h'aqqındag'ı pikirdi h'a'mme qollap-quwatladı.

Sho'lkemlestiriletug'ın ma'mleketlik duzimnin' atı 28 noyabr kuni belgilendi-og'an "Turkstan avtonomiyası" degen at qoyıldı. Sezd pu'tkil Rossiyalıq tiykar salıwshı ma'jilis shaqırılaman degenshe h'a'kimiyattı jan'adan duzilgen "waqıtsha Turkstan Soveti" h'a'm "Turkstan" xalıq ma'jilisi ne berdi.

Waqıtsha xukimettin' prezidiumına sezd 8 adamdı saylandı: muxammadjan Tanishbaev bas ministr, ishki isler ministri, İslam Shaaxmedov bas ministrdin' orınbasarı: Mustafa Shakaev sırtqı isler ministri. Ubaydulla Xojaev a'skeriy ministr h'a'm basqalar soların qatarına kiredi. Qalg'an to'rt orın evropalı xalıqtan saylang'an wakillerdin' iyelewi ushın qaldırıldı.

Avtonomiyanın' dag'azalawın Turkstan xalıqları qa'pten berli arman etken o'zinin' milliy ma'mleketke iye bolıw dep bildi, bug'an juwap retinde g'alaba birlik h'a'reketi baslandı. Al, u'lkenin' Sovet organları avtonomiyalı Turkstan waqıtsha xukimettin tan almaytug'ının' birinshi kunlerden baslap-aq ma'limledi.

Sonın' menen birge avtonomiyalıq h'a'rekettin' o'zinin' ishinde musulman xalqının' turli sotsiallıq qatlamları h'a'm toparlarının' ma'plerine qorg'aytug'ın basshılar arasındag'ı kelisiwshilikler barg'an sayın kusheydi. M.tanishbaevtin', ornına M.Shokaev bas ministr bolıp tayınlandı.

Azıq-awqat ma'seleleri, a'skeriy h'a'm finans ma'seleleri waqıtsha xukimet ushın ulken mashqalalarg'a aylandı.

Qarsı ta'reptin basqınshılıg'ı da kusheyip bardı. Artilleriya menen kurallang'an K.Osipov basqınshılıg'ındag'ı otryadtın', Qoqang'a keliwi h'a'm qalanın' artillerin ta'repinen ekka tutılıwı, waqıtsha xukimettin' h'a'm qala xalqının' sawashta qatnasıwların biyquwda etti. So'ylesiwler barısında bolshevikler ta'repinen usınılg'an "paraxatshılıq sha'rtnamasın" 9 fevralda qol qoyıldı.

"Turkstan avtonomiyası" waqıtsha xukimeti qayratılğ'annan keyin Turkstanda ja'miyetlik-siyasiy jag'day og'ada keskenlesti. Sonlıqtanda Turkstan avtonomiyası h'aqqındag'ı ma'selen 1919 jılğ'ı 20 aprelde ashılğ'an jerglikli milletlerdin' 50 ge jaqın delegatı bolıp, olar ulıwma delegatlar sonının' 20 protsentten kemiregin quraytug'ın edi.

1918 jılı 30 aprelde sezd RSFSR quramına kiretug'ın Turkstan avtonomiyalı respublikasın duziw h'aqqında qarar etti h'a'm "Turkstan sovet federativlik respublikası h'aqqındag'ı nızam" da tastıyıqlandı. Oraylıq Atqarıw komitetinin' baslıg'ı bolıp bolshevik P.A.Kobezozov saylandı. Tupkillikli xalıqtın' wa'killeri Turkstan respublikası Oraylıq atqarıw komiteti menen xalıq komissarları sovetindegi orınlardıń besten' bir boleginen kemiregin h'a'm jergilikli sovetler quramınan yarımınan ko'biregin iyeledi.

1918 jıldan ekinshi yarımında Turkstanda siyasiy jag'day keskin durejede ayırlastı. Ekonomikalıq qıyınshılıqlar, azıq-awqatının' jepespewshiligin siyasiy dag'darıs penen tag'ı da teren'lesti. Turkstanda sovet h'a'kimiyatı qıl ustinde turdı.

A'skeriy kushler sovet h'a'kimiyatının' bekkem bolg'anlıg'ınan paydalanıp qalıwg'a urındı.

Türkstan respublikasının' a'skeriy komissarı K.Osipov h'a'm onın' ideyalıq pikirlesleri o'zlerine isenip tapsırılğan a'seriy bolimlerde arqa su'yep 1919 jılı 19 yanvar kuni Türkstan respublikasında a'skeriy awdarıspaq jasawğa h'a'm a'skeriy diktatura ornatiwğ'a urınıp kordi. 14 Türkstan komissarları atıp taslandı. Biraq jumısshılar bul til biriktiriwlerdi qollap-quwatlamadı h'a'm ol bastırıldı.

2. Türkstanlardın' otryadı menen qızıl armiya arasındag'ı urıslar 19189 jıldan Türkstannın' barlıq jerlerinde baslanıp ketti. türkstanlılar, talawshılar toplarının' bas koteriwleri dep esaplanadı, h'a'm patsha xukimeti da'wirinde de juz berip turg'an belgili waqıyallardıń atına sa'ykeslep, olardı "baspashılar" - dep atadı.

Türkstang'a kelip jetken RKP Oraylıq komitetinin' wakillerinin' ta'siri astında wkenin' sovet h'a'm partiya basshılıg'ı sonın' ala sovet h'a'kimiyatına arısı qurallı koteriliste ken xalıq massası qatnasqanının' tomendegilerden ibarat basqa sebeplerin tan alıwğ'a ma'jbur boldı.

Türkstan Avtonomiyası xukimetinin' qıyratılıwı h'a'm bunnan keyin jergilikli xalıqqa qarsı jazalaw kompaniyasının' h'a'wij aldırılıwı.

-xalıq arasında g'alabalastırılmaq'an "sotsialistik" siyasatı a'melge asırıw-meshitlerdi, medreselerdi jawıp taslaw, qızılardıń jumısın qadag'an o'tiw, sanaat karxanaların, h'a'tte o'nermentshilik karxanalarında konfiskatsiyalaw, g'a'le monopoliyası, azıq-awqat razvetkası bolistiriliwin) engiziw, projotryadlar (azıq-awqat jıynawshı otryadlar) xızmetin, bazarlardı jawıp taslaw, erkin sawdanı toqtatıw h'a'm basqalar.

Qurallı h'a'reketin' g'alaba tu's alıp ketiwin, mine usı h'a'diyseler belgilep bergeninde shubqa joq. Biraq, onın' kelip shıg'ıwının' h'a'm uzaqa sozılıwının' torkini birza teren sebeplerge-g'a'rezsizlikke h'a'm koloniyazatorlardan qutılıwğ'a umtılıwdın' Orta Aziya xalıqları sanasına teren' sinip ketkenligine baylanıslı edi.

Türkstan xalıqlarının' azatlıq h'a'm g'a'rezsizlikke ushın alıp barg'an 30 jıllardan ortalarna shekem ge jenisli, satsizlik penen dawam etken qurallı gureslerde en' g'alabalıq tuske iye bolg'an, milliy-azatlıq h'a'reketi tariyxına, umılmas betlerdi jazıp ketken da'wiri onın' baslang'ısh da'wiri 1918 jıldın' fevralınan 1920 jıldın' fevralına shekem etken da'wiri boldı.

Azatlıq guresinin' birinshi bayrag'ın avtonomiyalı Türkstanlı ol qıyratılğ'annan keyin qalg'an milliy armiyasının' komandiri kishi a'rg'ash basshılıg'ındag'ı bolıp koterip shıqtı. Ol qazalalang'annan keyin u'lken Muxammad Aminbek Axmadbekov) qosıldı.

1918 jıldın' mart ayının' aqırında Pashkir (Kokan tubinde) awıllarında 40 qa jaqın kurbashılardıń qatnasıwında bolıp otken quraltayda birden-bir komandirlik duziw h'aqqında qarar qabil etildi. Joqarı bolıp a'rg'ash saylandı.

Azatlıq ushın h'a'reketin' qatarları qısqa muddet ishinde birneshe ese kobeydi. Olardıń sanı h'aqqında h'a'rıqıylı mag'lıwmatlar bar. A'rg'ash qurbashı jetekshiliginde 1918 jıldın' o'zinde-aq olardıń h'a'r birindegi adamlardıń sanı 1800 ge shekem jetetug'ın 70 otryad bar edi. 1918 jıldın' guzine kelgende armiyadag'ı barlıq jigitlerdin' ulıwma sanı 15 sing'a jetti. 1919 jıldın' baxarinde putkil Ferg'ana derlik kurbashılar otryadlarınan' baqlawı atsına etti. Sovet h'a'kimiyatı is juzinde tek qalada, temir jol stantsiyalarında saqlanıp qaldı.

Sovet h'a'kimiyatı bul qıyın jag'daydın' shıg'ıwdın' jolı g'a'rezsizlik ushın h'a'reket qatnasıwshılarına ulıwma a'piw (keshirim) dag'ah'alawdan ibarat dep bilip, 1919 jılı 7 may kuni Türkstan Oraylıq atqarıw komiteti g'a'rezsizlik h'a'reketi qatnasıwshılarına g'alaba keshirim beriwdi dag'azaladı. dag'azalang'an keshirim beriw o'z na'tiyjelerin bermedi, tek g'ana kishi otryadlar g'ana iqtıyarlı turde quralların tapsırdı.

Sovet Qıtay shegarasındag'ı iktishtamda 1919 jılı 22 oktyabr kuni shaqırılğan kurbashılar kuraltayı g'a'rezsizlik ushın h'a'reket tiykarında a'h'miyetli h'a'diysede boldı. bul quraltayda "waqıtsha Ferg'ana xukimeti" duzildi, onın' quramına baslıg'ı h'a'm bas komandir bolıp Madaminbek saylandı.

Madaminbek basshılıg'ında kurbashılar arasındag'ı qarama-qa'remliqlardı saplastırıw ushın tag'ı bir ma'rte ko'riw ushın jumıslar baslandı.

Mine, usınday jag'dayda sovet h'a'kimiyatı ta'repinen turkkomissiyasının' jumıslarında siyasiy jumıstı kusheyttiriwge a'h'miyet berildi. Ko'pshilik arasında u'git-na'siyat jumısların jurgiziwge h'a'reket bolıp shıg'arıldı. Uayran bolg'an diyxan xojalıqların qayta tiklew ushın arnawlı h'a'reketlarga qarızlar berildi, diyxanlardan alinatug'ın ma'mleket salıqlarının' mug'darı kemeytirildi h't.b.

Siyasiy ekonomikalıq tarawda a'melge asırılğan ilajlar unamalı na'tiyjelerin bere basladı.

Usınday sha'riyatlarda 1920 jıldın' yanvar-fevralında azatlıq h'a'reketinin' negizi bazarlarına qarsı jurgizgen operatsiya satlı bolıp shıqtı. O'zinin' negizgi kushlerin saqlap qalıw ushın Madaminbek so'ylesiwler jurgizedi. Na'tiyjede 1920 jılı 6 mart kuni tanishlıq pitimine qol qoyıldı.

Kem-kemnen kusheyip baratılǵ'an ashlıq, azıq-awqat onimleri narqının' h'a'dden tısqarı koteriliwine baylanıslı june de awırılacaq a'skeriy eziwshilik xanlıqlardıń ishki siyasiy turmısında biykararlıqta juzege keltirildi. Turkmen urıw basshıları mine usınday paydalanıp, xalıqta ustemlik su'riw ushin gures basladı. Joneytxan turkmen qa'wimlerin tuwdırıp pitim jasasıw jolına etti.

Joneyt ant ishkennen keyin Asfandiyarxan ta'repinen Xiywa xanlıǵı a'skerlerinin' komandiri bolıp tayınlandı. Aradan ko'p otpey-aq Asfandiyar o'ltirilip, onın' ornına Xiywa xanının' dayısı Abdullaxan otırǵızıldı. Joneytxan Xiywa xanlıǵının' birden-bir xukimdarı bolıp, Rossiya menen Sovet Turkstang'a qarsı urısqa tayarlıqta h'a'wıj aldırıp jiberdi.

Usınday h'a'reketlerdin' aldın alıw ushin h'a'm Turkstan bolsheviklerinin' basshılıǵı a'skeriy kushin korsetiw ma'qsetinde Buxara a'mirligine qarsı a'skeriy atlanıs basladı. Qattı qarsılıq ko'rsetiwlerine qaramastan, bolsheviklerdin' kosımsha kushlerinin' ketiwi a'mirdi sha'rtnama duziwge ma'jburlıdı. 1918 jılı 25 mart kuni qızıl to'bede sha'rtnamag'a qol qoyıldı. Usı sha'rtnamanın' negizgi sha'rtleri: A'mir h'a'rekettegi armiyasın 12 mın' adamg'a shekem kemeyttiwiw, Buxara a'mirliginde jasırınıp jurgen barlıq kontrevolyutsioner h'a'm aq gvardiyashılardı tapsırıw, temir jollar h'a'm telegraftın' saqlanıwın ta'miyinlew h'a'm basqalar sovet xu'kimeti ta'repinen uyımlastırılǵ'an a'skeriy atlanıstın' h'aslı man'ızın korsetip berdi. Ol, Buxara a'mirin eskertiw h'a'm Buxaranın' sovtelerge qarsı bekiniske aylanıp ketiwine jol qoymawdan ibarat edi.

Sovet xukimeti Xiywa xanlıǵı menen de tap usıǵ'an uqsas pitim jasastı. 1919 jılı 9 aprel kuni Xiywag'a jaqın taxtada RSFSR menen Xiywa xanlıǵı arasında jarasıw h'aqqındag'ı sha'rtnamag'a qol qoyıldı.

1919 jıldın' jazınan baslap Sovet Turkstanı menen Buxara h'a'm Xiywa arasındag'ı qatnaslar tag'ı keskenlesti. A'mir Sayid Alimxan menen Joneytxan Sovetlerge qarsı a'skeriy-siyasiy awqam duzdi. Xanlıqlarda ulıwma mobilizatsiya dag'azalandı. Joneytxan A'muda'ryanın' on jag'asında aymaqlarg'a xujim jasadı, Tortkul bir neshe ma'rtebe basqınshılıq astında qaldı.

TKP u'lke komiteti h'a'm Turkstan Oraylıq Komiteti Xiywa xanlıǵındag'ı barlıq oppozitsiyalıq kushlerdin' birlesiwine h'a'm bekkemleniwine erispekshi bolıp, sonday-aq Joneytxang'a qarsı keyiptegi turkmen urıw baslıqları menen bekkem baylanıs ornatiw h'a'm bulardın' Joneytxang'a qarsı gureslerinde olarg'a h'a'r ta'repleme ja'rdem beriwdi usındı. 1919 jılı noyabr ayında bul kushler arasında awqam duzildi.

Xiywa xanlıǵındag'ı waqıyalardıń rawajlanıwına baylanıslı og'an ja'rdem beriw h'aqqında delegatsiyalardıń kelgenligi h'aqqında Turkstan Oraylıq atqarıw komitetine, basqada bolsheviklerge telegramma jiberilgen.

Usıǵ'an baylanıslı 1919 jılı 23 oktyabrde Turkstan Respublikası Revolyutsiyalıq a'skeriy wa'kili Skalovtın' buyrıǵı menen a'skerler "Joneytxannın' zulımınan azat bolıwda Xiywa miynetkeshlerine ja'rdem beriw" wazıypası juklendi. Arqa otryad A'muda'rya bolimi aymag'ında koterilgen qazaq otryadların joq etip, 22 dekabrde aq A'muda'ryadan etip Xiywa xanlıǵı aymag'ı bastırıp kirdi. Qubladan qubla otryadına a'skeriy bolimleri 24 oktyabr kuni A'muda'ryadan o'tıp, xujim operatsiyaların keneyttire basladı.

Usı a'skerlerdin' qısımlı astında Joneytxan otryadları Gazabad h'a'm Taxtag'ı qaray shegindi. 20 yanvar kuni Joneytxannın' bas rezidentsiyası Taxta qızıl armiya a'skerleri ta'repinen qolg'a alındı. 1 fevralda a'skerler Xiywa xanlıǵının' paytaxtı Xiywag'a kirip bardı. 1920 jılı 2 fevralda Said Abdulla taxttan uaz keshti h'a'm putkil h'a'kimiyattı Xiywa monarxiyasın awdarıwda qatnasqan barlıq toparlardın' wa'killerinen ibarat waqıtsha revolyutsiyalıq xukimetke tapsırdı.

1920 jıl 26 aprel kuni shaqırılǵ'an xalıq wakillerinin' putkil Xorezm kuraltayı Xorezm xalıq Sovet Respublikasın dag'azaladı h'a'm onın' Konstitutsiyasın qabıl etti. Kuraltayı respublika xukimetin xalıq ministrler sovetin duzdi, onın' baslıǵı bolıp: jas Xiywalalılar jetikshilerinin' biri Paluanıyaz Yusupov saylandı. Solay etip, jas xiywalalıların' h'a'm turkmen urıwları baslıqlarının' bir bolegi sovet qurallı kushlerinin' ja'rdeminde monarxiya ta'rtibin awdarıwg'a erisip, xa'kimiyattı o'z qollarına aldı. Buxaradag'ı waqıyalar da usıǵ'an uqsas rawajlanıp bardı. A'sirdin' Sovet Rossiyası menen qatnasların jenlewdi qa'lemegeni, bolshevikler ta'rtibin qabıl etpegeni, urısqa kush salıp tayarlıq korgeni, Sovetlerge qarsı barlıq kushlerge o'z aymag'ınan baspana bergeni Sovet basshılıǵın qaweterlendirdi.

1920 jılı avgust ayının' da'slepki kunlerinde V.I.Leninge jiberilgen telegrammada M.V.Frunze bılay degen edi: "Buxara boyınsha eki turli jol tutıwdı oylasa basladı:

1) ma'mlekettegi ishki revolyutsiyalıq protsesstin rawajlanıp barıwına u'mit baylaw h'a'm usı payıtta kutıp turıw:

2) sirtqi kushler esabınan revolyutsiyanı sholkemlestiriw", tag'ı da ol a'mirlik tez arada joq etiw za'ru'r dep esaplaytug'ın bolsa, ol jag'dayda ekinshi jol, yag'nıy kushlerimizdin' revolyutsiyalıq jol menen tikkeley qatnasıwın sholkemlestiriw g'ana qaladı".

Bul ma'sele boyınsha Moskva 1920 jılı 10 avgust kuni arnawlı direktivalar qabıl etti. Usı ma'seleni, yag'nıy sirtqi kushler menen revolyutsiyanı iske asırıw ushın tayarlıq RKP (b) Oraylıq komiteti ta'repinen islep shıg'arılǵ'an reje boyınsha alıp barıldı. Bunda Buxara a'mirin awdarıwda ja'rdem sorag'an shaqırıqtı tas Buxaralılardan alıw, Buxara komunistleri menen jas buxaralılar sholkemi menen awqam duziw h'a'm tag'ı basqalar.

Buxara komunistlik partiyasınan' Charjowdan jumıs alıp barıp atırǵ'an IV sezdi 1920 jılı 16 avgustta aq Buxara xanlıǵ'ında revolyutsiyalıq jag'day pisip jetiskenligin korsetip, a'mirdi h'a'kimiyattan awdarıw tuwralı qarar qabıl etti h'a'm Buxaranın' miynetkesh xalıqların a'sirler boyı dawam etip kiyatırǵ'an feodallıq zulımlıqtan h'a'm a'mir eziwinen qutqarıw ushın ja'rdem sorap Turkstan komissiyasına murajat etti. 1920 jılı 25 avgust kuni Frunze turkfront a'skrelerine "koterilis jasag'an Buxara miynetkeshlerine ja'rdem korsetiw h'aqqında" buyırıq berdi. Ulken qarsılıqlarg'a qaramastan, qosımsha kushlerdin' ja'rdemi menen 1920 jılı 2 sentyabrde turk front a'skerleri h'a'm Buxaralıların' ıqtıyarlı bolimleri Buxarag'a kirdi.

1920 jılı 14 sentyabrde baslıq Abdiqadir Muxiddinov basshılıǵ'ında ulıwma Buxara revolyutsiyalıq komiteti h'a'm respublika xukimet-xalıq Ministrler Soveti duzildi, onın' baslıǵ'ı bolıp F.Xoja tayınlandılı.

1920 jılı 6-8 oktyabr kunleri bolıp otken xalıq wakillerinin' birinshi ulıwma Buxara quraltayı Buxaranı h'a'kimiyat jumısshı h'a'm diyxanlar qolında bolǵ'an xalıq Sovet respublikası dep dag'azaladı.

Azatlıq ushın h'a'rekettin' otryadları Turkstanda, Xorezmde, Buxarada sovet h'a'kimiyatına, onın' ulkenin' jergilikli xalıqlarınan' ma'plerin biykarlawshı siyasatına qarsı turg'an ulken faktor bolıp qala berdi. Olardın' negizgi bolegin diyxanlar qurag'an edi. Bul h'a'rekette qalalılar da, h'a'r qıylı qa'sip iyeleri de qatnastı.

Buxara respublikasında azatlıq ushın h'reket ma'mlekettin' ul bolegin-oraylıq, shıǵ'ıs h'a'm batis bolegin o'z ishine aldı. Ma'mlekettin' batis aslam adam bar edi. Bularg'a qarsı qızıl armıyanın' jaqsı qurallang'an h'a'rekettegi bolemeleri bag'darlandı.

Xorezmnin' arasında azatlıq h'a'reketke Joneytxan basshılıq etti. 1921 jıldın' jazında Qonıratqa koterilis boldı. Bir neshe qalalar guresshilerdin' qolına o'tti. 1922 h'a'm 1923 jıllarda h'a'rekettin' kusheyiwı Xiywada ulken koterilistın' baslanıwına alıp keldi. 1924 jıldın' yanvar ayında qala a'tirapında 10-15 min'g'a piyadalar h'a'm atlılar bolimleri g'ana bul otryadları shagindiriwge ma'jbur etti. Biraq h'a'reket dawam ete berdi.

TAYaNISH TU'SINIKLER

Fevral revolyutsiyanı, Shwroi İslom, Shwroi Ulamo, İttifoqi musulimin, Oktyabr awdarıspag'ı, Turkiston Muxtoriyati, Azatlıq h'a'reketi, Fergana waqıtsha muxtarıyat h'u'kimeti, Fergana, Buxara h'a'm Xorezm qwrboşılari

A'DEBİYATLAR:

1. Karimov İ.A. «Tarixiy xotirasiz kelajak ywq» T. «Sharq» 1998.
2. Azamxwjaev S. Turkiston Muxtoriyati (Mustaqilligimiz tarixidan sah'ifalar). - T."Fan", 1996.
3. Qoshanov B. Pravo na vtorjenie N., 1993
4. İbodinov A. Qwrboşhi Madaminbek T., "Ezuvchi" 1993
5. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000
6. Wzbekistonning yangi tarixi. 2- tom. Wzbekiston sovet mustabid mustamlakachiligi davrida. T., 2001.

Lektsiya 11. Sovet h'a'kimyatının' O'zbekstanda a'melge asırg'an siyasiy, sotsiallıq-ekonomikalıq, ma'deniy ilajları h'a'm olardıń koloniyalıq ma'nisi

Jobası

1. Orta Aziyada milliy-ma'mleketlik shegaralawdın' o'tkeriliwi. O'zbekstan Respublikasınan' avtonomiyalı wa'layatınan' du'ziliwi

2. Sovet h'a'kimyatının' O'zbekstanda ju'rgizgen ekonomikalıq siyasatı h'a'm onın' aqıbetleri

3. Sovet h'a'kimiyati da'wirinde O'zbekstannin' ruwxıy h'a'm ma'deniy g'a'rezliligi h'a'm onin' a'h'mietleri

O'zbekistan Sovetler da'wirinde « Orayg'a» tolig'ı menen bag'ınatug'ın g'a'rezli bir u'lke sıpatında qala berdi.

Respublika h'a'm onin' xalqı qansha ta'biyiy baylıqlar qag'ıp alınıp atırg'anlıg'ı, ka'rxanalarda jetistirilip tırg'an o'nimlerde, paxtani kimler qay jerge alıp barıp satıp atırg'anlıg'ı, bunnan qansha h'a'rejet tu'sip atırg'anlıg'ın bilmes edi. Xalqımız o'zlerinin' miynetlerinin' na'tiyjelerin ko'rmes edi.

EN ashınarlısı, xalqımız ruwh'ıy jaqtan ezildi. Tilimiz, dinimiz, milliy qa'diyat (bah'alıq) larımız., da'stu'r, u'rp-a'detlerimiz ayaq astı etildi. Tariyxıy estelikler, meshitler joq etildi, buzıldı, qarawsız qaldı. Ulli alımlar, ulamalarımız qaralanıp, kitapları joq etildi.

“a'rezililik ma'mleketlerimizdin' bir a'sirden aslam da'wir dawamında sırtqı du'nyadan bo'lsheklep qoyılğ'anlıg'ı menen de xarakterlenedi.

Sovet h'a'kimiyati jıllarında basqarıwdın' partiya-ma'mleket diktaturası «Xalıq ma'mleket» diktaturası payda bolğ'an edi. Konstitutsiyada «Xalıq ma'mleketlik h'a'kimiyattı xalıq deputatları arqalı a'melge asıradı» dep jazıp qoyılğ'an bolsada, is ju'zinde deputatlar h'esh qanday sheshiwshi rol oynamas edi.

Ma'mleketlik - basqarıw xalıqtan pu'tkilley ajralıp qalg'an bir gruppa a'meldar «basshılardın'» jekke monopoliyasına aylanıp qalg'an edi. Xalıqtı g'a'rezililikke duwshar etken totalitarlıq sistema adamlardı h'a'kimiyat h'aqqında oylamaytug'ın, payda bolğ'an problemalardı sheshiwdi qatnaspaytug'ın ruwxta ta'rbiyaladı.

20 jıllardın' aqırınan baslap ma'mlekette h'a'm respublikada orın alıp kiyatırg'an totalitarlıq ja'miyetke ta'n o'zgeshelkler barg'an sayın ashıqtan-ashıq ko'rine basladı. Bul ja'miyettin' negizi bolıp qalg'an administrativlik-buyırıpazlıq sisteması J.a'.S a'konomikasının' qarama-qarsılıqların o'zine sin'irip, «a'skeriy kommunizm» da'stu'rlerin dawam etti. Partiya h'a'm ma'mleket a'konmika, siyasat, ma'deniyat u'stinen qatan' qadag'alaw qoydı.

Respublikamızdı ne islenetug'ın bolsada «Oray» dan shıg'arılğ'an qarar, pa'rmanlar tiykarında islenetug'ın edi. Sovetler, ka'siplik aukamlar, baska ja'miyetlik sholkemle jokarıda jurıp berilgen direktivlik kelispesten a'h'miyetli sheshimleri kele almaytug'ın edi.

20 jıllar dawamında quwdalawshılıq siyasatı alıp barıldı. Zorlıq h'a'm repressiyalar o'tkerildi.

Usı jıllar a'h'miyetli h'a'm ju'da' qarama-qarsılıqlı h'a'diyseler menen tolı boldı. O'zbekstan SSRınin' sho'lkemlestiriwi, Konstitutsiya qabil etiliwi, ma'mleket du'zimleri, partiya sho'lkemlerdin' ju'zege keliwi xalıqtın' anag'urım birlesiwine, a'konomikalıq tez ayaqqa turıp, tag'ı da rawajlanıp ketiwine jol ashtı. Biraq respublikanın' g'a'rezsizligi «Oray» g'a bag'nın'qılıg'ı respublikanın' tek bir ta'repleme rawajlanıwına alıp keldi.

SSSRdın' quramında neshe respublika bolğ'an bolsa h'a'r biri o'zinin' ra'smiy tu'rde Konstitutsiyasına, ma'mleketlik bayrag'ına, ma'mleketlik gerb, h'a'm gimnin'e iye bolğ'an. olardın' ajratıp turatug'ın shegaraları da anıq bolğ'an. Biraq bulardın' barlıg'ı SSSR dın' zorawan imperiya ekenligin jabiwğ'a qaratılğ'an h'a'm xızmet qılğ'an.

Tiykarında h'a'r bir « awqamlas respublika « jeri, suwı, qazılma baylıqları, miynetkesh xalqı oray ushin xızmet etken.

Mısalı, O'zbekistanda islep shıg'arılğ'an taza altının' 100 i uran h'a'm basqa qımbat bah'alı metallardın' aqırğ'ı grammına shekem, paxta talasının' 96 i zorlıq benen, h'esh kimnen soralmastan orayg'a (Rossiyag'a) alıp ketilgen. Bunday zorlıqtı jabiw ushin to'mendegi siyasiy nıqablar (tu'sinikler) isletilgen:

- O'zbekistannin' ulıwma awqam miynet bo'listiriliwinde tutqan ornı;
- SSSR dın' tiykarğ'ı paxta jetistiriwshi bazası dep ta'riypleniwi;
- SSSR dın' birden-bir xalıq xojalıq kompleksinde O'zbekistan a'konomikasının' qa'niygelesiwi;
- SSSR dın' milliy respubliqalarg'a « biyg'a'rez « finanslıq ja'rdemleri, da'slep awqam byudjetinen dotatsiya dep atadılar, son'ınan subendiya dep ko'rdi, aqırğ'ı waqıtta «subventsia» dep ta'riypledi. Biraq h'a'r qansha atların o'zgertpesin, olardın' ma'nisi bir- «O'zbekistanda a'konomikalıq (finanslıq) g'a'rezililikte» uslap turıw edi.

20jıllardın' ortalardı kelip jan'a a'konomikalıq siyasatqa o'tiw baslandı. Azıq-awqat razverstkasın azıq-awqat salıg'ı menen almastırıw diyqang'a artıqmash o'nimdi satıwğ'a sonday-aq paxta h'a'm basqa eginler maydanın keneytiwge imkaniyat berdi. Bunın' na'tiyjesinde diyqanlardın' tovarlar menen ta'miynleniwi o'sti, olardın' turmısınin' da'rejesi biraz ko'terildi.

1925 jılı egislik maydanlarının' u'shten eki bo'legi buring'ı jag'dayına a'kelinip, kompleksli jer du'ziw isleri o'tkerildi. Kooperativlik qurılıs h'a'wij aldirildi.

Biraq agrarlıq ma'sele birdeyine keskin bolıp qalmaqta edi. O'zbekistan awıl xojalıg'ı awdarispaqtan aldın'g'ı rawajlanıw tendentsiyaların saqlap qaldı. O'zbek awıllarının' ko'pshiligi jeri az yamasa jersiz bolıp qala berdi.

Elimizde sovetlik qayta qurılıwdın' biri awıl xojalıg'ın kollektivlestiriw edi. O'zbekistannın' awıl xojalıg'ın kollektivlestiriw Pu'tkil awqamlıq oraydan bolatug'ın bir ulıwmalıq qararlar tiykarında a'melge asırıldı. Biraq O'zbekistannın' awıl xojalıg'ının' o'zine ta'n o'zgeshelikleri bar edi, bular esapqa alınadı.

Orta Aziyanın' basqa rayonları sıyaqlı O'zbekistanda musulmanshılıq ku'shli edi, onın' u'stine jer suwdan paydalanıwda urıwlıq qatnaslar baslı orındı iyeleytug'ın edi. Bul qatnaslar suwg'arıw tarmaqların qazıw, on'law h'a'm paydalanıw jumısların iske asırıp, diyqanshılıq etiwdin' o'zine ta'n sha'rayatları edi.

Endi dara xojalıq, jerge jeke menshik h'a'm waqım jerler joq etilip, buring'ı jer-suw qatnasları ıdıray basladı. Jer-suw ma'mleket qolına o'tti, onı diyxanlar kollektiv bolıp paydalanıladı.

1930 jılı 5 yanvarda «kollektivlestiriwdin' pa'ti h'a'm kolxoz qurılısına ilajları h'aqqında» qarar qabıl aldı. Usı qarardan keyin diyxanlardı kolxozg'a massalıq tu'rde kirgiziw baslandı. Kolxozg'a kirgenler tiykarınan jarlı h'a'm orta diyh'anlar edi. Al bay h'a'm ruwxaniyeler quwdalandı h'a'm jazalandı.

Kolxozg'a kiriw erikli dep dag'azalang'anı menen, ol ma'jbu'riy kiriw ta'rtibi menen iske astı h'a'tteki mallar h'a'm u'a' qusları ma'jbu'riy tu'rde ja'miyetlestirildi ayrı jerlerde diyxanlardın' jer h'a'm mulklari tartıp alındı.

1925-28 jıllardag'ı jer-suw reforması na'tiyjesinde O'zbekstanda baylar iri sawdagerler h'a'm ruwxaniyelerdin' 1,5 mln'g'a jaqın xojalıqları pu'tkilley saplastırıldı.

Respublikamızdag'ı mayda xojalıqlardın' shama menen 10 protsenti jerge, awıl xojalıq a'sbap-u'skenelerine h'a'm iye bolıp qaldı.

Kommunistlik partiyanın' siyasiy doktrinası xojalıq ju'rgiziwdin' ja'maat formaların rawajlandırıwdı go'zleytug'ın edi. Jer-suw reforması da'wirinde 522 ja'maat xojalıg'ı, yag'nıy kolxozlar sho'lkemlestirildi. Olarg'a basshılıq etiwdin' a'konomikalıq jaqtan xoshametlewden administrativlik-buyırıqpalıq usıllarına o'tiw son'ın ala barg'an sayın ko'birek sezildi.

1927 jıldın' aqırı 1928 jıllardın' baslarında, Stalin partiyanı mayda tovarlı ukladı jasalma jol menen sheklep qoyıwg'a bag'darlang'an da'wirde administrativlik buyırıqpalıq usıllarına o'tiw ayırıqsha anıq sezildi. Mine usı waqıttan baslap ja'maat xojalıqların du'ziwge bag'darlang'an jol tag'ı da keskinlesti.

20-jıllarda ja'maat bolıp isleytug'ın shirketler TOZ lar (tovarishestvo po obshestvennoy obrabotke zemli) du'ziw, awıl-xojalıq artellerin h'a'm basqa formalar dag'ı ja'maat xojalıqların du'ziwde sa'wlelendi.

O'zbekistanda sol jılları 550 artel h'a'm 166 TOZ du'zilgen edi.

Sanaat tarawında, sanaattı tiklew h'a'm rawajlandırıw isleri 20 jıllardın' birinshi yarımında awqamnın' Oraynıwın' ma'plerin oylap joba tiykarında alıp barıldı.

Respublika xalıq xojalıg'ında tiklew protsessi ele dawam etip atırg'an bir da'wirde ma'mlekettin oraylıq organları industriallastırıw h'aqqındag'ı ma'seleni ku'n ta'rtibine qoydı.

Ken ko'lemde industriallastırıw bag'darlamasına o'tiw a'konomikalıq h'a'm adam resurslarına h'a'dden tısqarı ku'sh salıwına sebepshi boldı. Ma'mlekettin partiya basshılıg'ı og'ada qatan' ra'wishte o'tken siyasiy pikir talaslarınan keyin qa'rejetlerdi a'konomikalıq agrarlıq sektorınan industrialıq sektorına, yag'nıy diyxan xojalıqlarınan sanaatqa alıp beriw jolın maqulladı.

Industriallastırıwdın' da'slepki da'wirinde Respublikada rawajlang'an zamanago'y sanaat joq edi. O'zbekistandı industriallastırıw en basınan aq awqamdı industriallastırıwdın' ajıralmas quram bo'legi dep belgilendi.

Respublika sanaatın rawajlandırıwdın' negizgi bag'darın da mine usı na'rse belgilep berdi: bul jol awıl-xojalıg'ın h'a'm ta'biyy baylıqlardı qatan' ta'rtipte a'kspluatatsiyalawg'a bag'darlang'an edi. Sol da'wirde (1926-28 jıllardı) jumısshılardıw sanı eki eseden aslam artıp, sonın' menen birge jergilikli milletten shıqqan jumısshılar olardıw yarımınan ko'biregin quradı. Solay etip, 20-jıllar respublika a'konomikasının' ayaqqa turıwı h'a'm rawajlanıwı menen ta'riyplenedi, biraq bunda mayda o'ndiris qalayda u'stin bolıp turdı. Jeke sektordın' barlıg'ı jan'a a'konomikalıq siyasat sha'rayatında mayda xojalıqlardıw o'siwine alıp keledi, bul na'rse tikleniw protsesslerine jaqsı ta'sir jasadı mayda sanaat h'a'm kustar o'ndirisinın' janlanıwı ishki bazardı keneytti h'a'm iri ma'mleket industriyası ushın qarjılar bere alatug'ın dereklerdi do'retti.

20-jillardin' birinshi yarımındaǵı a'konomikalıq reformalar azıq-awqat razvertkası, miynetke ma'jbu'rlew din' biykar etiliwi a'konomikada ma'mleket sektori basqarıwdı oraydan biraz uzaqlastırıw, xojalıq esabın, o'z qa'rejetlerin o'zi qaplaw h'a'm o'zin-o'zi qa'rejetler menen ta'miyinlew usılların engiziw industriallastırıw siyasatının' za'ru'rli sha'rtleri bolıp qaldı. Biraq 20-jillardın' aqırlarında bul protsesslerdi keskin tezlestiriw, o'zine ta'n « u'lken sekiriw» di a'melge asırıw jolın tutıw pu'tkil ma'mleketin' h'a'm atap aytqanda O'zbekistannın' son'g'ı a'konomikalıq rawajlanıwına a'h'miyetli o'zgerisler kirgizdi.

Respublika sha'rayatlarında ma'deniy rawajlanıwdın' zamanago'ylik da'rejesine o'tiw h'a'dden tısqari u'lken qıymshılıqlardı jeniw menen baylanıslı bolıp, keskin ideologiyalıq gu'res penen birlikte dawam etti. Solay bolsa da, ma'deniyatı jan'adan qurıw protsessleri barg'an sayın a'h'miyetli tu's aldı. Bul protsessler a'wele sabaqlar ana tilinde ju'rgiziletug'ın 1 (bes jıllıq ta'lim) h'a'm (to'rt jıllıq ta'lim) basqısh mekteplerin ashıw h'a'm olardı sabaqlıqlar ja'n'e oqıw quralları menen ta'miyinlew, bilimlendiriw institutların, oqıtıwshılar tayarlaytug'ın kurslardı h'a'm basqalardı sho'lkemlestiriwden ibarat boldı.

1924-25 oqıw jılında respublika byudjetinin' 24 protsenti xalıq bilimlendiriwi ushın bo'lip shıǵ'arıladi. Xalıq bilimlendiriwinin' itiyajlarına sarplanatug'ın pul qarjıları keyingi jıllardı barg'an sayın ko'beydi, bul mektep qurılısın tezlestiriwge imkaniyat berdi. Birinshi h'a'm ekinshi basqıştag'ı ulıwma bilim beretug'ın mekteplerdin' sanı 1928-29 oqıw jılına kelip derlik 2,5 mın'g'a jetti.

20 jıllarda respublikada da'slepki ilimiy-izertlew ma'kemeleri ashıldı.

Ulıwma 20 jıllarda xalıqtın' sawatlılıǵı astı, ma'deniy rawajlanıwı ko'terile basladı, al 30 jıllarg'a kelip tatolitorlıq sistema ornawı menen bulardın' o'siwi pa'senledi, h'a'mme na'rse qatan' qadag'alaw astında boldı.

1950 jıllarg'a kelip te ja'miyettin' barlıq salalarında partiyanın' zorlıq-zombılıǵı u'stem edi. Sanaattın' rawajlanıwında u'lken qarama-qarsılıqlar kelip shıqtı. O'zbekistan Awqam basshılıǵı ta'repinen islep shıǵ'ılatug'ın h'a'm belgilep beriletug'ın a'konomikalıq siyasatı a'melge asırıw otırıwǵa ma'jbu'r edi.

Sanaatta tek awır sanaat rawajlandırılıp, jenil sanaattın' tubalap qalıwına alıp keldi.

Urıstan keyingi h'a'r bes jıllıqta 100 ge jaqın sanaat obektleri iske qosıldı.

60 jıllar dawamında h'a'm 80 jıllardın' birinshi yarımında O'zbekistanda Angren, Nawayı, Charvaq, Tashkent h'a'm basqada iri a'lektir stantsiyaları iske qosıldı.

Mashina sog'ıw h'a'm metall islew O'zbekistan sanaatının' iri tarmag'ı bolıp, xalıq xojalıǵın texnikalıq jaqtan qurallandıırıwda a'h'miyetli rol oynadı.

Sanaattın' o'siwi menen bir qatarda transportda rawajlandı. Bul jıllarda Charjaw-Qon'ırat temir jolı qurıldı. 1972 jılı Qon'ırat-Beynew temir jolı ashıldı.

Respublikada temir jollardın' uzınlıǵı urıstan keyingi jıllarda eki ese arttı. Asfalt h'a'm beton to'selgen avtomobil jollarının' uzınlıǵı bolsa usı da'wir ishinde 8 ese arttı.

Bulardın' rawajlanıwının' barlıǵı da Oray a'konomikasının' rawajlanıwın ko'zde tutqan ulıwma siyasatqa baylanıslı boldı.

Respublikanın' a'konomikasında negizinen paxtashılıqtın' itiyajlarına xızmet etetug'ın sanaat rawajlanıp bardı. Mashina-traktor stantsiyaları jan'a traktorlar menen tolıqtırılı basladı. 1959-85 jıllarda traktorlar sanı 53 mın' birlikten 200 mın'g'a shekem ko'beyip, paxtashılıqtın' rawajlanıwına tirek boldı.

Paxta egiletug'ın maydanlar ko'beytile berdi, bulardın' esesinen ovosh, miywe, g'a'lle, palız o'nimlerin jetistiriw pu'tkilley to'menlep ketti.

1985 jılǵa shekem paxta zu'ra'a'ti 5,5 ese, paxta egiletug'ın maydanlar 1 mln dan astı. Bug'an jon'ishqa h'a'm basqada azıq-awqat beretug'ın basqa eginler egiletug'ın maydanlardı qısquartırıw esabınan erisildi.

Jan'adan-jan'a paxta egiletug'ın jerler o'zlestirildi. Suw tejemli tu'rde isletilmedi. Bunın' esesinen suw tamtarılıǵı kelip shıǵ'ıp, Aral mashqalası kelip shıqtı.

Paxta jeke h'a'kimshiligi da'wirinde O'zbekistanda tek zor berip paxta jetistirilip beriler h'a'm shiyki zat esabında «Orayǵa « alıp ketiler, o'zlerimizde tayar o'nimge aylanırılmas edi, yag'n'ıy O'zbekistan Oraydın' shiyki zat bazasına aylang'an edi.

Solay etip, O'zbekistan joqarıda atap o'tilgen jıllarda a'konomikalıq g'a'rezlilikte jasag'an.

Oraydın' ruxsatsız h'esh bir kishkene g'ana ka'rxanani qurıwda mu'mkin bolmag'an. O'zbekistan territoriyanında islep shıǵ'arılǵan barlıq materiallıq o'nimlerdi bo'listiriw h'a'm olardan paydalanıw, birinshi gezekte, oraydın' ma'plerine bag'ındırılǵan, qaldıqları g'ana jergilikli tutınıw ushın sarıplang'an.

a'konomikalıq g'a'rezlilikdin' ja'ne bir a'h'miyetli belgisi « birden-bir xalıq xojalıq dizimi» nıqabı astında o'zinin' finans tizimine, milliy pulına (valyuta) banklar tizimine iye bolmag'anlıg'ında ko'rinedi.

Qullası, g'a'rezsizlikke eriskenge shekem O'zbekistan respublikası a'konomikalıq g'a'rezlilikte, h'a'r ta'repleme qatan' qadag'alaw astında bolıp « Oray» g'a bag'ının'qılı edi. Tek g'a'rezsizlik arqasında g'ana bulardın' ba'rine shek qoyılıp, O'zbekistan h'a'r ta'repleme g'a'rezsizlikke eristi.

TAYaNIsh TU'SINIKLER

Orayg'a g'a'rezlilik, "a'skeriy kommunizm", industrialastırıw, kollektivlestiriw, fashizmge qarsı urıs. Sanaattın' jan'a tarawları, jan'a jerlerdin' o'zlestiriliwi, ekologiyalıq apatshılıq, "forması milliy, mazmunı sotsialistik ma'deniyat" shaqırığı - milliylikdin' ayaq astı etiliwi, kadrlar tayarlawdag'ı kemshilikler.

A'DEBİYATLAR:

1. Karimov İ.A. « Tarixiy xotirasiz-kelajak ywq» T»Sharq « 1998.
2. Wzbekiston Respublikasi. Entsiklopediya. T., "Wzbekiston", 1997.
3. Ah'medov E. , Saydaminova Z. Wzbekiston Respublikasi. Qisqacha malumotnoma. T., "Wzbekiston", 1995.
4. Twxliev N. Wzbekiston iqtisodieti (savollar va javoblar). T., "Wzbekiston", 1997.
5. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.
6. Wzbekistonning yangi tarixi. 2-tom. Wzbekiston sovet mustabid mustamlakachiligi davrida. T., 2001.

Lektsiya 12. Sovet du'ziminin' repressiyalıq siyasatı h'a'm onın' O'zbekstandag'ı aqıbetleri.

JOBASI:

1. Buring'ı SSSRda administrativlik, buyırıpazlıq diziminin' payda bolıwı.
2. 20-50 jıllarda Sovet h'u'kimetinin' O'zbekstanda alıp barg'an repressiyalıq siyasatı.
3. 80 jıllarda milliy miyraslar, u'rp-a'detlerdin' tag'ı ayaq astı etiliwi.

O'zbekstan Sovetler da'wirinde avtoritar orayg'a bag'ınıwshı shiyki zat jetistirip beriwshi g'a'rezli u'lke bolıp qaldı.

Milliy ma'mleketshiligimiz biykarlandı, birlikli Turkistan bo'lsheklenip «qızıl imperiyanın'» administrativlik-territoriyalıq bo'legine aylantırıldı, xalqımız basında turg'an basshılarımız Moskvag'a bag'ındırıldı, a'piwayı ma'selelerdi deMoskvanın' ruxsatsız sheshe almaytug'ın bolıp qaldı, azraq bolsada o'z erkinshe iskerlik ju'rgiziwge uring'anlar qolg'a alınıp, sudqa tartıldı, h'a'tte atıp jiberildi. Xalqımız o'z tag'diyrin o'zi belgilew h'u'quqınan ayrılğ'an edi.

Ma'mleketimiz a'konomikalıq jaqtan g'a'rezli edi. Bay ta'biiy u'lkelerge, o'nimdar jerlerge iye bolsada, og'an shin ma'nisinde iyelik ete almas edi. Respublikamızdag'ı jaylasqan ko'p g'ana ka'rxanalar «Orayg'a» bag'matug'ın edi.

Sovetler h'a'kimiyatı iyelew ushın biz h'a'r bir xalıqqa o'z ta'g'diyrin o'zi belgilew h'u'quqın beremiz, qa'lese g'a'rezsiz ma'mleket du'ziwi mu'mkin degen wa'deler berip h'a'm patsha Rossiyasına qarsı ko'terilgen milliy-azatlıq h'a'reketine paydalanıp h'u'kimet basına keldi. Sovetler qag'az ju'zinde respubliqalar du'zdi. A'melde bolsa imperiya saqlandı, siyasiy h'a'kimiyatta totalitar basqarıw usılı

baslandi, unitar ma'mleket du'zildi. Bunday jag'dayda respublikalardin' g'a'rezsizligi h'aqqinda ga'p boliwida mu'mkin emes edi. Barliq respublikalar qatari O'zbekstanda g'a'rezli bolip qala berdi.

Du'nya ma'mleketlik tariyxı h'a'zirgi zaman siyasiy tizimlerinin' 4 tiykarg'i gruppasi bar ekenligin ko'resetpekte: demokratiyalıq, liberal, avtoritar h'a'm totalitar. Buring'i Awqamnın' siyasiy du'zimi avtoritar h'a'm totalitar du'zim dep ta'riyplenip atır. Totalitar du'zim degende diktatura, administrativ-buyırıqpazlıqqa tiykarlang'an basqarıw usılı, jeke partiyalıq, xalıqtın' h'a'kimiyattan, h'a'kimiyattın' xalıqtın' uzaqlasıwı, siyasatqa tiyisli bolg'an iskerliktin' qadag'an etiliwi, nızamlarg'a bag'ınbaw, quwdalawshı orınlardın' barekenligi jeke adamlardın' siyasiy ju'ris-turısındag'ı bag'ınnı' qılıg'ı h'a'm h'uıqıslıg'ı tu'siniledi.

Avtoritar du'zim degende jeke bir adam u'stemligi, jolin, shegarası joq qadag'alaw h'a'm zorlıq-zombılıq ja'miyetlik turmıstın' siyasatlasıwı, jeke adamnın' tolıq bag'ınnı' qı bolip qalıwı tu'siniledi.

Sovetler h'a'kimiyatı ornatqan siyasiy tu'zimde h'a'm avtoritar h'a'm totalitar tu'zim printsipleri u'stem edi.

Bu'rın'g'ı Awqam federativ ma'mleket, yag'nıy ten h'uıqlı suveren respublikalar avtonom respublikalar milliy okruglar, avtonom oblastlardın' ıqtıyarlı tu'rde birlesiwı na'tiyjesinde payda bolg'an ma'mleket dep atalatug'ın edi. Biraq bul tek qag'az ju'zinde g'ana edi. Is ju'zinde SSSR unitar ma'mleket, yag'nıy bir pu'tkil oraylasqan ma'mleket edi. Respublikalar, avtonom respublikalar, milliy okruglar, avtonom oblastlar atına g'ana solayınsha atalıp, al shında olar oraylasqan ma'mlekettin' administrativlik-territoriyalıq bo'limleri edi.

30-jıllarg'a kelip ja'miyetlik-siyasiy turmısta Sovet ta'rtibinin' bekeemleniwı h'a'm jeke adamg'a sıyınwıdın' ku'sheyiwi ko'zge taslanadı. Orayda h'a'm basqada jerlerde partiyalıq-byuokratlar apparatı barg'an sayın ku'sheydi.

Sovet h'a'kimiyatı adamlardın' siyasiy isler menen shug'ıllanıwı qattı qadag'alaw astına aldı. Ha'r bir puxara u'stinen qadag'alaw ornatıldı, adamlardın' birin ekinshisine qarsı qoyıw, gu'na'sız adamlarg'a jala jabıwlar sho'lkemlestirildi.

Mine usınday siyasat penen az emes, 40 mın'g'a shamas adamlarımız quwdalandı. Qamalg'anlardı qollap-quwatlaw, tu'rmeden shıg'arıwg'a h'a'reket etiwge de h'a'mme qorqatug'ın, olar h'aqqında jaqsı, ayıpsız adam edi dep te ayta almas edi. Sol sebepli h'a'mmesi quwdalanıwshılıqtan saqlanıp qala alalmadı. Xalıq qattı sıg'ıw astına alıng'an edi. KPSS dep atalg'an siyasiy mashina bas ko'tergen h'a'r qanday a'rbaptı, og'an qosıp pu'tkil bir xalıqtı enship taslaytug'ın bolıp qalg'an edi.

Solay etip, ma'mleket basqarıwı oraylasqan h'a'm buyırıqpazlıq xarakterge iye, ja'miyetlik rawajlanıw, a'konomika, h'a'm ma'deniyat u'stinen qattı, h'a'r ta'repleme qadag'alaw ornatıl'g'an totalitarlıq du'zim bekkemlenip bardı.

Totalitarlıq sistema - bul ja'miyetlik turmıstın' barlıq tarawları u'stinen qadag'alawshı, demokratiyalıq sho'lkemlerdi sheklep qoyıwshı, adamnın' konstitutsiyalıq h'uıqları h'a'm erkinliklerin biykarlawshı, rawajlanıwshı ku'shlerdi quwdalawshı, ja'miyetlik turmıstı a'skeriylestiriwshı siyasiy h'a'kmıyat forması bolıp esaplanadı.

Respublikanın' turmısı Oraydın' qatan' qadag'alawı astında boldı. partiyanın' jol-jobalrınan azg'antayda bolsa shetke shıg'ıw siyasiy, kontrevolyutsiyalıq h'a'reket dep bag'alaytug'ın edi.

Ja'miyetlik - siyasiy, a'konomikalıq h'a'm ma'deniy turmıstı jan'asha qurıwdın' h'a'r qıylı jolların jaqlap shıqqan respublikamızdın' partiya h'a'm ma'mleket g'ayratkerleri quwdalanıp gu'njar deb tabılattug'ın edi.

Diniy adamlar h'a'm ruwxaniylarg'a ko'rsetilgen zorlıq-zombılıqlar 30 jıllardın' baslarında h'a'wjine shıg'ıp ketti.

İslam h'a'm basqada dinlerge tiyisli kitaplar h'a'm arab jazıwındag'ı ko'p g'ana basqa a'debiy kitaplardı joq etilip jiberildi. Meshit, medrese shirkewler buzıldı.

Solay etip, O'zbekstanda g'alaba repressiyalar baslandı:

1. 30 jıllardag'ı repressiyalar. Bunda negizinen partiya, sovet, xojalıq h'a'm a'skeriy kadrlar repressiyag'a ushradı.

2. 1940-50 jıllardag'ı repressiyalar. Bunda ma'deniyat h'a'm ilim g'ayratkerleri quwdalaw astına alındı.

3. 80 jıllardag'ı repressiyanın' jan'a tolıqnı. Bunda ilimiy-o'ndiris, siyasat tarawındag'ı kadrlar, milliy ziyalılar quwdalanıp, u'stillerinen sud protsessleri bolıp o'tti.

Siyasiy basqarma organları (OGPU) F.Xujaev, A.İkramov, D.Manjara, S.Segizbaev, A.Karimova h'a'm basqalar h'aqqında, «Sovetlerge qarsı ıdıratıwshılıq» degen jalg'an oylap tabıl'g'an «is» lerdi iske qosti.

O'zbekstanda 1937 jilg'a kelip g'alaba tu'rde qamaqqa aliw isleri sho'lkemlestirildi. 1937 jildin' avgust-sentyabr aylarında neshe ju'z min' adamlar O'zSSR Ishki Isler Xalıq Komissarlig'ı (NKVD) nin' ishki qamaqxanalarına tu'sti. Bulardin' ishinde O'zbekstan Kom. partiyası Oraylıq Komitetinin' sekretarlari S.Baltabaev, I.Xudayqulov, A.Tsexer, Oraylıq Komitetin' bo'lim baslıqlari M.Shermumammedov, M.Usmanov, K.Beregin, O'zbekstan LKSM Oraylıq Komitetinin' sekretarlari I.Artıqov, T.Risqulov, F.Tarasov, respublika xalıq komissarlari A.Islamov penen M.Tursunxojaev partiya wa'liyatlıq komitetlerinin' sekretarlari D.Rizaev, K.Baltaev, N.Ikramov, Yu.Rismetov h'a'm basqalar bar edi.

Qaraqalpaqstannan 1935-38 jıllarda milliy

-ma'mleketlik g'ayratkerler: A.Dosnazarov, Q.Avezov, O.ermanov, K.Nurmumammedov, A.Qudabaev h'a'm basqalar jazıqsız repressiyag'a ushradı.

1938 jildin' ba'h'a'rıne kelip, jergilikli orınlardın' basshı h'a'm partiya xızmetkerlerinen 600'ten aslamı, al sol jildin' aqırlarına kelip ja'ne 114 adam repressiyag'a ushradı.

O'zbekstan g'alaba repressiyalar tolıqını astında qaldı.

Solay etip, 30-jıllarda ko'plegen xalıq qurılıslarında pida'kerlik penen miynet islegen h'a'm respublikanın' sanaat ja'ne agrarlıq imkaniyatların ku'sheytken massa baslamasının' artıp barıwı menen bir qatarda repressiyalıq quwdalawlarda ku'sheyip bardı. Adamgershilik, h'a'm demokratiya printsipleri ayaq astı etilip, neshe ju'z min' adamlardın' biyguna qanın to'kken Sovet ma'mleketinin' totalitarlıq ta'rtibi bekkemlene bardı.

40-50 jıllardag'ı repressiyalar negizinen ma'deniyat h'a'm ilim g'ayratkerlerin o'z pa'njesine aldı. Bul repressiyalar ushın VKP(b) Oraylıq Komitetinin' 1946 jıl fevralda qabil etken «Zvezda» h'a'm «Lenin'grad» jurnalları h'aqqında h'a'm 1948 jılı qabil etilgen «U'lken o'mir» filmi h'aqqında, V. Muramediydin' «Ullı doslıq» operası h'aqqında qararlari ideologiyalıq negiz bolıp xızmet etti. Usı waqqıttan baslap a'debiyattın' h'a'm ko'rkem o'nerdin' do'retiwshilik, demokratiyalıq rawajlanıwı uzaq jıllarg'a shekem to'menledi.

Fitrat, Cholpan, Beh'budiy, A.Qadiri, U.Nosirlar milletshilikte ayıplanıp Stalinshi ja'llatlardın' qolında tu'sip, gu'na'sız qatl etildi.

Fitrat, Cholpan, "ozi Yunus, A.Qadiri, Beh'budiy, Tavallo sıyaqlı ma'deniyat xızmetkerlerinin' tvorchestvolıq o'miri qıyan keski da'wiri tuwra kelip, bulardin' do'retiwshilik iskerligi h'aqqında ayıpnama ruwxında g'ana maqalalar jazılatug'ın edi. Ha'm bunday h'a'reketler aqıbet-na'tiyjede bulardı qamatıw h'a'm h'a'tte attırıp taslaw menen juwmaqlandı.

Respublikanın' partiya organlari oray ko'rsetpesine muwapıq ko'z-qarası h'a'm do'retiwshiligi partiya ideologiyasına durıs kelmeytug'ın, yag'nıy o'z do'retiwshiliginde orta a'sirlerdegi xalıqtın' tariyxın h'a'm revolyutsiyadan aldın'g'ı tariyxı sa'wlelendirip bergen jazıwshılar o'tmishti ideallastırıwda ayıplanıp, olarg'a «milletshiler» degen at tag'ılıp, ayıplawlar qoyıldı.

Abdulla Qah'h'ar, Aybek, M.Babaev, Mirtemir, Shayxzada h'a'm basqada o'zbek jazıwshılarının' ismlerine daq tu'sirildi.

Sonın' menen birge folklorlıq-an'ızlıq syujetlerge negizlengen «Farh'ad h'a'm Shiyrin», «Alpamıs» h'a'm basqada balet h'a'm muzikalı drama spektakllerin do'retiw h'a'm na'siyatlaw keskin tu'rde qadag'an etildi.

Barlıq a'debiy shıg'armalar, muzikalı shıg'armalar, ilimiy miynetler qattı sın astına alındı.

1950 jıllarg'a kelip, Turob Tula, Mirtemir, S.Abdulla, Habibi, Kambar Atabaev, A.Babajanovlar nah'aqtan quwdalaw astına alınıp, bular h'aqqında «Geypara shayırlardın' do'retpelerindegi ideologiyalıq buzıqlıqlar h'aqqında» degen maqala ja'riyalandı.

Bunnan keyinde Aybek, X.Zaripov, X.Yakubov, I.Sultanov h'a'm basqa g'ayratkerler kommunistlik ideologiyadan shetke shıg'ıp ketkenlikte ayıplandı.

Jazıwshılardan M.Shayxzada, Sh.Yusupov, "Alimov h'a'm geypara basqa adamlar 1951 jılı «Sovetlerge qarsı milletshilik xızmeti»nde ayıplanıp, qamaqqa alındı, al son'ınan 25 jıl mu'ddet penen azatlıqtan ayırıw h'aqqında h'u'kim etildi.

Repressiya islengen ko'rkem o'ner, ma'deniyat g'ayratkerleri totalitarlıq ta'rtiler, da'wirinde h'a'wine shıqqan o'zbetinshelik h'a'm uyatsızlıq da'stinen biygu'na qurban boldı. Biraq 1956 jilg'a kelip O'zbekstan ma'deniyatının' tiyarsız repressiya islengen ko'plegen g'ayratkerleri tolıq aqlandı.

Bizge belgili din ja'miyetlik turmista a'h'miyetli orın tutadı.

Islam dini xalqımızdın' urp-a'detlerine h'a'm turmısına teren sin'ip ketken. Bul tu'sinik, bir ta'repten dinnin' xalqımızdın' tariyxına, milliy ma'deniyatına, morallıq, h'u'quqiy turmısqa h'a'm da'stu'rlerine sin'ip ketkenligine bildirse, ekinshi ta'repten sol tariyxıy protsesste islam dinin'in' o'zi de xalıqlar ma'deniyatının' ajıralmas bir sostav bo'legine aylanıp ketkenligine an'latadı.

Sonin' ushin o'tmishte h'a'r qiyli jollar menen dindi joq etiw siyasatin o'tkerip kelinglenligi tiykersiz ekenligin turmistin' o'zi ko'rsetti. 70 jil dawaminda dinge qarsi alip barilg'an gu'res xaliqtin' tariyxıy qadriyatlarına ma'deniyatına h'a'm ruwxıy miyrasına aytarlıqtay ziyan jetkizdi.

Sovet da'wrinde ulamalar, axun-iyshanlar, qarılar h'a'm mollalar eski sawwatqa iye bolg'anı h'a'm u'yinde arabsha diniy h'a'm ilimiy kitaplardı saqlag'anı ushin quwdalanıp olardıń u'yindegi h'a'm meshitlerdegi bah'alı kitaplar joq etip jiberildi.

Sovetler da'wrinde 84 meshit bolg'an bolsa h'a'zir 3600 dan aslam meshit iskerligin ju'rgizbekte.

Ullı allomalar - Yassawiy, Naqshbandiy, İmam Buxariy, Termiziy, Najmaddin Kubro h'a'm basqada ko'plegen danışpanlardın' bay miyraslarınan paydalanılmadı h'a'm olar qattı qadag'alaw astında boldı.

Qaraqalpaqstanlı İmam İyshan, Qaraqum iyshan, Ayımbet iyshanlarda quwdalanıp, h'a'tte tuxım-teberikleride gu'na'siz ayıplandı.

Solay etip, Sovet da'wrinde dinimiz ayaq astı etildi, diniy ulamalar, eskishe saatbar adamlar quwdalandı.

Mine g'a'rezsizlik sharapatı menen dinimizde o'zimizge qayıtıp, respublikamızda din erkinligi berilgen.

1980 jıllarg'a kelip O'zbekstanda repressiyalardıń jan'a tolqını ayqın ko'zge taslana baslandı. Bul jan'a tolqın endi ilimiy-o'ndiris h'a'm siyasat penen ba'nt bolg'an kadrlardı o'z ishine aldı. O'zbek xalqına «o'zbek isi», «paxta isi» degen tamg'a tag'ılıp, O'zbekstan ja'ne quwdalawlar maydanına aylandırıldı.

Oraylıq partiya sovet apparatı sheklenbegen joqarı h'a'kimiyatı saqlap qalıwg'a urınıp, O'zbekstan xalqının' tag'dirin bunnan bılayda sheship otırıw ushin O'zbekstan basshılıg'ının' h'a'rekettegi ja'miyetlik-siyasiy ta'rptilerdi o'zgartiriw h'a'm respublikanın' milliy g'a'rezsizligin ornatiw za'ru'rligin tu'singen qarama-qarsi keyiptegi bo'legin usı respublikanın' o'zinin' joqarg'ı partiya organlarınin' qolı menen abırsızlandırıwg'a urındı. 1983 jıldın' jazınan baslap O'zbekstanda h'a'm Qaraqalpaqstanda SSSR prokuraturasının' arnawlı tekseriw brigadası is ju'rgizip, 1988 jılǵa shekem 17,5 mın'nan aslam adamdı qamaqqa aldı. Bul pu'tkilley naduris h'a'm xalıqqa jala jabıw edi. Bolg'an qa'teliklerdin' bas ayıpkarleri Oraydın' o'zi h'a'm sol da'wirde u'stemlik etken h'a'kimiyatlıq, buyırıqpazlıq h'a'm menmenshilik sisteması edi.

Oraydan jiberilgen Gdlyan h'a'm İvanov basshılıg'ındag'ı gruppa bir neshe ju'z mın'lap h'adal adamlardı h'a'm ulıwma respublikanı abıroysızlandıra basladı.

Atap aytqanda sol jılları O'zbekstan Kompartiyası Oraylıq komiteteinin' Birinshi sekretarı bolg'an Sh.Rashidovtın', Qaraqalpaqstan wa'liyatlıq komitetinin' 1 sekretarı K.Kamalov, bulardan basqa bir qansha xalqımızdın' h'adal perzentleri S.Qaniyazov, O.Qurbaniyazov, K. Saliev, A.Primov h'a'm basqalar nah'aqtan ayıplı dep tabıldı.

Milliyligimiz, milliy u'rp-a'det, da'stu'rlerde ayaq astı etildi. Milliy traditsiyalardıń ayırımları «o'tmish qaldıqları sıpatında bah'alanıp, qatan' sın asıtına alındı. O'tirik, jalg'an internatsionalshılıq shawqım» ları astında xalqımızdın' h'aq-h'uqıqı, erki, tili, tariyxı, ma'deniyatı, dini qadag'alaw astına alındı. Milliylik h'a'm milliysezimge soqqı berildi.

Solay etip, 80-jıllardıń ekinshi yarımında ja'miyetlik turmista jallanıw baslang'anday bolıp ko'rinip, Sovet ja'miyetin «qayta qurıw» dep atalg'an jıllarda h'a'r qiyli pikirler bildiriwi, adamlar kewillerindegi a'shkara aytıw imkaniyatı payda boldı.

Biraq jurtımızda u'stem bolg'an oraydan jiberilgen «kadrlar todası» h'a'r qiyli tosqınlıqlardı payda etti.

80-jıllardıń aqırı - 90 jıllardıń baslarında SSSR dep atalg'an imperiya kriziske ushradı. Onı uslap turg'an KPSS xalıqlardıń azatlıq, g'a'rezsizlik h'a'reketin jılawlawg'a h'a'lsiz bolıp qaldı. Kommunistlik ideologiya ıdıray basladı. Respublikalar nızamlı jol menen Parlament arqalı g'a'rezsiz bolıwg'a umtıldı. Oraydın' 1990-91 jıllardag'ı SSSRdi jan'alaw, g'a'rezsiz ma'mleketler awqamı du'ziw arqalı u'stemlikti saqlap qalıw ushin urınıwları da zaya ketti.

Respublikalar ushin, sonın' ishinde O'zbekstan ushin ma'mleket g'a'rezsizligin qolg'a kirgiziw imkaniyatı payda bolg'an bir waqıtta Moskvada oraylıq h'a'kimiyatı saqlap qalıw ushin aqırg'ı ma'rtebe urınıwlar boldı. Biraq bul na'tiyje bermedi h'a'm respublikalar g'a'rezsizlikke eristi.

TAYaNISH TU'SINIKLER

TASSR, T. Risqulov va F. Xwjaev, siyasiy repressiyalar, "inog'omovshılıq", "18 ler toparı", "qasımovshılıq", "Milliy azatlıq sho'lkemi, adminstrativlik buyırıqpazlıq sisteması, Oraydın' qısıımı, ilim h'a'm ma'deniyat xızmetkerlerinin' repressiyag'a ushırawı, repressiyanın' jan'a tolqınları.

A'DEBIYATLAR:

1. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asr bwsag'asida: xavfsizlikka tah'did, barqarorlik shartlari va taraqqiet kafolatlari. T., "Wzbekiston", 1997.
2. Karimov I.A. Wzbekiston milliy istiqloq, iqtisod, siesat, mafkura. T., "Wzbekiston", 1996.
3. Rizaev S. Sharaf Rashidov, Shtrixi k portretu. T., "Nur", 1992.
4. Maxmudov M. «Qatag'on qurbonlari» T., «Wzbekiston», 1992.
6. Xwjamberdiev E. Wzbeklar ishi. T., "Ezuvchi", 1990.
7. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.
8. Wzbekistonning yangi tarixi. 2-tom. Wzbekiston sovet mustabid mustamlakachiligi davrida. T., 2001.

Lektsiya 13: U' Ekinshi du'nya ju'zlik uris jillarında O'zbekstan xalıqlarının' fashizm u'stinen erisken jen'iske qosqan u'lesi

Jobası

- a'. Uris jillarında O'zbekstannın' sanaatı, awıl-xojalıg'ı h'a'm ma'deniyatı
2. O'zbekstanlı h'a'm qaraqalpaqstanlı jawıngerlerdin' frontta ko'rsetken erligi.
3. Ekinshi du'nya ju'zlik uristin' tamamlanıwı. Fashizmdi qıyratıwda O'zbekstannın' ornı. Uristin' juwmaqları h'a'm sabaqları

1939 jılǵa baslang'an ekinshi ja'h'a'n urısı sebepli payda bolg'an xalıqaralıq jag'dayg'a SSSR menen birge O'zbekstan da tartıldı. Xalqımızdın' batır perzentleri "kishi urıslar" dep atalg'an Xalxıngol, Xason Koli, Finlyandiya urıslarına qatnastı. 1941 jılı 22-iyun kuni gitlershiler Germaniyasınıń SSSRg'a tosattan qalg'an xujimi o'zbek xalqının' da tınıshın buzıp, qa'lbın jek koriwshilikke toltırdı otkerilgen miting h'a'm jıynalıslarda arza bergen qa'lewshiler sanı da'slepki aylardan aq 32 mınnan aslamdı quradı.

Front artın bekkemlew, xalıq xojalıg'ın qayta qurıw, a'skeriy jag'dayg'a ko'shiriw ma'mleketti birden bir a'skeriy lagerge aylandıırıwǵa baylanıslı ulıwma da'sturdin' en' a'h'miyetli quram bolimi boldı. Bul da'sturdi a'melge asırıwda O'zbekstan qızıl Armiyanın' front artındag'ı bekkem bazasına aylandı. O'zbekstan batıstan keltirilgen 100 den artıq karxanalardı qabıl etip aldı h'a'm bul zavodlar xalqımızdın' pida'kerlik miyneti menen qısqı waqıt ishinde otem bere basladı. "Rostselmash", "Krasniy Aksay" Moskva "Podemnik" h'a'm elektrostanok zavodları h.t.b. "Tashselmash" zavodı, Chirchik elektroximiya karxanaları front za'ru'rligi ushın isley basladı.

Orta Aziya h'a'm qazaqstan respublikaları xalqı h'a'm materiallıq resursların mobilizatsiyalaw h'a'm jawınger tayar h'alg'a keltiriwde Orta Aziya a'skeriy ogrugi ulken rol oynadı. Bir yarım jıl ishinde bul okrug 109 bolim duzdi. O'zbekstan miynetkeshleri ilimiy a'skeriy bolim duziw usınısı menen shıqtı. 1941 jıl noyabrinen 1942 jıl martına shekem O'zbekstanda 14 milliy brigadası, 5 atlı diviziya duzildi. Uris jillarında bir million tort juz mın o'zbekstanlıqlar frontlarda sawashlarda erlik korsetti. Olardan tort juz eliw mın dam qaytıp kelmegen.

Urıstın' da'slepki kunlerinde Respublika qorg'anıw fondına 30 mln sum mug'darında qarjı toplandı. Qısqa waqıt ishinde O'zbekstan xalıq xojalıg'ı a'skeriy jag'dayg'a otkerildi. Putkil xalıq barlıq materiallıq resurslar Watandı qorg'awg'a atlandı.

Sabır Raximov, Mamadali Topıvoldiev, R.Abzalov, O.raximov, X.Aminov, Q.Turdiyev, A.Rajjabov sıyaqlı o'zbekstanlıqlı jawıngerler erlikleri ushın Sovetler Awqamı Kah'armanı atag'ına sazawar bolg'an bolsa, putkil O'zbekstan xalıq xojalıg'ı miynet frontında ulken erliklerdi ko'rsetti. 280 nen aslam o'zbekstanlıqlar fronttag'ı erkinlikleri ushın sovetler Awqamı kaxarmanı atag'ına, mınlap jawıngerlerimiz bolsa urıs jılları sholkemlestirilgen orden h'a'm medallarg'a o'z erlikleri sebepli sazawar boldı. Ma'mlekettin' turli rayonlarınan koshirip a'kelingen xalıq O'zbekstanda xurmet itibar h'a'm gamh'orlıq penen kutip alındı. Bul jerge bir million jaqın adam, sonın' ishinde 200.000 bala koshirip a'kelindi O'zbekstanda olar baspana h'a'm meh'ir taptı.

Olarg'a 135 mın kvadrat metrden kobirek turaq jay berildi. Olardı jumısqa ornalastırıw boyınsha turaqlı turde jumıs alıp barıldı. O'zbekstan xalqı o'zinin' song'ı bolek nanın, kiyim kenshegin turaq jayın koship kelgenler menen birlekte bolisti. 15 jetim balanı perzentlikke alg'an Shomaxmudovlar shanarag'ının' atı putkil dunyag'a ma'lim. Bul xalıqlar doslıg'ının' ullı korinisi bolıp xalıqlardı bir birine jaqınlastırsa, da bul jıllarda milliy siyasatta keshirip bolmaytug'ın qa'telerge de jol qoyıldı. 1943-44 jıllarda qalmaqlar, qırım tatarlar, chechenler, ingushlar, nemisler, karachaylar, turkler o'zlerinin' tariyxıy

watani h'a'm turaqli jaylarinan ma'mleketin' shig'is rayonlarina koshirip jiberildi. O'zbekstang'a 15 minnan artiq qrim tatarlar, 175 min chechenler, 157 min ingushlar h'a'm basqa xalqlar koshirip keltirildi. Uris jillarinda h'a'm onnan keyin aman qalg'an a'skeriy tutqinlardin' da awh'ali awir boldi.

Administrativlik buyraqpazliq sistemasinin' uris jillarindagi unamsiz korinislerinen biri "jog'altiwlar menen esaplasip otirmay, h'a'r qanday qilip bolsa da a'skeriy ma'qsetlerge erisiw za'ru'r degen printsip boldi. Jenis og'ada qimbatqa tusti. Sovet adamlarinin' 27 milliong'a shamasi uristin' g'ajja g'aj sawashlarinda nabit boldi. 18 millionnan aslam jawingerler jaradar boldi. Olardin' kopshiligi miynet qa'biletlerin jog'altip moyip bolip qaldi.

Jurtbasimiz aytip otkenindey, "bul uris kimler ta'repinen qanday ma'qsetlerde, qay jerlerde bolip otkenligine qaramastan onda o'zbekstanliqlar qatnasip o'z shanarag'i, bala-shag'asi, ata-anasi, teberik ana-jerdi qorg'adi. Olardin' erligi h'esh qashan umtilmaydi.

Ekinshi jer juzlik uris da'wirinde O'zbekstan jawingerleri u'lken erlikler ko'rsetti. Urisqa Qaraqalpaqstannan alpis minnan aslam jawingerler atlanip olar ana-jerdi qorg'awg'a belsene qatnasti.

Ekinshi jer ju'zlik urista Qaraqalpaqstannan 66 min'nan aslam jawingerler sawash maydanlarina frontqa ketti. Olar barliq sawash maydanlarinda kah'armanliq erlikler ko'rsetti. Qaraqalpaqstanli jawingerlerden J.Qarakulov, P.Nurpeisov, J.Abdullaev h'.t.b. sovetler Awqamının' qah'armani atag'ma sazawar boldi.

Jergilikli xalqlardin' baslamasi menen 1941 jil 3 dekabrde 97 qaraqalpaq milliy brigadasi sho'lkemlestirildi. Onin' quramina 5,5 min jawinger o'z tilekleri menen jazildi. Frontqa atlang'an bir neshe on min'lag'an qaraqalpaq xalqinin' ullari sawash maydanlarinda qah'armanliq erlikleri menen o'zlerin xaliq aldinda dan'qqa bo'ledi. Olardan 20 jawinger buring'i awqamnın' qah'armani, al altawı "Dan'q" ordeninin' toliq kovaleri atag'm aldi.

Qaraqalpaqstan uristin' da'slepki da'wirinen baslap jergilikli sanaat karxanalarin qayta quriwg'a, paxtani, baliqti, go'sh, pille, da'n o'nimlerin jetistiriwge ayriqsha a'h'miyet berdi.

Uris jillari ko'shirip a'kelingen 3891 adamg'a baspana berildi, 900 dan aslam xojaliq ata-anasinan ayirilg'an jetimlerdi ta'rbiyalawg'a aldi. Qaraqalpaqstanda uris jillarında polyak, koreets, qalmaq, ukrain h'.t.b. xaliq wa'killerine baspana berip ornalastirildi. Qaraqalpaqstanlı jumisqa jaramlı barliq miynetkeshler, h'ayal-qizlar, jas o'spirimler h'a'm jasi u'lkenler xaliq xojalig'ında pida'kerlik miynet u'lgilerin ko'rsetti. Qaraqalpaqstanda uris jillarında jergilikli sanaat h'a'm azıq awqat mashqalaları payda boldi. Xalqımız qorg'anıw qorına o'z u'lesin ayamastan qosti.

"a'rezsiz O'zbekstan h'a'm Qaraqalpaqstannın' ku'sh ku'diretinin' da'regi xalqlarımızdın' uliwma adamgershilik g'a'ziyelerine sadıqlıg'ında. Ayawsız urislar xalqımızdın' adamgershilik ta'biyatına daq tu'sire almadı.

TAYaNIsh TU'SINIKLER

Ekinshi jer ju'zlik uristin' baslanıwı, onin' sebepleri h'a'm barısı, O'zbekstannın' front artındag'ı bazag'a aylanıwı, sanaat ka'rxanalarının', 1 milliong'a jaqın adam, sonın' ishinde 200.000 balalardin' ko'shirip a'keliniwi, xalıqtın' qah'armanlıq miyneti, O'zbekstanlı jawingerlerdin' fronttag'ı erlikleri, uristin' juwmaqları.

A'DEBİYaTLAR

1. Karimov İ.A. Wzbekistonning wz istiqlol va taraqqiet ywli. Asarlar. 1-jild. T., "Wzbekiston", 1996.
2. Wzbekiston Respublikasi. Entsiklopediya. T., 1997.
3. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.
4. Wzbekistonning yangi tarixi. 2-tom. Wzbekiston sovet mustabid mustamlakachiligi davrida T., 2001.

Lektsiya 14: O'zbekstannın' ma'mleketlik g'a'rezsizlikke erisiwi. Huqıqiy demokratiyalıq ma'mleket h'a'm puqaralıq ja'miyettıkarlarının' du'ziliwi

Jobası

1.Sovetler imperiyasının' kriziske ushirawı da'wirinde O'zbekstannın' sotsiallıq-siyasiy rawajlanıwı(1985-1991jj)

2.O'zbekstannın' ma'mleketlik g'a'rezsizliginin' ja'riyalanıwı h'a'm onın' tariyxıy a'h'miyeti

3.Siyasiy-reformalar. Ma'mleketlik h'a'kimyattin' milliy, h'uqiqiy demokratiyalıq tiykarlarının' du'ziliwi

XX a'sirdin' aqırına kelip du'nyanın' 1/3 bo'leginde burın bolmag'an qubılıslar bolıp o'tti. Bul waqıtqa kelip du'nyag'a atı belgili bolg'an SSSR degen ma'mleket bo'lshekleńip, totaritarlıq sistema, kommunistlik ideologiya dag'darisqa ushiradı. Onın' quramına kirgen awqamlas respubliqalar o'z g'a'rezsizligine eristi.

“a'rezsizlikke erisiwi ideyası xalqımızg'a burınnan miyras bolıp keldi. Prezident İ.A.Karimov»... o'zbek milleti burınnan o'zinin' erkinligi h'a'm o'z g'a'rezsizligi ushın gu'resip jasag'an. Milletimiz tariyxı h'aqqındag'ı shınlıq jurtımızdın' pıdayı o'z jolınan, maqsetinen, so'zinen qaytpaytug'ın perzentlerge ashılıwı kerek. Biliwimiz sha'rt bolg'an betlerdi qunt penen ashıw h'a'mmemiz ushın kerek, h'a'm parız, degendi usı joqarıda ayılğ'an jag'daydı ko'zde tutadı. Xalqımızdın' uzaq tariyxı o'tken da'wirlerde azatlıq, erkinlik, g'a'rezsizlik ushın tınımsız gu'res alıp barg'anlıg'ınan derek beredi.

1990 jıllarg'a kelip sotsialistik ellerde insan h'uıqların qorg'aw, erkinlikke umtılw jan'a basqışı baslandı. Shıg'ıs Evropa ma'mleketlerinde derlik yarım a'sir u'stemlik etken totalitarlıq sistema dag'darisqa ushirap demokratiyalıq sistema qa'liplesti. Ko'p g'ana ma'mleketlerde g'a'rezsizlikke erisiw ma'selesı pu'tkil du'nya ju'zin o'z ishine alg'an protsesske aylandı. O'zbekstannın' g'a'rezsizlikke erisiwi mine usı protsess quramında bolıp o'tti. «Xalıqlardıń erkinlik, g'a'rezsizlik, baxıt ıg'balg'a qaray umtılwı o'z tag'diyrin o'zi belgilewge etken sheshimi turmıstıg'ı teren o'zgerislerdi h'a'rekeke keltiriwshi ku'sh bolıp esaplaadı» - degen edi Prezident İ.A. Karimov.

1990 jılǵ'a kelip respubliqalar suverinetitetin h'a'm insan h'uıqların shekleytug'ın totalitarlıq - buyırıqpazlıq basqarıwının' jaramsız ekenligin turmıstın' o'zi ko'rsete basladı. Usı jıldın' 23 martında O'zbekstan Kompartiyasının' Oraylıq Komitetinin' Plenumı boldı. Onda O'zbekstan SSRnıń siyasiy suvereniteti ma'selelerine tiyisli mashqalalardı ko'rip shıg'ıwǵ'a ayırıqsha itibar qaratıldı. Plenum h'a'kimshilik-buyırıqpazlıq sistemasınan waz keshiwlikti h'a'm sonın' menen birge O'zbekstan SSR Prezidenti lawazımın sho'lkemlestiriw kerekligi h'aqqındag'ı sheshimine keldi.

1990 jılı 24 martta XII shaqırıq O'zbekstan SSR Oliy Sovetinin' V sessiyası boldı. Onda O'zbekstan tariyxında birinshi ret Prezidentlik lawazımın sho'lkemlestiriw h'aqqında qarar qabıl etildi h'a'm O'zbekstan SSRnıń Prezidenti bolıp İ.A.Karimov saylandı. Prezident lawazımının' sho'lkemlestiriliwi Respublikanın' siyasiy h'a'm a'konomikalıq g'a'rezsizligi ushın qoyılğ'an da'slepki qa'demlerden edi.

1990 jılı 20 iyunda XII shaqırıq O'zbekstan SSRnıń Oliy Sovetinin' ekinshi sessiyasında «a'rezsizlik Deklaratsiyası» qabıl etildi.

Usı ku'nnen baslap respublikada O'zbekstannın' a'konomikalıq h'a'm siyasiy turmısına tiyisli ma'seleler g'a'rezsiz tu'rde sheshile basladı. Atap aytqanda, O'zbekstannın' g'a'rezsizlikke qaray baratırǵ'anlıg'ı 1991 jılı 17 martta bolıp o'tken ulıwma xalıqlıq referendum juwmaqlarında 1991 jılı 20 fevralda O'zbekstan Oliy Kengashinin' jıynalıssının' ko'riwimizge boladı.

Bunnan tısqarı O'zbekstanda Respublikanın' ma'mleket g'a'rezsizligine tiyisli bolg'an jan'a ma'mleketlik belgilerdi tayarlaw h'a'm qabıl etiw islerinde baslap jiberildi.

1991 j 15 fevralda O'zbekstan Oliy Kenesinin' «O'zbekstannın' ma'mleketlik belgileri h'aqqında» arnawlı qarar qabıl etti.

1991 jılı 19-20 avgust ku'nleri Moskvadag'ı waqıyalardan keyin O'zbekstan Prezidentinin' 25 avgusttag'ı pa'rmanına muwapıq Respublika ishki isler wazirligi h'a'm ma'mleketlik qa'wipsizlik komitetti nızamlı tu'rde O'zbekstan iyeligine alındı. Respublika aymag'ında jaylasqan SSSR ishki isler wazirliginin' ishki a'skerleri tuwrıdan-tuwrı O'zbekstan Prezidentine bag'ındırıldı.

Respublika Oliy Kengashi 1991 jılı 26 avgust ku'ni O'zbekstannın' ma'mleketlik g'a'rezsizligi h'aqqında nızam proektin tayarlaw h'a'm 31 avgustte Oliy Kengash sessiyasın shaqırıwǵ'a qarar etti.

Usınday jag'dayda O'zbekstan Oliy Kengashi XII shaqırıq gezeksiz altınshı 1991 j. 31 avgustta jumısın basladı. Bunda «O'zbekstan Respublikasının' ma'mleketlik g'a'rezsizlik h'aqqında» h'a'm «O'zbekstan Respublikasının' bayrag'ı h'aqqındag'ı» ma'seleler ku'n ta'rtibine qoyılıp, talıqladı.

Sessiyada O'zbekstan Respublikasının' ma'mleket g'a'rezsizligi h'aqqında Oliy Kengashinin' bayanatı qabıl etildi. Oliy Kengashi bul bayanat arqalı xalıq aralıq, h'uqiqiy xu'jjetlerde belgilengen h'uıqlarg'a tiykarlanıp O'zbekstannın' ma'mleketlik g'a'rezsizligin h'a'm erkin suveren ma'mleket-O'zbekstan Respublikasının' du'zilgenligin saltanatlı tu'rde ja'riyaladı. Oliy Kengash sessiyası «O'zbekstan Respublikasının' ma'mleketlik g'a'rezsizligin jariyalaw h'aqqında» qarar qabıl etti. Qararda: «Birinshi sentyabr O'zbekstan Respublikasının' g'a'rezsizlik ku'ni dep belgilensin h'a'm 1991 jıldan baslap bul ku'n bayram h'a'm dem alıs ku'n dep dag'azalansın» - dep qatan' belgilep qoyıldı.

«O'zbekstan Respublikasining g'a'rebsizligi h'aqqida bul xu'jjetler o'zbek xalqining g'a'rebsizlikke eriskenligining h'uqiqiy tiykari boldi.

Bunday nizamnın qabil etiwı g'a'rebsizlik da'wirinde qolg'a kirgizilgen tabıslardın na'tiyjesi esaplanadı. Bul bolsa h'uqiqiy, a'konomikalıq h'a'm ruwxıy - morallıq qatnaslar na'tiyjesi nızamg'a O'zbekstan Respublikası Oliy Kengashi 1991 j 30 sentyabrde bolıp o'tken VII sessiyasında qabil etilgen qararı menen Konstitutsiyalıq ku'sh berildi.

Solay etip, xalqımızdın a'rmanları orınlanıp, uzaq jıllar dawam etken gu'res na'tiyjesinde ma'mleketimiz, xalqımız siyasiy g'a'rebsizlikten qutuldı.

“a'rebsiz respublika - O'zbekstan respublikası payda boldı.

Oliy Kengashtan ja'ne ma'mleketlik Oliy Kengashi ja'ne ma'mleketlik belgiler h'aqqında ma'selede ko'rip shıg'ıldı h'a'm tiyisli qarar qail etildi.

Mine, usılayınsha O'zbekstan tariyxında jan'a da'wir - milliy g'a'rebsizlik da'wiri baslandı.

“a'rebsizlik - bul milliy ma'mleketshilikni tiklew, ku'shli demokratiyalıq h'uqiqiy ma'mleket payda etiw, g'a'rebsiz tu'rde ishki h'a'm sırtqı siyaset ju'rgiziw, O'zbekstannın du'nya ja'miyetshiligine qosılıwın, onda a'h'miyetli orın iyelewın tu'sinemiz.

“a'rebsizlikke erisip, qısqa mu'ddet ishinde respublika o'zinin g'a'rebsiz a'konomikalıq, siyasiy h'a'm milliy siyasatına, ma'mleketlik tili, gerbi, Gimni, Bayrag'ı h'a'm tiykarg'ı nızam Konstitutsiyag'a iye boldı. O'zbekstan Respublikası ma'mleketlik belgilerinin qabil etiliwi ma'mleketimiz g'a'rebsizligin bekkemlewde u'lken a'h'miyetke iye boldı.

O'zbekstan Respublikası Oliy Kengashinin 1991 jılı 18 noyabrde bolıp VIII sessiyası «O'zbekstan Respublikasının ma'mleketlik h'aqqında» nızam qabil etti.

Ma'mleketlik bayraq a'yemgi ata-babalardan kiyatırğ'an miyraslardı o'zine sin'dirip alg'an bolıp, milliy h'a'm ruwxıy ta'reptende qudiretli imperiyalar mıs A.Temur imperiyası bayrag'ı traditsiyaların dawam ettirgen.

1992 jıl 2 iyul'ga kelip, O'zbekstan Respublikası Oliy Kengashinin X sessiyasında «O'zbekstan Respublikasının Ma'mleketlik gerbi» h'aqqında Nızam qabil etildi.

Ha'r bir suveren ma'mleketin h'uqiqiy tiykarlarınin biri onın tiykarg'ı nızamı - Konstitutsiyası esaplanadı. O'zbekstannın jan'a Konstitutsiyasın islep shıg'ıw ideyası 1990 jılı 20 iyunda G'a'rebsizlik Deklaratsiyasının qabil etiliwi menen birgelikte payda bolg'an edi. Oliy Kengashtin ekinshi sessiyasında G'a'rebsizlik deklaratsiyasının a'h'miyetli printsipleri tiykarında ma'mleketin jan'a Konstitutsiyası islep shıg'ılıwı kerek degen juwmaqqa kelindi.

Konstitutsiya proekti usı waqıttan baslap tayarlanıla basladı. Proekttin da'slepki variantı 1981 jıl oktyabr-noyabrde shekem tayarlanıp bolındı. Usı proekt islenip atırğ'an waqıtta. Ma'mleketimiz tariyxında tu'pkilikli burılıs ju'z berdi. 1991 jıl 31 avgustta ma'mleketlik g'a'rebsizlik ja'riyalandı.

Solay etip, usınday jag'dayda respublikanın Konstitutsiyası islendi.

1992 jıl 8 dekabr XII shaqırıq O'zbekstan Respublikası Oliy Kengashiinin XI sessiyası boldı. Onda «O'zbekstan Respublikası Konstitutsiyasın qabil etiw h'aqqındag'ı» ma'sele ko'rip shıg'ıldı.

Konstitutsiya proektine ko'p qana qosımshalar h'a'm o'zgerisler kirgizildi.

Solay etip, suveren demokratiyalıq O'zbekstan respublikasının birinshi Konstitutsiyası qabil etildi.

Konstitutsiya keleshegi ullı O'zbekstannın keleshegi ushın, a'dil h'uqiqiy ma'mleket payda etiw ushın bekkem h'uqiqiy tiykar bolıp xızmet etip atır.

O'zbekstan Respublikasının Konstitutsiyası insan ma'plerin, h'aq - h'uqiqların qorg'awshı shın ma'nisindegi demokratiyalıq Konstitutsiya bolıp esaplanadı. Konstitutsiyanın qabil etiliwi ma'mleket tariyxında u'lken a'h'miyetke iye boladı.

O'zbekstannın jan'a Konstitutsiyası o'zine ta'n qa'siyetleri, ayırıqshalıqları menen ajralıp turadı.

Birinshiden bul xu'jjet h'uqiqiy h'a'm siyasiy oylawdın en ullı jetiskenliklerin, h'a'zirgi zaman Konstitutsiyalıq ilimin o'zinde sa'wlelendirgen.

Ekinshiden, O'zbekstan Konstitutsiyası O'zbek xalqı ma'deniyatın h'a'm milliy traditsiyalarınin teren tamirlarına su'yengenligi, h'a'm u'shinshiden, O'zbekstan Respublikasındag'ı aldın'g'ı ja'miyetlik-a'konomikalıq, ma'mleketlik-siyasiy du'zilsinen basqa du'zimge o'tilgenligi, tu'pten jan'alaw payda bolg'anlıg'ı menen ko'zge taslanadı.

Konstitutsiya mazmunı jag'man jan'a, printsiptial siyasiy h'u'jjet bolıp, onın mazmun h'a'm ma'nisin ashıp beriwshi tiykarg'ı printsipleri ayırıqsha itibarg'a ilaylıq bolıp esaplanadı.

Tiykarg'ı nızam Konstitutsiya qabil etilgennen son' O'zbekstan Respublikası Oliy Kengashinin 1992 jıl 10 dekabrde bolıp o'tken XI sessiyasında «O'zbekstan Respublikası Ma'mleketlik Gimni h'aqqındag'ı» nızam qabil etildi.

Milliy g'a'rebsizliktin' ja'ne bir belgisi - ku'shli h'a'm bah'ali valyuta dizimine iye bolıw esaplanadı.

Milliy valyuta - milliy maqtanı bolıp qana qalmay, ba'lkim ma'mleketimiz g'a'rebsizliginin' belgisi, suveren ma'mleketke tiyisli belgi bolıp esaplanadı.

1994 jıl 1 iyuldan baslap, ma'mleketimizde milliy valyuta «sum» aylanısqa engizildi. Bul a'konomikalıq g'a'rebsizlikti belgilewde a'h'miyetli bolıp esaplanadı.

O'zbekstannın' ma'mleketlik g'a'rebsizligine iye bolıwı u'lken tariyxıy a'h'miyetke iye bolıp esaplanadı. O'zbekstan xalqı o'z tag'dıyrın o'zi belgilew h'aqqında, o'z milliy ma'mleketligin payda etiw mu'mkinshiligine, a'konomikada tu'pkilikli o'zgerisler islew imkaniyatına iye boldı.

Jurt tariyxı, a'yiemgi ma'deniyat tiklene baslandı, milliy ko'z-qarastan jan'asha oylaw qa'liplesip, o'zbek xalqı tariyxında jan'a da'wir g'a'rebsizlik da'wiri baslandı.

O'zbekstan o'zinin' ma'mleketlik g'a'rebsizligin qolg'a kirgizgennen keyin, Qaraqalpaqstan ASSR Respublikası g'a'rebsiz O'zbekstan quramındaǵı suveren Qaraqalpaqstan Respublikası bolıp ja'riyalandı.

1990 jıl 14 dekabrde Qaraqalpaqstan Respublikası Oliy Kengashının' IV sessiyasında «O'zbekstan Respublikası quramında Qaraqalpaqstan Respublikası ma'mleket suvereniteti h'aqqında Deklaratsiya» qabıl etildi. Bul deklaratsiya 1991 jıl 31 avgustta qabıl etilgen «O'zbekstan Respublikası ma'mleket g'a'rebsizligi tiykarları h'aqqındaǵı» Nızamda o'zinin' h'uıqıy tiykarın taptı. Onda Qaraqalpaqstannın' aymaqlıq bir pu'tinligi h'a'm g'a'rebsizligi h'aqqında ayıldı.

O'zbekstan Respublikası Konstitutsiya belgilenilgenin'dey, Qaraqalpaqstan Respublikası rawajlanıwı ushın bir qatar h'uıqıy ma'mleketler jaratıldı. Mısalı: O'zbekstan respublikası Oliy Majlisinin' h'a'm O'zbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Qaraqalpaqstan Respublikasının' h'uıqıy wa'killigi bar.

O'zbekstan Respublikası Konstitutsiyasının' 71 statyasında belgilep qoyılǵanınday, Qaraqalpaqstan Respublikası o'z Konstitutsiyasına iye bolıw kerek. Mine usı h'uıqıy tiykarǵa go're Qaraqalpaqstan Respublikası Oliy Kengashi o'zinin' XII sessiyasında 1993 jılı 9 aprelde Qaraqalpaqstan Respublikası Konstitutsiyası qabıl etti. Qaraqalpaqstan Konstitutsiyası O'zbekstan Respublikası Konstitutsiyasına qarsı kelmeydi, kerisinshe onı bas h'uıqıy tiykar sıpatında biledi h'a'm Qaraqalpaqstan aymag'ında tolıq is asıwın ta'miynleydi.

Qaraqalpaqstan milliy ma'mleketligi o'z rawajlanıwı tariyxında birinshi ret - usınday a'dil, adamgershilikke tiykarlang'an demokratiyalıq jenislerge iye bolǵan konstitutsiya qabıl etildi.

Qaraqalpaqstan Respublikası suveren respublikanın' barlıq ma'mleketlik belgilerine iye. Qaraqalpaqstan Respublikası Oliy Kengashının' 1992 jıl 14 dekabrde bolıp o'tken XI sessiyasında Qaraqalpaqstan ma'mleketlik bayrag'ı tastıyıqlandı.

1993 jılı 9 apreldegi XII sessiyasında ma'mleketlik Gerb, 1993 jıl 4 dekabrde bolıp o'tken XIV sessiyasında ma'mleketlik Gimn tastıyıqlandı.

Qaraqalpaqstan Respublikasının' Konstitutsiyasına tiykarlanıp 1994 jılı 25 dekabrde jan'a quramı alternativa tiykarında saylandı. Respublika parlamenti Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarg'ı Kenesi dep ataldı. Joqarg'ı Kenestin' 1995 jılı 11 yanvarda No'kis qalasında bolıp o'tken birinshi shaqırıp, I sessiyasında Joqarǵı Kenes baslıǵı, onın' orınbasarları, mandat komissiyası, 8 komitet baslıqları h'a'm onın' ag'zaları saylandı.

Joqarg'ı Kenes baslıǵı qasındaǵı u'zliksiz h'a'rekettegi Kenes sho'lkemlestirilgen bolıp onın' quramına Joqarg'ı Kenes baslıǵı, baslıq orınbasarları, Wa'ziirler kenesi baslıǵı, mandat komissiyası h'a'm komitetler baslıqları kiredi. Qaraqalpaqstan Respublikası atqarıwshı h'a'kimiyat organı Wa'zirler kenesi bolıp esaplanadı. Onın' quramına baslıq, eki birinshi orınbasar h'a'm to'rt taraw orınbasarları kiredi. Sonday-aq atqarıwshı h'a'kimiyat quramına wa'zirlikler h'a'm taraw komitetleri baslıqları kiredi.

Qaraqalpaq h'a'm O'zbek xalqı bir neshe on jıllıqlar dawamında toplanıp qalg'an mashqalalardı sheshiwde, ja'miyetlik-a'konomikalıq qatnasıqlardı ja'ne de terenlestiriwde olardı birden-bir umtılıw maqset birlestirip turg'anlıǵı ayqın ko'zge taslanadı.

O'zbekstan Prezidenti İ.A. Karimovtın' No'kis qalasının' 60 jıllıq bayramında: «O'zbekstan tag'dıyrı - bul Qaraqalpaqstan tag'dıyrı, o'zbek xalqının' tag'dıyrı - bul qaraqalpaq xalqının' keleshegi» dep atap ko'rsetedi.

Bu'gingi ku'nge kelip qaraqalpaq xalqı o'zine suvereniteti, g'a'rebsizligi tek O'zbekstan menen birge bolǵanda g'ana ta'miynleniwin jaqsı tu'sinedi.

Ma'mleketimizde h'uıqıy demokratiyalıq ma'mleket duziw h'a'm puxaralıq ja'miyetti payda etiw protsessi barg'an sayın terenlespekte. "a'rebsizlik jılları jan'a g'a'rebsiz O'a'bekistannın' milliy ma'mleketshilik tırnag'ın qurıw tarawında puqta h'a'm barınsha parasatlı is alıp barılǵan da'wir boldı. Tek g'a'rebsizlikke eriskennen keyin g'ana xalıq aralıq qatnasıqlardıń ten h'uıqlı subektine aylang'an

g'a'rezsiz O'zbekistan jan'a ma'mleket qurıw h'a'm rawajlandırıwǵa kiristi. Baskasha etip aytqanda, tek g'a'rezsizlik g'ana xalqımızǵa o'z Watanında o'zin erkin seziw, nag'ız milliy qa'diriyatlardı tiklew, o'z milliy ma'mleketin qurıw imkaniyatın berdi.

“a'rezsizlikke erisilgennen keyin, xalqımız aldında keskin mashqalalar payda boldı. Olardı sheshpey turıp, demokratiya h'a'm h'a'kimiyatti bo'listiriw printsiplerine tiykarlang'an jan'a ma'mleketti qurıw, demokratiyalıq h'uqıqıy ma'mleket h'a'm puqaralıq ja'miyetin qurıw mu'mkin emes edi.

O'zbekistan demokratiya qa'diriyatların, insannın h'uqıq h'a'm erkinliklerin ta'miyinlew, erkin bazar a'konomikasin qurıwdı o'zi ushın en ullı qa'diriyatlar sıpatında qabılladı.

Sonlıqtan to'mendegiler en tiykarǵı wazıypamız bolıp qaldı:

Birinshiden: Buring'ı h'a'kimshilik-buyırıqpazlıq du'zimin, og'an muwapıq bolg'an h'a'kimiyat h'a'm basqarıw organların qurtıw.

Ekinshiden: Jan'a ma'mleketshilikti siyasiy, h'uqıqıy, konstitutsiyalıq tiykarların jaratıw. Konstitutsiya h'a'm nızamlarda ja'miyetlik qatnasıqlardıń jan'a du'zimin h'a'm oraydag'ı h'a'm organlardag'ı h'a'kimiyat organlarınń jan'a du'zimin bekkemlep qoyıw.

1992-jıldın' dekabrında O'zbekistan Respublikası Konstitutsiyasınıń qabıl etiliwi ma'mleket turmısında u'lken siyasiy waqıya, jan'a O'zbekistandı tiklew barısında a'h'miyetli qa'dem boldı. O'zinin' tiykarǵı nızamında ma'mleket du'zimi printsiplerin, puqaralardıń h'uqıq h'a'm erkinliklerin, ja'miyetti rawajlandırıwdın' a'konomikalıq negizleri h'a'm strategiyalıq bag'darın bekkemlep qoymag'an ma'mleket tolıq suveren ma'mleket bola almaydı. Konstitutsiya suveren ma'mleketimizdin' nızamshılıq-h'uqıqıy negizin du'ziwdin' tiykarǵı tırnag'ı, g'a'rezsiz ma'mleketimizdin' shıraylı tası boldı.

Konstitutsiyag'a muwapıq, ma'mleket h'a'kimiyatı organlarınń buryńǵı totalitar du'zimnen birotala pari qılaturǵın, h'a'kimiyatlardıń, yag'niy nızam shıǵarıwshı, atqarıwshı h'a'm sud h'a'kimiyatlarınń bo'liniwi printsipine tiykarlang'an du'zim jaratıldı. Olardıń h'a'r birinin' xızmetinde h'uqıqıy tiykarda avtoritarizm h'a'm totalitarizmnin' qaytalanıwın biykar etetug'ın tıyanaqlı demokratiyalıq normaları h'a'm jol-jobaları pitkerildi.

Sho'lkemlestirilgen atqarıwshı h'a'kimiyat organları du'zimi buryńǵılarınan birotala pari qıladı. Olar rejelew-bo'listiriw wazıypalarınan azat bolıp, a'konomikalıq siyasatti muwapıqlastırıw h'a'm ta'rtipke salıw rolin atqarmaqta. Ko'plegen wa'zirliklerdin' ornına bazar sha'rayatlarına say keletug'ın xojalıq birlespeleri, awqamları, kontsernler, korporatsiyalar, xolding kompaniyaları du'zildi.

Jergilikli h'a'kimiyat organlarınń tolıq dizimin puqaralardıń o'zin-o'zi basqarıw organlarısız ko'z aldımızǵa keltirip bolmaydı. Bul organlardıń tiykarın puqaralar jıynları-ma'h'a'lleler quraydı. Olar xalıqtın' tariyxıy da'stu'rleri h'a'm ruwxıyatın esapqa alıw tiykarında du'zilgen. O'zin-o'zi basqarıwdın' a'h'miyetli ja'miyetlik organı bolg'an ma'h'a'llenin' a'h'miyeti ba'rh'ama joqarı bolg'an.

Konstitutsiyag'a muwapıq, jan'a demokratiyalıq saylaw dizimi tiykarında O'zbekistan tariyxında birinshi ma'rte Respublika parlamenti-Oliy Ma'jilis h'a'm de wa'killik h'a'kimiyatınin' jergilikli organlarına ko'p partiyaalıq tiykarında, erkin, alternativ saylaw o'tkerildi. Na'tiyjede ma'mleket h'a'kimiyatınin' Oliy Ma'jilis h'a'm xalıq deputatları jergilikli keneslerinen ibarat nızam shıǵarıwshı tarmag'ı ju'zege keltirildi. Ol jemisli islep turıptı. O'zbekistan tariyxında da'slepki ma'rte ja'riya etilgen Respublika Prezidenti lawazımı jan'a O'zbekistan ma'mleket h'a'kimiyatı organları diziminde tiykarǵı orındı iyeleydi. Ol siyasiy dizimnin' o'zegi bolıp qaldı.

Konstitutsiyanın' qabıl etiliwi, o'tken jıllar dawamındag'ı shıqqan nızamshılıq xızmeti h'uqıqıy demokratiyalıq ma'mleketti du'ziwdin' barlıq puqaralar nızam aldındag'ı tenligin, nızamnın' u'stinligine kepil bolatug'ın bekkem tiykarların jaratıw imkaniyatın berdi.

Sonın' menen birge, ma'mlekettin mazmunı pu'tkilley, tiykarınan o'zgerdi. Ma'mleket da'slepki basqışta ja'miyetti jan'alawdın' en baslı ku'shine aylang'an h'alda, reformalardıń bas qollap-quwatlawshısı h'a'm jol-joba ko'rsetiwshısı, ja'miyetlik o'mirdegi jan'a ideyalardıń tiykarǵı a'melge asırıwshısı bolıp qaldı.

Ha'zirgi waqıtta demokratiyalıq siyasiy dizimnin' en a'h'miyetli subekti bolg'an ma'mleketshilikti reformalawda jan'a wazıypalar alda turıptı. Demokratiyalıq o'zgerislerdin' h'a'zirgi basqışı siyasiy a'konomikalıq h'a'm sotsiallıq rawajlanıwdın' uzaq waqıtqa belgilengen strategiyasın islep shıǵıwdı talap etpekte. Bunda ma'mlekettin' roli demokratiyalıq rawajlandırıwımızdin' aqırǵı maqseti-puxaralıq ja'miyetti du'ziw maqsetine tiykarlang'an h'alda tiykarınan o'zgeriwi da'rkar.

Bul-ma'mleketshilikti du'ziw h'a'm rawajlandırıw tarawındag'ı strategik wazıypamız. Ol biz tan'lap alg'an ja'miyetti demokratiyalıq rawajlandırıw jolına tiykarlanadı.

Adamzat tsivilizatsiyasınıń qa'diriyatlarınan esaplang'an << puxaralıq ja'miyet >> tu'sinsheşi o'zinin' rawajlanıwında ju'da' ko'p basqışlardı basıp o'tti h'a'm a'sirler boyı ko'plegen danışpanlardın' itibarın o'zine awdarıp keldi. Ha'zirgi da'wirde bul kategoriya insaniyat aldında turg'an,

rawajlanıw da'rejesin belgileytug'ın a'h'miyetli mashqalalardıń biri bolıp turıptı. Sol sıyaqlı puxaralıq ja'miyettin' siyasiy h'a'kimiyat, ma'mleket dizimi menen baylanıslıg'ı, demokratiya menen baylanısın u'yreniw a'h'miyetli ma'sele bolıp keldi h'a'm sonday bolıp qalmaqta. O'zbekistan Respublikasınıń Prezidenti İslam Karimov << Tafakkur >> jurnalında basılğ'an sa'wbetinde << ... biz puxaralıq ja'miyetti qurıwdı o'z aldımızg'a maqset etip qoyg'anbız. Bul tarmaqta da'slepki, lekin a'h'miyetli qa'demler qoyıldı>>,-dep atap ko'rsetip o'tken edi.

Ma'mleketimizde son'g'ı bes-altı jılda o'tkerilgen h'a'm h'a'zirde tez pa'tler menen o'tkerilip atırğ'an reformalarda o'zinin' sa'wleleniwın tawıp atırğ'an a'konomikalıq siyasattın' juwmaqlanıw na'tiyjesinde demokratiyalıq o'zgerisler etiw, ku'shli suveren h'uqıqıy ma'mleket du'ziw ushın bekkem materiallıq tiykar jaratıwğ'a bag'darlang'anlıg'ı h'aqqında Prezidentimiz İ.Karimov o'zinin' << O'zbekistan a'konomikalıq reformalardı terenlestiriw jolında>> sonday degen edi:<< Maqsetimiz demokratiyalıq,a'dalatlı, puxaralıq, ja'miyet qurıw.Bul bizin' arızıw-a'rmanımız, strategiyamız>>,-dep ja'ne bir ret ayqın ko'rsetip o'tti.

Tiykarg'ı nızam demokratiyalıq ja'miyettin tikleniwine qosqan ju'da' u'lken u'les sonnan ibarat, ol tek ja'miyet yamasa ulıwma xalıqtın', insannın belgili mu'ta'jlikleri, talapları, h'uqıq h'a'm erkinliklerine qaratılğ'an.

Biz ushın puqaralıq ja'miyeti-ja'miyetlik ma'kan. Bul ma'kanda nızam u'stin bolıp, ol insannın' o'z-o'zin kamal taptırıwğ'a qarsılıq etpeydi, kerisinshe, ja'rdem beredi. İnsan ma'pleri, onın' h'uqıq h'a'm erkinlikleri tolıq da'rejede ju'zege shıg'arıwğ'a ja'rdem etedi. Sonın' menen birge basqa adamlardıń h'uqıq h'a'm erkinliklerinin' kemsitiliwine jol qoyılmaydı. Yag'niy, erkinlik h'a'm nızamg'a boysınıw bir waqtın' o'zinde h'a'reket etedi, bir-birin toltıradı h'a'm bir-birin o'z-ara talapshan' etedi. Basqasha aytqanda, ma'mleektin' nızamları insan h'a'm puqara h'uqıqların kemsitpevi lazım. Usının' barısında barlıq adamlar nızamlarg'a so'zsiz boysınıwları sha'rt.

Ha'kimiyat strukturalarının' demokratiyalıq mazmunı ko'pshilik waqıtta ma'mleketti basqarıwda puqaralardıń qatnasıw ma'selesini qanshelli a'melge asırılğ'anlıg'ı menen belgilenetug'ını ma'lim. O'zbekistanda usı h'a'qıqtın' a'melde qollanıwı ushın nızam tiykarları bar.

O'tiw da'wiri sha'rayatında, puqaralıq ja'miyet tiykarların du'ziw qubılısı ju'z bergin payıtta O'zbekistan xalqının tu'rli qatlamlarının' talapların orınlaw lazım bolğ'an ken tarmaqlı, ko'p partiyalı du'zim kibi demokratiyalıq institutlar h'a'm basqa ja'miyet sho'lkemlerinin' qarar tabıwı da u'lken a'h'miyetke iye bolmaqta.

Ja'miyette tınıshlıqtı saqlaw za'ru'rliğı h'aqqında ga'p eter ekenbiz, siyasiy instituttın' ju'zege keliwi demokratiyalıq ja'miyet ushın sha'rt bolğ'an h'a'm normal h'a'm sonın' menen birge en a'h'miyetlisi, ol sho'lkemlestiriwshilik tamannan ra'smiylesken, tiyisli yuridikalıq muqamg'a iye bolıwı, konstitutsiya h'a'm nızam normaların h'u'rmet etiwı, o'z h'a'reketleri menen eldegi ma'mleketlik h'a'm ja'miyetlik du'zimnin' qatan h'a'm nıg'ayğ'an h'alatı ushın juwapkerli bolıwı, ma'mleket qurılısının' joqarı da'rejedegi proektlerine iye bolıwı lazım.

O'zbekistanda demokratiyag'a barıwdın' basqa jolı tan'lap alındı. Biz g'a'rezsiz h'uqıqıy demokratiyalıq ma'mleketti tiklewdiń tiykarg'ı maqset h'a'm wazıypaların belgiler ekenbiz, O'zbekistannın' tsivilizatsiya h'a'm gu'lleniwdin' joqarı, jaqtılı shın'larına shıg'ıwında ma'deniy h'a'm tariyxıy miyrastın', xalıqtın insaniylyq da'stu'rlerinin' joqarı sheklerin iyelegen, ulıwma insaniy qa'driyatlar h'a'm normalarg'a sadıq bolğ'an azat h'a'm h'a'r ta'repleme ja'mlesip kamal tapqan insan tiykarg'ı su'yenishi bolıwın qayta-qayta atap o'tkenbiz.

Haqıyqatında da demokratiya - tek baqlaw h'a'm siyasiy protsess bolıp qalmay, sonın' menen birge xalıqtın' turmıs qa'lpı h'a'm onın' ruw'hıyatı, da'stu'rleri, ma'deniyatı, psixologiyasınıń ayrıqshalıg'ı bolıp tabıladı. Demokratiya ja'miyettin qa'diriyatına, h'a'r bir insannın' baylıg'ına aylanıwı kerek. Bul bolsa bir demde bolatug'ın na'rse emes. Xalıqtın' ma'deniyatınan jay almagan demokratiya turmıs qa'lpinin' az g'ana bo'legi de bola almaydı.

Baxtıımızg'a O'zbekistan a'ne sonday demokratiyalıq rawajlanıw da'stu'rlerine iye. Sol sebepli demokratiyag'a basqışpa-basqış mu'mkin bolğ'anınsha qısqa mu'ddetke o'tiw barısının' strategik a'h'miyeti, bizin'she, tek ja'miyette tınısh-tatıwlıqtı saqlap qalıwdan g'ana ibarat emes. Ol puqaralıq ja'miyettin' o'mirshen bu'rtiklerin abaylap saqlawınan ibarat.

Sonın' menen birge, biz da'stu'riy ma'deniyatımız h'a'm xalqımızdın' traditsiyaları, onın' awh'alı-jag'dayı h'a'm sotsiallıq sho'lkemlestiriw sha'rt-sha'rayatları O'zbekistan Respublikasında demokratiyanı tiklewdiń, puqaralıq ja'miyetti qurıwdın' en jemisli tu'rleri bolıwın teren tu'sinemiz.

Oraylıq Aziya tsivilizatsiyasında puqaralar ja'miyetinin' h'a'm xalıq massasınıń a'konomikalıq-ja'miyetlik awh'alları menen qızıg'ıwı menen dan'q tartqan a'wladlarımızdın' xızmetin-du'nya tariyxında u'lken iz qaldırğ'an ullı danışpanlardın' sol tarmaqlardıń xızmetleri menen baylanışlı

bolg'an shıg'armalarında da ko'rip o'tiwimizge boladı. Misalg'a, Arastu, Monteske, Makievelli, Lokk, Gobbs, Gegel shıg'armalarında usınday problemalarg'a u'lken a'h'miyet beriledi.

U'lken frantsuz sotsiologi Sh.Montesedin' <<Nızamlar a'h'miyeti>> degen shıg'armasındag'ı puqaralıq ja'miyet h'aqqındag'ı pikirlerin h'a'zirgi, bizin' da'wir tu'sinigimiz menen bir dewimiz mu'mkin. Ol puqaralıq ja'miyet h'aqqında jazıp h'a'kimiyattın' nızam shıg'arıwshı, atqarıwshı, h'a'm sud h'a'kimiyatlarına bo'liniwi h'a'm bul puqaralıq ja'miyettin' tiykarın quraytug'ının atap o'tedi.

Ullı nemis ilimpazı G.Gegel o'zinen aldın o'tken oyshıllardıń nazoriyasına jan'alıq kirgizip «puqaralıq ja'miyet-ma'mleket» degen juwmaqqa keledi. Onın' pikirinshe , bunday ja'miyet ma'mleket ishinde bolmay, onnan tısqarıda, yamasa ol menen qatara turadı deydi ilimpaz.

Puqaralıq ja'miyetke say bolg'an protsessler h'a'm waqiya-h'a'diyselerdi anıqlaw, olardı u'yreniw jaqsı jolg'a qoyılǵ'an emes. Onı teren analiz etiw ushin en aldı menen, ilimiy tu'sinshenin' o'z tiyisli bah'asın beriw, onın' wazıypasın, xarakterli belgilerin h'a'm de ayırmashılıqların anıqlap alıwımız za'ru'r.

O'zbekistanda bul tarmaqta a'melge asırılǵ'an jumıslar pu'tkil du'nya progressiv ku'shlerdin' dıqqat orayında turıptı. Sebebi ma'mleketimiz Oraylıq Aziya aymag'ında turaqlılıq h'a'm rawajlanıwında en u'lken tayanış ekenligin pu'tkil du'nya jaqsı bileli.

Ja'miyettin' ja'miyetlik qatlamların basqarıwshılar h'a'm basqarıwshılarg'a ajratıwımız mu'mkin. "a'rezsizlikke eriskennen keyin maydang'a kelgen O'zbekistan ja'miyetinde basqarıwshı roldi ma'mleket a'melge asıra basladı.

Sonın' menen birge bul protsesske ken xalıq massası, barlıq sotsial qatlamlardıń qatnasıwının' keneyiwi h'a'm basqarılatug'ınlardıń roli a'ste-aqırın o'sip baradı.

Sa'tli o'zgerisler tariyx h'u'kimi bolıp, bazı bir waqıtları barlıq tarmaqlarda puqaralıq ja'miyet ta'repke burılıwı pa'senlestiriliwi mu'mkin, lekin onı toqtatıw mu'mkin emes. Bunın' kepilligi h'u'qıqıy ma'mleket qurıwg'a qarap qoyılǵ'an sheshiwshı qa'demler bolıp esaplanadı.

Bazardıń a'konomikalıq qatnasıqları,siyasiy reformalar, mu'lkti ma'mleket iqtıyarınan shıg'arıw, plyuralizm, kompartiyalıq, puqaralıq ja'miyeti, h'u'qıqıy ma'mleket h'a'm sog'an usag'an tu'sinsheler, tek g'ana bir atama bolıp qalmastan, ba'lkim rawajlanıw jolındag'ı konkret wazıypa. Bul wazıypalar ishinde puqaralıq ja'miyetinin' payda bolıwı h'a'm rawajlanıwı ayırıqsha orın iyeleydi.

Ha'zirgi rawajlang'an ma'mleketler ta'jriybesi bizge puqaralıq ja'miyetti payda etiw h'aqqındag'ı to'mendegi juwmaqlardı beredi:

- h'a'r bir ma'mlekette puqaralıq ja'miyetke tiykar bola alatug'ın ku'shli a'konomikalıq qu'diretke iye bolg'an xalıq xojalıg'ın jaratıwg'a erisiw:

- siyasiy h'a'm siyasiy emes tarmaqlarda h'a'qıyqıy demokratiyalıq printsiplerdin' teren tamir atıwına jol ashıw h'a'm de mu'mkinshilik jaratıw:

- demokratiyalıq Konstitutsiya tiykarında xalıq ma'pleri h'a'm ja'miyettin talapların oylap islep shıg'ılǵ'an ma'mleket siyasatın a'melge asırıwg'a qu'direti jetetug'ın h'a'kimiyatqa iye bolıw:

- tsenzura menen sheklenbegen erkin baspa soz bolıwı, yag'nıy ken informatsion mu'mkinshilikti jaratıwg'a jol ashıw:

Mine usınday juwmaqlar tiykarında puqaralıq ja'miyettin' ta'ripi o'z-o'zinen kelip shıg'adı. Ha'r bir puqaranın' jasına h'a'm kelip shıg'ıwına qarap ta'biyg'ıy mu'mkinshiliklerdi tolıq ko'rsetiwge h'a'm de sonnan tolıq paydalana alıwg'a mu'mkinshilik jaratıp bere alatug'ın ja'miyet puqaralıq ja'miyet dep ataladı.

Yag'nıy puqaralıq ja'miyette h'a'r bir puqara o'zinin' a'konomikalıq, siyasiy ja'miyetlik h'a'm de ma'deniy tarmaqlardag'ı mu'mkinshiliklerinen tolıq paydalanıw kerek. Ma'mleketshilik tariyxında ja'miyetti basqarıwdın' bir qansha usılların bilemiz.Qullası, puqaralıq ja'miyetti payda etiw jolı qıyın h'a'm mashaqatlı bolsada bul insan a'leminin' rawajlanıwı ushin ju'da' za'ru'r bolg'an islerdin' biri bolıp esaplanadı.

Erkin bazar a'konomikasına tiykarlang'an bizin' elimizde demokratiyalıq ma'mlekettin' qurılısınan' alıp barılıwı usag'an joqarı maqsetler puqaralıq o'zin-o'zi basqarıw h'a'm puqaralıq ashıq ja'miyettin' du'ziliwi menen tıg'ız baylanısta bolatug'ınlıg'ına iseniwge tolıq tiykar bar-bul sheshiliwi mu'mkin na'rse.

Du'nya tsivilizatsiyası g'a'ziynesine u'lken u'les qosqan bay tariyxımız, ullı ma'deniyatımız, ko'p a'wladlar o'miri dawamında ju'zege kelgen mol ta'biyiy h'a'm aqıl-oy imkaniyatlarımız xalqımızdın' joqarı ruwxıyatı h'a'm a'dep-ikramlılıq qa'driyatları, jerimizde jasap atırg'an adamlardıń miynet su'ygishligi, saqıylıg'ı, qushag'ı kenligi h'a'm du'nya ja'miyetshiliginde o'zine mu'na'sip orındı iyelewge bolg'an tilegi bunın' girewi sanaladı.

Regionimiz aymag'ında a'sirler dawamında ko'plep tsivilizatsiyalardın' gu'lleniwine u'les qosqan o'zine ta'n milliyliktin' barlıq tendentsiyaları XXI a'sir bosag'asında h'a'm baslarında O'zbekistandag'ı og'ada u'lken o'zgerisler h'a'm jan'alanıwlardın' qu'diretli tırnag'ı h'a'm jigerlendiriwshi ku'shi bolıp qalıwı so'zsiz.

TAYaNIsh TU'SINIKLER

Huquqiy demokratiyalıq ma'mleket, puxaralıq ja'miyeti, milliy ma'mleketshiliktin' rawajlanıwı, ko'p partiyalıq, Oliy Majlis, Ministrler Kabineti, jergilikli basqarıw, sud h'a'kimiyatı, Milliy siyaset, "To'rtinshi h'a'kimiyat".

Qayta qurıw siyasatı h'a'm onın' aqibetleri, "a'rezsizlik deklaratsiyası, Prezident saylawları, Wzbekiston Konstitutsiyası, Ma'mleketlik belgileri, "O'zbek modeli", Qaraqalpaqstan Respublikası Konstitutsiyası.

A'DEBİYatLAR

1. Karimov İ.A. Wzbekistonning wz istiqlol va taraqqiet ywli T. «Wzbekiston», 1992.
2. Karimov İ.A. İstiqlol ywli: muammolar va rejalar. Asarlar, 1- jild, 3- 36 betler.
3. Karimov İ.A. Wzbekistonning siesiy, ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T., "Wzbekiston", 1995
4. Mustaqillik twg'risida deklaratsiya. "Sovet Wzbekistoni", 23 iyun, 1990. 5. Wzbekiston Respublikasining Konstitutsiyası. T., "Wzbekiston", 1992.
6. Wzbekiston Respublikası. Entsiklopediya. T., 1997.
7. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.
8. Wzbekistonning yangi tarixi. 3- tom. Mustaqil Wzbekiston tarixi. T., 2000.
9. Karimov İ.A. Wzbekiston XXI asr bwsag'asida... T., "Wzbekiston", 1997.
10. Karimov İ.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., "Wzbekiston", 1999.
11. Wzbekiston Respublikasining Konstitutsiyası. T., "Wzbekiston", 1992.
12. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.

Lektsiya 15. "a'rezsizlik jıllarında O'zbekstannın' ekonomikalıq, ruwxıy, ma'deniy rawajlanıwı

Jobası

1. O'zbekstan Respublikasının' bazar qatnasıqların qa'liplestiriw jolı. "O'zbek modeli" h'a'm onın' printsipleri. Ekonomikalıq reformalar.
2. O'zbekstannın' milliy g'a'rezsizlik ideyası h'a'm ideologiyası
3. O'zbekstan Respublikasında "Bilimlendiriw h'aqqında" nızam h'a'm Kadrlardı tayarlaw milliy bag'darlamasının' qabıl etiliwi, onın' a'h'miyeti

1. XX a'sirdin' son'g'ı on jılg'ı du'nya tariyxına ja'miyetlik ko'z-qarasta du'nya ja'miyetliginin' geografıyalıq siyasiy du'zilisine tiykar'ı o'zgerisler da'wiri bolıp kirdi. Bul da'wirdin' o'zine ta'n belgileri bir ta'repten h'alıqlar h'a'm ma'mleketler arasındag'ı jaqınlasıw protsessleri h'a'm birge islesiwdin' ku'sheyiwi bolıp, siyasiy h'a'm a'konomikalıq ma'kanlardın' payda bolıwı, h'alıq aralıq normalar, qag'ıydalar h'a'm traditsialarg'a o'tiw bolsa, ekinshi ta'repten, sotsialistik lagerdin' jemirililiwi, totalitar du'zimnin' tamamlanıwı, unitar du'zimler ornında jas g'a'rrezsiz ma'mleketlerdin' payda bolıwı bolıp esaplandı.

O'zbekstan Respublikasının' o'z g'a'rezsizligine eriskennen son', siyasiy o'zgerislerdi ustem dep esaplap atırg'anı, bo'listiriwdin' h'a'kimshilik buyırıpazlıq du'ziminen pu'tkil waz keship atırg'anlıg'ı, h'a'm bazar a'konomikasına tiykarlang'an sotsiallıq qatnasıqlardı du'zip atırg'anlıg'ı ja'miyetti reformalawg'a qatan' kirisip atırg'anlıg'ı belgili.

«Tu'pkilikli maqsetimiz, - dep jazadı İ.A. Karimov, O'zbekstan a'konomikalıq reformalardı terenlestiriw jolında» degen kitabında, - sotsiallıq bag'darlang'an turaqlı bazar a'konomikasına, ashıq siyasetqa iye bolg'an ku'shli demokratiyalıq huquqlıq ma'mleketti h'a'm puxaralıq ja'miyetti du'ziwden ibarat. Bul maqset h'a'mme h'alqımızdın', sonday-aq pu'tkil pogressivlik adamzattın' en shiyrin a'rmanlarının' tiykarı boladı. Buring'ı du'zimnin' o'zin «jetilistiriw», «qayta qurıw» jolı menen ol

maqsetke jetiw mu'mkin emes. Sonday-aq eski ja'miyetliktin' a'konomikalıq sistemadan bazar a'konomikasına tiykarlang'an jan'a sotsiallıq a'konomikalıq du'zimge o'tiw an'sat emes.

Bunday qıyın jag'daylarda eldi apatshılıqqa ushıratpay, jan'a ja'miyetlik du'zimge o'tiwde o'z h'alqının' tariyxıy, milliy, sotsiallıq, siyasiy, psixologiyalıq, geografıyalıq, demokratiyalıq h'a'm basqa da o'zgesheliklerin esapqa alıp, aqıl-parasatlılıq penen is ju'rgizetug'ın basshı - liderdin' roli ayırıqsha bolatug'ınlig'ın tariyx ta, bu'gingi ku'nın' h'aqıyqatlıg'ı da da'lillep otır. Mine usı jag'daylardı esapqa alıp, O'zbekstan Prezidenti İ.A.Karimov «Jan'a jaydı qurmay turıp, eskini buzban'», degen xalqımızdın' naqılın su'ren etip ko'redi. Bul su'rennin' ma'nisin - biz bazar a'konomikasına o'tiwdin' o'zimizge ta'n, xalqımızdın' mentalitetine mas keletug'ın jolımızdı tan'lap alıwımız, rawajlanıwımızdı iske asırıwımız za'ru'r degendi an'latadı.

Bul joldin' mazmunı Prezident İ.Karimov ta'repinen islenip shıqqan O'zbekstannın' bazar a'konomikasına o'tiwdin' bes printsipinde bayanlang'an. Qısqasha aytqanda bul printsipler mınalardan ibarat.

Birinshiden a'konomikanın' - idelogiyanın' qursawınan biratala azat etiliwi. a'konomikanın' syaisattan joqarı turıwı, onın' ishki mazmunın qurawı lazım. Da'l a'ekonomika, onı ilgeri rawajlandırıw mashqalaları h'a'zirgi siyasatımızdın' mazmunı bolıp tabıladı.

Ekinshiden o'tiw da'wirinin' qıyın jag'daylarında basshı reformashı ma'mleket bolıwı sha'rt. Demek, ma'mleket siyasiy organ sıpatında buring'ı sovetlik du'zimdegi oraydın' buyrıg'ın orınlawshılıq wazıypasınan biratala qutılıp, elimizdegi bazar a'konomikasına tiykarlang'an jan'a ja'miyetlik du'zimge o'tiwdi, onın' tiykarın du'ziwge qaratıl'g'an a'konomikalıq reformalardı islep shıg'ıw h'a'm olardı a'meliy iske asırıwda baslı sho'lkemlestiriwshi bolıw wazıypasın orınlawı sha'rt.

U'shinshi, pu'tkil jan'alaw h'a'm rawajlanıw protsesi h'uqıqlıq tiykarda qurılıwı za'ru'r, keleshek maqsetimiz h'uqıqlıq ma'mleket du'ziw bolg'anlıqtan, ja'miyettin' barlıq tarawlarında, kimnin' qanday h'a'melde islewine qaramastan O'zbekstan Respublikasının' g'a'rezsizlikke eriskennen bergi jag'ındag'ı qabıllang'an barlıq nızamlarg'a boysınıw.

To'rtinshi, respublikamızdıg'a qa'liplesken demografıyalıq jag'daylardı na'zerde tutıp, adamlardı sotsiallıq jaqtan qorg'awda ku'shli siyasat alıp barıw. O'zbekstan Respublikasıdag'ı bazar a'konomikasına o'tiwde onın' basqa qon'silas ma'mleketlerden o'zgesheliklerinin' biri de, h'a'zirgi turaqlılıqtı ta'miyinlep turg'an jag'day da sotsiallıq jaqtan bag'darlang'an a'konomikalıq reformalardı iske asırıp atırg'anlıg'ı boladı.

Besinshiden, jan'a a'konomikalıq bazar qatnasıqlarına o'tiwdi sekirmeli, jolı menen emes, al basqışpa-basqış, parasatlıq penen a'melge asırıw.

Bazar a'konomikasına o'tiwdegi biz tan'lap alg'an jol ko'p ta'repten xojalıq tarawındag'ı traditsialardı h'a'm u'rp-a'detlerdi sıpat ta'repinen jan'a negizdi qayta tiklew, eski o'zgermes joldan qutılıw h'a'm h'alıqta bazar qatnasıqlarına ta'n bolg'an a'konomikanın' sananı rawajlandırıwdan ibarat. Bazar a'konomikasına o'tiw, obektiv za'ru'rlik sıpatında da'wir talabı bolıp qaldı. Ta'rtipli tiykarda du'zilgen bazar a'konomikası g'ana h'a'zir h'alıqtın' do'retiwshilik h'a'm miynet imkaniyatların ju'zege shıg'arıwg'a, jalqawlıqtı tamamlawg'a, isbilermenlikti rawajlandırıwg'a tiykar saladı. Tek bazar qatnasıqları g'ana respublika islep shıg'arıwshi ku'shleri tiykarında u'lken imkaniyatlardı h'alıq ma'pi ushin, onın' turmıs da'rejesin asırıw maqsetinde na'tiyjeli paydalanıwdı ta'miynlew mu'mkin.

O'zbekstannın' bazar qatnasıqlarına o'tiw modeli respublikanın' o'zine ta'n shariyatları h'a'm o'zgesheliklerin, da'stu'rler, u'rp-a'detler, turmıs qa'lpın h'a'r tamanlama esapqa alıwg'a, o'tmishdegi a'konomikanın' bir ta'repleme, unamsız rawajlanıwının' to'men miyrasına soqqı beriwge tiykarlanadı.

Sonın' menen birge O'zbekstannın' bazar qatnasıqlarına o'tiw modeli du'nya ta'jiriybesi, ma'mleket h'a'm ja'miyettegi jan'alanıw h'a'm o'zgertiwdin' quramalı jolın basıp o'tken ma'mleketler toplang'an en jaqsı ta'jiriybeni o'zine ja'mlestirgen.

2. a'konomikalıq reformalardıń birinshi basqışhı jan'a a'konomikalıq du'zimnin' h'uqıqıy negizlerin jaratıw, ma'mleketshilikti qa'liplestiriw h'a'm bekkemlew, eski oylardı oyımızdan shıg'arıp taslawg'a qaratıl'g'an edi.

Birinshi basqışhta eki sheshiwshi wazıypanı bergelikte sheshiwge tuwra keldi. Birinshi, administrativlik-buyırıqpazlıq du'zimnin' awır aqibetlerin jeniw, a'konomikanı turaqlastırıw, ekinshisi, respublikanın' o'zine ta'n sharayatları h'a'm qa'siyetlerin esapqa alg'an jag'dayda bazar qatnasıqlarının' negizlerin qa'liplestiriwden ibarat.

a'konomikanı reformalawdın' strategiyalıq maqsetlerinen kelip shıg'a otırıp ekinshi basqışhta ma'mleket mu'lkin menshiklestiriw h'a'm sotsiallıq bag'darlang'an ne dawam ettiriledi. Ma'mleket mu'lkin da'slepki menshiklestiriwdi tamamlaw, h'aqıqıy mu'lk iyesi etiw, ma'mleketke qarashlı bolmag'an sektor h'u'kimdar da'rejeni iyeleytug'ın ja'miyetlik o'ndiris quramın tu'pkilikli o'zgertiw

wazıypaları h'a'zirgi waqıtta en birinshi ma'selelerdin' biri bolıp esaplanadı. Menshiklestiriw na'tiyjesinde keminde eki tiykarg'ı wazıypası sheshiliwi kerek.

1. Bizin' erkimizdegı mu'lik o'zinin' h'aqıyqıy xojayınına iye bolıwı tiyis. Mu'likti h'aqıyqıy xojayınların' qolına tapsırıw, isbilermenlik jumısın alıp barıwı ushın olarg'a ken mu'mkinshilikler beriw o'tkerilip atırg'an a'konomikalıq reformalardın' tiykarg'ı mazmunı usınnan ibarat.

Haqıyqıy xojayınlıq sezimin seziniwdin' abzallıg'ı nede h'a'm bul is ju'zinde qanday ma'p beredi. EN da'slep a'konomikalıq mu'na'sebetlerdin' xarakteri tu'pten o'zgeredi. O'ndiristen rawajlandırıw h'a'm keneytiwge h'a'kishilik-buyırıqpazlıq jolı menen ma'jbu'r etiw ushın za'ru'rlik qalmaydı. Haqıyqıy o'ndirisshi erkinlikke shıqpaqta, joqarıdan beriletug'ın buyırıq penen islewden azat bolmaqta. O'ndirisshini sapa jag'ınan jan'a xoshametler h'a'm baslamalar, o'z jumısın na'tiyjelerin a'melde seziniw tu'yg'ısı h'a'reketke keltiredi, a'konomikalıq juwapkershilik te ku'sheytiledi. Haqıyqıy xojayın basshılıq etip atırg'an ka'rxananın' rawajlanıw boljawları h'a'mıyshe jarqın h'a'm anıq-ra'wshan, o'ndiris na'tiyjeliligi h'a'mmeden ko're joqarı, alatug'ın paydası da xızmetkerlerdin' is h'aqısı da a'dewir joqarı.

O'zbekstanda menshikti ko'p qıylı formalarına - jeke menshik penen bir qatar kollektivlik, aksio'nerlik, toparlıq, shet eller menen birge qospa ka'rxanalarg'a birlesken menshik h'a'm basqa da formalarda kiredi. Sonın' menen qatar jerge, ka'nlerge, basqa da ta'biyiy baylıqlarg'a, transport, baylanıs, qorg'anıw h'a'm basqa da ulıwma xalıq ma'plerge xızmet etetug'ın mu'lklerge ma'mleketlik menshik saqlanadı. Bunday ta'rtipler bazar qatnasıqları tiykarında ju'da' joqarı rawajlang'an ellerdin' h'a'mmesine de ta'n na'rse.

O'zbekstanda «a'konomikalıq reformalardın' birinshi basqışının' en a'h'miyetligi wazıypası - dep jazadı Prezident İ.Karimov, - ma'mleketlik menshiktin' monopolizmin saplastırıw h'a'm onı privatizatsiyalaw esabınan ko'p ukladlı a'konomikanı qa'liplestiriw boldı:

Privatizatsiya - ma'mleket menshikliginde bolıp kelgen ka'rxanalardı, turaq jaylardı, transport a'sbapların h'a'm basqa mu'lklerdi jeke menshiklikke yamasa menshiktin' basqa formalarına o'tkeriw yamasa satıw degendi an'latadı.

Ekinshi a'h'miyetli wazıypa - menshiklestiriw dawamında ko'p ukladlı a'konomikanı h'a'm xoshametlewshi ba'sekeshilik (konkurentsialıq) ortalıqtı payda etiwden ibarat.

Konkurentsia so'zi qanday da bir tarawda en joqarg'ı na'tiyjege erisiw ushın gu'res, sol tarawdag'ı basqa talabanlardan u'stin bolıwg'a umılıwshılıq degendi an'latadı. Bazar qatnasıg'ında bolsa - bir tu'rdegi tovar o'ndiriwshilerdin' bazarda o'z malların diydilegeni bah'ada satıp, joqarı payda tu'siriw ushın o'z-ara gu'resi, talası boladı. Товар o'ndiriwshiler bazardag'ı o'zinin' baqtalasların jeniw h'a'm malın qımbatına satıp, baylıg'ın arttırıw ushın satatug'ın zatının' sapasın arttırıwg'a h'a'm sırtqısının' jaqsılawg'a barlıq materiallıq h'a'm ruwxıy resursların ayanbastan sarp etedi.

Ha'zirgi bazar a'konomikası rawajlang'an ellerge tovar o'ndiriwshilerdin' bazar ushın, qariydarlar ushın talası-konkurentsia h'a'zirgi zamanda o'ndiristin' o'nimdarlıg'ın arttırıwdag'ı, ilim, texnika h'a'm texnologiya jan'alıqların do'retiw h'esh tez ken ko'lemde o'ndiriske o'ndiriwdegi baslı xoshametlewshi ku'sh bolıp tabıladı.

Sonlıqtan da O'zbekstandag'ı a'konomikalıq reformalardın' ekinshi basqışında mu'lkke, tovar o'ndiris tarawlarına ma'mleketlik monopolıyanı saplastırıw h'esh konkurentsialıq gu'reske kennan jol ashıw baslı wazıypalardın' biri retinde anıqlanıp otır.

Regionallıq, a'sirese du'nya ju'zilik bazarg'a tovar shıg'arıp AQSh, Yaponiya, Germaniya h'a'm basqa da rawajlang'an ma'mleketlerdin' iri firmaları menen konkurensiyag'a tu'siw ushın, tovarlarımızdın' sapası sol ellerde o'ndirilgen tovarlardan to'men bolıwı za'ru'r. Jer ju'zilik bazarg'a tovarlarımızdı satıw, elimizdin' qaznasın shet el valyutaları menen jetkilikli da'rejede toltırıwdın' birden-bir deregi bolıp tabıladı. Al, bunday valyutalarsız o'ndiris tarmaqların jan'a texnika h'a'm texnologiya menen kayta qurallandıırıw mu'mkin emes.

Bazar a'konomikasına o'tiwdin' ku'ta' a'h'miyetli bag'darlarınin' biri individuallıq menshiklikke, sonday-aq ko'p tu'rli kooperativlik jan'a kishi h'a'm ortasha ka'rxanalardı kennan en jaydırıw a'konomikanın' ma'mleketlik emes sektorında u'lken a'h'miyetke iye boladı. Bazar qatansıqları rawajlang'an ellerde bular barlıq ka'rxanalardın' yarımınan ko'bisin sonday menshik firmaları tutuadı. Da'l jeke menshik sektori, kishi paydaku'nemlik bizin' a'konomikamızdı dag'darıstan shıg'arıwda aktiv rol atqaradı.

Ma'mleketlik mu'likti menshiklestiriw boyınsha a'konomikalıq reformalardın' ta'jriybesine tiykarlanıp, onın' ekinshi basqışında mu'likti menshiklestiriwdi tag'ı da terenlestiriwdin' tiykarg'ı maqsetleri Prezident İ.Karimovtın' «O'zbekstan a'konomikalıq reformalardı terenlestiriw jolında» degen miynetinde ko'rsetip o'tti.

a'konomikalıq reformalardıń jan'a basqıshında a'konomikalıq h'a'm finanslıq turaqlılıq quramalı o'zgeriwler, a'konomikani janlandırıw, son'ınan onı bir qa'lipte, ten salmaqlıqtı saqlay otırıp rawajlandırıwdın' tiykarg'ı sha'rtı sıpatında birinshi da'rejeli a'h'miyetke iye. a'konomikani turaqlastırıw-bazardı qa'liplestiriw jolındag'ı nızamlı h'a'm bolıwı sha'rt protsess. Ol en da'slep dag'darısliq h'a'diyselerine shek qoyıw'g'a qaratıl'g'an.

Bazar qatnasıqlarına tiykarlang'an jan'a a'konomikalıq du'zimge o'tiw potsessinin' iske asırılıwı biyg'a'rez ma'mleketlerdin' Doslıq Awqamına kirgen ellerdin' h'a'mmesinde bolıp atırg'an, a'konomikalıq dag'darıslardıń terenlesiwı irkiw, al onın' ushın ba'rinen burın a'konomikadag'ı turaqlılıqtı qa'liplestiriw h'a'm bekkemlew za'ru'r boladı.

O'zbekstan respublikasının' ullı jenisi bolg'an milliy ma'mleketlik g'a'rezsizligi, bul syaisiy g'a'rezsizlik boladı. Al siyasiy g'a'rezsizliktin' bekkem bolıwının' tiykarg'ı a'konomikalıq g'a'rezsizliktin' quwatlılıg'ı menen belgilenedi.

a'konomika ko'p salalı bolg'anına baylanıslı o'tiw da'wirindegi sheshiwshi rol atqaratug'ın eldin', xalıqtın' baxıtlı keleshegi tiregi, g'a'rezsizliktin' qorg'anı bolatug'ın o'ndiris tarawdarın anıqlap, salardı h'a'r ta'repleme turaqlı tu'rde rawajlandırıw'g'a erisiwma'mlekettin' a'konomikalıq siyasatının' tiykarg'ı o'zegi, onın' baslıstrategiyalıq maqseti boladı. Ja'miyettin' pu'tkil keleshegin belgileytug'ın a'konomikalıq tarawlardın' bir tutaslıg'ı makroa'konomika bolıp tabıladı.

Makroa'konomika tarawın rawajlandırmaı turıp ma'mleketin' a'konomikalıq g'a'rezsizligine erisiwi mu'mkin emes.

Turaqlastırıw siyasatı - en da'slep bul makroa'konomikada balanstı saqlaw, o'ndiristin' keskin da'rejede pa'seyiwine h'esh g'alaba jumıssızlıqqa jol qoımaydan ibarat.

O'zbekstan o'zinin' jer satı baylıqları, ta'biyiy resursları arqalı h'a'zirgi o'tiw da'wirindegi ju'zege kelip atırg'an qıymshılıqlardı keshiktirmey jenip, Watanımızdı a'konomikalıq jaqtan rawajlang'an en alding'ı ellerdin' qatarına qosıwına real mu'mkinshilikler bar. «O'tiw da'wirinde ma'mleket o'z a'konomikalıq siyasatına islep shıg'ıw h'a'm a'melge asırıw waqtında sonı itibarg'a alıwı kerek - dep ko'rsetedi İ.Karimov, olar artıqmash, u'lken perspektivag'a iye bolg'an tarmaqlar h'a'm o'ndirislerdi h'a'r ta'repleme xoshametlendiriwı, yag'nıy en a'h'miyetli buyınlardı anıqlaw (neft-neft g'a'rezsizligi, a'nergetika-a'nergetika g'a'rezsizligi, da'n-g'a'lle g'a'rezsizligi, paxtanı qayta islew sanaatı h'a'm t.b.) h'a'm bul arqalı a'konomikani quramalı jag'ınan qayta sho'lkemlestiriw boyınsha tabanlı syaisat o'tkeriwı kerek». Prezidenttin' bul ko'rsetkenlerinde O'zbekstandag'ı makroa'konomikani rawajlandırıwdın' tiykarg'ı bag'darlardı ko'rsetilgen.

Reformalardıń iske asırılıp barıwı bizin' ma'mleketlik h'a'm a'konomikalıq g'a'rezsizligimizdi ta'miynlewı sha'rt. Mine usı rejeden shıg'a otırıp, Prezident a'konomikalıq turaqlılıqqa jetisiwdin' tiykarg'ı kriteriyaları sıpatında mınalardı ko'rsetti:

- eger o'ndiristin' strukturalıq o'zgeriwine h'a'm onı qayta qurallandıırıw'g'a baylanıslı bolmasa, o'ndiris ko'leminin' to'menleniwine jol qoyılmaıw.

- artıqmash a'h'miyetke iye bolg'an o'ndiris tarawların ko'teriw ushın qolaylı sharayatlar du'ziw, olardag'ı o'ndiristin' xoshametlewın ja'rdem briw;

- ma'mleketlik byudjet h'a'm ka'rxanalardıń finans awh'alının' turaqlılıg'ın mu'mkin bolg'an sheklerde ta'miynlew;

- aqshanın' qa'dirsizleniw protsesin toqtatıw;

- to'lew balansı h'a'm ma'mleketlik valyuta rezervlerinin' jag'dayın jaqsılaw ushın bar bolg'an mu'mkinshiliklerdin' h'a'mmesin paydalanıw h'a'm sonın' negizinde O'zbekstannın' sırtqı a'konomikalıq qatnasıqlarda tutqan ornın bekkemlew, sonday-aq shet ellik valyutalarg'a sumnın' almasıw kursının' turaqlılıg'ı saqlaw;

- sotsiallıq awxaldın' turaqlandıırıw ushın ku'shli sotsiallıq siyasattın' ten salmaqlıg'ın ta'miynlew, xalıqtın' turmıs da'rejesin mu'mkinshiligi barınsha saqlap turıw h'a'm jaqsılaw.

Bazar qatnasıqlarına o'tiw jag'dayında salıq siyasatın jetilistiriw a'konomikani turaqlastırıw h'a'm finanslıq awh'alı bekkemlewge tiyisli ma'selelerdi sheshiwge og'ada a'h'miyetke iye. Salıq sisteması respublikalıq h'a'm jergilikli byudjetlerdin' qa'liplesiwinin' tiykarg'ı deregi bolıwı menen bul byudjetlerdi anıq tu'rde jiklestiriw salıq sistemasın jetilistiriwdin' baslı bag'darı bolıp esaplanadı.

a'konomikalıq reformalardıń h'a'zirgi basqıshında kredit - bank sistemasına, pul aylanısın bekkemlew, valyuta qatnasların ta'rtıpkı salıw ju'da u'lken a'h'miyetke iye.

«Milliy valyuta - dep jazadı İ.Karimov - milliy maqtanış, ma'mleketin' g'a'rezsizliginin' simvoly, suverenli ma'mleketke ta'n bolg'an belgisi. Bul respublikag'a tiyisli ulıwmalıq baylıq h'a'm mu'lik bolıp tabıladı».

Milliy valyutanın' mıqlılıg'ı onın' almasıw qunının' turaqlılıg'ında ko'rinedi. Mine, usınday turaqlılıqtı ornatiw h'a'm bekkemlew maqsetine erisiwge qaratılğ'an Respublikada to'rt bag'dar islep shıg'ılıp, a'melge asırılıp atır.

Birinshiden - o'z valyutamız tovar menen turaqlı ta'miynlengen jag'dayda g'ana real ku'sh h'a'm abıroyg'a iye boladı. Sumnın' satıp alıw quwatın asırıw ushın respublika bazarın mu'mkin bolg'anınsha tezirek tutwınıw tovarları menen toltırıw za'ru'r. Bazardı o'zimizde o'ndirilgen tovarlar menen toltırıw maqsetinde pu'tkil sanaattımızdın' qarıydarlarımızdın' en sinshılıq talaplarına juwap beretug'in joqarı sanalı xalıq tutwınıw zatların o'ndirip shıg'arıwğ'a qaratıw talap etiledi.

Ekinshiden - valyutanın' turaqlı tu'rde h'a'rekette qalıw, jetkilikli mug'darda valyuta zapası bolıwına baylanıslı boladı. Bizin' valyutamız h'a'r qanday turaqlı valyutag'a erkin almasa alatug'in bolsa g'ana, ol moyınlang'an h'a'm h'u'rmetke iye bolg'an valyuta boladı.

U'shinshiden h'a'r bir ka'rxana, h'a'r bir adam islep tapqan somın qa'dirlewdi u'yrengende g'ana milliy valyuta real to'lem quralına aylanadı. Valyuta h'a'r bir puqaranın' miynetinin' o'lsheми h'a'm baqası bolıp esaplanadı.

To'rınshiden - milliy valyutanı bekkemlewden' en a'h'miyetli sha'rti - inflyatsiyag'a qarsı quwatlı h'a'm puxta siyosat, ju'rgiziwden ibarat. Inflyatsiya da'rejesin keskin kemeytiw g'ana milliy valyutanı turaqlı valyutag'ı ayladıra alıwı mu'mkin.

Inflyatsiya bazarda tovar massasının' kemeyip, buring'ı basıp shıg'arılğ'an aqshalar ko'leminin' o'zgerissiz qalıwının' da na'tiyjesi bolıwı mu'mkin. A'dette inflyatsiya nırqtın' h'a'dden tıs ko'terilip ketip, adamlardıń real is h'aqısının' to'menlenlep ketiwine alıp keledi.

Milliy valyutanın' basqa ma'mleketler valyutalarına qarag'anda almasıw kursın onın' belgilew maqsetinde 1994 jıldın' 15 oktyabrinen baslap O'zbekstan Respublikası bankları valyuta birjasında valyuta sawdaların turaqlı tu'rde o'tkerip atır.

O'zbekstanda o'tkerilip atırğ'an tu'pkilikli reformalarda o'z ko'rinisin tawıp atırğ'an a'konomikalıq siyosat aqırğ'ı na'tiyjede demkrtiyalıq o'zgerislerge o'tiw, ku'shli suverenli h'uqıqıy ma'mleketti qurıw ushın bekkem materiallıq negizdi jaratıwğ'a bag'darlang'an.

Haqıyqiy demkrtiyalıq nızamlardıń qay da'rejede u'stinligi menen, h'uqıq h'a'm erkinlikler qansha ken berilgeni, sotsiallıq kepillikli ku'shi menen belgilenedi. Ha'r qanday ma'mleket, a'sirese h'uqıqıy demkrtiyag'a umtılıp atırğ'an ma'mleket o'z xalqının' ma'plerin, puh'aralarının' ar-namısı h'a'm qa'dir-qımbatın, olardıń o'mirin h'a'm erkinligin isenimli qorg'awğ'a uqıplı bolıwı da'rkar.

Bazarg'a o'tiw bag'darlamasın ju'zege shıg'arıwdag'ı sotsiallıq tireklerden biri, birinshi na'wbette, ja'miyettin' sotsiallıq aktiv qatlamları bolıp tabıladı. Sonlıqtan reformalar ekinshi basqışının' en a'h'miyetli wazıypası h'a'r h'a'r bir adamnıń miynetinin' qa'dirin arttırıw, onın' do'retiliwshilik jumısının' mu'mkinshiliklerin ko'rsete alıwı ushın sharayat jaratıwdan ibarat. h'a'r bir adamnıń a'konomikalıq erkinligin onın' o'z tabısı ja'ne o'z shan'ırarğ'ının' abadanshilıg'ı ushın a'konomikalıq juwapgershiligi menen u'ylestirip barıwğ'a tiykarlang'an a'konomikalıq mu'na'sebetlerdi tastıyıqlaw kerek. O'zinin' do'retiliwshilik uqıbı h'a'm mu'mkinshiliklerine su'yeniwdi na'zerde tutqan mu'na'sebetler h'a'r bir adamnıń abadanlıg'ının' birden-bir h'a'm turaqlı negizi.

Prezident İ.A.Karimov O'zbekstan Respublikasının' g'a'rezsizlikke erisip, o'zine ta'n rawajlanıw jolın tan'lap alıwınan baslap-aq eldin' aldına qoyg'an maqsetlerine jetiwdegi en' tiykarğ'ı wazıypalardıń biri-xalıqtın' psixologiyasının', du'nyag'a ko'z-qarasın, oylaw mexanizmin o'zgertiw, keleshektin' ne ekenligin tu'siniwi, og'an teren' iseniminin' qa'liplesiwinen ibarat ekenligin ko'rsetken edi.

Prezidenttin' O'zbekstan Respublikasının' Oliy Ma'jlisinin' birinshi sessiyasında jasag'an bayanatının' oraylıq u'shinshi babı "Joqarı ruwxıylıq-keleshektin' tiykarı"-dep atalg'an "Bizler"-degen bul bayanatta, turmista asırıp atırğ'anlıg'ın, ma'mleket baslı reformashı bolıp tabılatug'inlig'ın atap ko'rsetti.

Bul demek: ma'mleket ruwxıy turmıs salasında da en' jaqsı milliy sıpatlardı ta'rbiyalawdı da bas reformashı bolıp tabıladı, degen so'z, demek bizler ruwxıy rawajlanıwdın' bag'darların tiyisli nızamlar menen tiykarlawımız kerek".

Joqarı ruwxıylıq tu'sinigi ku'ta' teren' filosofiyalıq ma'niske iye.

Ja'miyetlik rawajlanıwdın' h'a'r qıylı basqışlarında h'a'r qıylı xalıqlardıń tariyxında, olardıń jasag'an geografıyalıq ortalıg'ın a'sirler dawamında qa'liplesip kelgen sotsiallıq turmıs qa'lpinin', u'rp-a'det, da'stu'rlerinin', a'dep-ikramlıq normalarının' ta'sirinde ruwxıylıqtı tu'siniwleri de h'a'r qıylı bolıp o'zgerislerge ushırap otırğ'an. Biraq joqarı ruwxıylıq ulıwma tsivilizatsiyalıq qa'dir-qımbatlılıq sıpatında o'zinin' tu'pkilikli ma'nisin saqlap, a'wladtan-a'wladqama'deniy miyras bolıp o'tip otırdı h'a'm onın' mazmunı barlıq xalıqlardıń aldın'g'ı qatarlı dana oyshılları ta'repinen bayıtılıp keldi.

Sol danalardıń pikirlerine tiykarlanıp, ku'ta' tu'sinikli etip aytqanda joqarı ruwxıylıq degenimiz, bul h'a'r bir tinsannıń en' go'zzal, en' shiyrin h'aq niyetlerin iske asırıw jolındag'ı jetik aqıllıq joqarı adamgershilik, doslıq tatıwlıq, h'adallıq jedellik, teren' bilimlilik, talapshan'lıq, iskerlik, qayırqomlıq, miynet su'wiwshilik, a'dep-ikramlıq, gumanizimli, o'z Watanınıń, xalqınıń baxıtlı kelshegi ushın jan ku'ydiriwshilik h'a'm basqa da unamlı qa'siyetlerinin' ja'mlestirilgen sisteması boladı.

Birde-bir ja'miyet ruwxıy imkaniyatların adamlar sanasında ruwxıy h'a'm turmıshlıq qadriyatların rawajlandırmaı h'a'm bekkemlemey turıp o'z keleshegin ko'z aldına keltire almaydı.

Xalıqtın' ma'deniyat qadriyatları, ruwxıy miyrasınıń jıllar dawamında Shig'ıs xalıqları ushın ku'dretli ruwxıy azıq bolıp xızmet etken.

Joqarı ruwxıylıq tiykari - bul adamnıń o'zinin' elinin' xalqınıń kelesheğine bekkem iseniminin' bolıwı. Joqarı ruwxıylıqtın' h'a'zirgi waqıttag'ı kontseptsiyası utopiyalıq ideyalarg'a emes al h'aqıyqat is juzinde da'ilengen reallıqqa tiykarlang'an h'a'm h'a'r ta'repleme ilimiy jaqtan da'liyllengen.

O'zbekstan Respublikasınıń kelesheğine jer juzindegi en' alding'ı rawajlang'an bay ellerdin' qatarına qosılatug'ınlig'ı utopiyalıq wa'de emes, al konkret ekonomikalıq, ta'biy resurslıq ilimiy texnikalıq tiykarları arttan anıq etip da'liyllengen reallıq na'rse.

Joqarı ruwxıylıqtın' tiykarg'ı belgilerinin' biri h'a'r bir adamnıń o'z betinshe erkin pikir jurgiziwi ja'miyettegi bolıp atg'an ekonomikalıq, sotsiallıq-siyasiy o'zgerislerdin' ma'nisine teren' tusiniwi, olar sırttan baqlawshı bolmay sanalıq penen aktiv qatnasıwshılıq boladı.

Ha'zirgi da'wirindegi sotsiallıq-siyasiy ma'nisinde adamnıń o'z btinshe erkin pikir juritiwi bul - O'zbekstan Respublikası g'a'rezsizliginin' na'tiyjesinde h'a'r bir puxaranın' oy-o'risinin' biyg'a'rez erkinlikke shaqqannın' real korinisi bolıp tabıladı. Erkin pikir juritiw degenimiz h'a'zirgi payıttag'ı erkin bazar ekonomikasınıń talaplarına sa'ykes oa'law mexanizminin' o'zgertiw, eski jaqlapqanıw, tartınshlıq sixologiyasınan birotala azat bolı, sananın' do'retiwshilik tapqırılı qa'siyetlik o'z xalqımızdın' ma'plerin qorg'awg'a Watanımızdın' gullep rawajlanıwına xızmet ettiriwde qaratiw degendi an'latadı. "Bizler - dep ko'rsetti İ.A.Karimov - ekonomikalıq qayta tikleniw, ekonomikalıq rawajlanıw, ruwxıy jetiskenlik, ruwxıy tazalanıw joqarı a'dep-ikramlılıq penen tolıq uylesimli bolıwın qa'leymiz. Bizler o'zimizdın' siyasatımızdı usıg'an tiykarlanıp quramız h'a'm bizin' adamlarımız epshil, uqıplı joqarı rawajlang'an h'aq niyetli bolıwı, sotsiallıq platformada nıq turıwı ushın onın' izbe-iz a'melge asıramız".

Joqarı ruwxıylıq sisteması xalqımızdın' bir neshe a'wladları uzaq ysirler dawamında doretip kelgen barlıq bay ruwxıy miyrasların o'zine tiykar etip alıwı arqalı qa'liplesedi.

Oraylıq Aziya tariyxında siyasiy aqıl oyılı h'a'm ruwxıy batıl, diniy dunya qaras penen entsiklopediyalıq bilimlilikke o'zinde ja'mlestirilgen ullı oyshıllar ko'p bolg'an. İmam Buxariy, İmam Termiziy, Naqshbandi, Xoja Axmed Yassaviy, Al-Xorazmiy, Beruniy, İbn Sino, Amir Temur, Mirza Ulug'bek, Zaxriddin Babur, Berdaq, A'jiniyaz h'a'm basqa da ko'plep ullı babalarımız O'zbekstan xalqınıń milliy a'deniyatın rawajlandırıwg'a u'lken u'les qosqan, xalıqtın' maqtanışı bolıp qalg'an.

O'zbekstan Respublikasınıń g'a'rezsizlikke, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń suverenlikke erisiwinin' na'tiyjesinde h'a'zirgi da'wirde xalqımızdın' tariyxın, ruwxıy qa'dir qımbatlıqların buring'ı ideologiyalıq iskenjeden azat etip qayta tikleniwge aldın jol salınıp atır h'a'm olardıń en' qa'dirli tariyxıy miyras sıpatında joqarı ruwxıylıq sistemasınan arawlı orın iyeledi.

Tariyx esteligi, xalıqtın', u'lkenin' ma'mleket otmishin qalıs h'a'm h'aqıyqıy tariyxın tiklew, milliy ozlikti an'lawdı "milliy da'sturlerdi an'law h'a'm o'siriw barısında og'ada a'h'miyetli orındı tutadı. "Sonlıqtan da, - dep ko'rsetti Prezident İ.A. Karimov - Bizin' Watanımızdın' tariyxın h'a'm ma'deniyatın, onın' geografiyasın h'a'm ekonomikasın, a'yyemgi urp-a'detleri h'a'm da'sturlerin h'a'r ta'repleme wyreniw ku'ta' a'h'miyetli boladı. Barlıq bilimlendiriw-ta'rbiyalaw tarmaqlarında balalar baqshalarınan baslap joqarg'ı oqıw orınlarına deyin - usı pa'nlerge h'a'm ilimlerge, oqıtıw ma'seleleri a'h'miyetlik siyasiy wazıypa sıpatında qatnas jasaw za'ru'r.

Joqarg'ı ruwxıylıqtın' irge taslarınıń biri respublikamızda g'ana emes, al putkil Turkstan regionında jasap atırg'an ko'p sanlı turli milletlerdin' awız birshilik, doslıq, tatıwlıq ideyaları bolıp tabıladı.

Mın jıllar dawamında Oraylıq Aziya og'ada h'a'r qıylı dinler, ma'deniyatlar h'a'm turmıs keshiriw qa'biletleri tutasqan h'a'm tınısh tatıw jasag'an oray bolıp keldi. Etnik sabır-taqat, ashıq kewillilik turmıs boronlarınan aman qalıw h'a'm rawajlanıw ushın za'ru'r ta'biyiy normag'a aylandı. Ha'tte bul a'tiraplardı basıp alg'ınlar da Oraylıq Aziya xalıqlarınıń ma'deniyatı aldında bas iyip g'ana qoymastan onın' en' bah'alı da'sturlerin, bul jerde payda bolg'an ma'mleketshilik elementlerin abaylap qabıl etti.

Milletler, xalıqlar ortasındaǵı tatıwlıqtın' tuwısqanlıq doslıqtın', awızbirshiliktin' a'h'miyetlik h'aqqında A'.Nauayı, Abay, uxtumqulı, Berdaq, A'jiniyaz h'a'm basqa da danışpan ata-babalarımız san min' wa'siyatların qaldırǵ'an.

Prezidentimiz İ.Karimov O'zbekstan Respublikası Oliy Ma'jlisinin' ekinshi sessiyasında xalıqlar doslıǵı h'aqqında ku'ta' a'h'miyetli jan'a ideyalarǵı koterdi. "Bizın' Watanımız Turkstan - dedi ol - bir u'iken shanaraq, bir ullı kepsalıq, bir ullı semya dep ko'z aldın'ızǵ'a keltire-g'oyın. Al bul semyanın' balaları qa'nshelli jaqın h'a'm tatıw bolsa, xojalıqta sonshelli abadan h'a'm qurg'ın boladı.

Ruwxıy qa'driyatların' bir ku'diretli bulag'ı da'sturiy shanaraq h'a'm ag'ayınshilik qatnasıqları etnikasınan ibarat. U'ikenlerdi xu'rmet etiw, o'z-ara ja'rdem beriw, keleshek a'wlad h'aqqında g'amh'orlıq etiw barh'ama onın' tiykarg'ı qag'ıydaları bolıp qalǵ'an.

2. O'zbekstan Respublikasında ekonomikalıq reformalarǵı birinshi basqışında qa'liplese baslag'an h'a'm ekinshi basqışta h'a'r ta'repleme rawajlandırıw h'a'm teren'lestiriw wazıypaların' biri milliy g'a'rezsizlik ideologiyanın' mazmunı h'a'm ma'qsetlerin tu'sindiriwden ibarat.

İdeologiya - h'a'zirgi da'wirdegi tu'sindiriliwi boyınsha, bul adamların' dunya qubılısları h'aqqındaǵı ko'z qaralı menen ideyaların' bir tutas sistemasın bolıp olardıń h'a'qıyqatlıqqa h'a'r bir-birine bolǵ'an qatnasıqların, ja'miyettegi janadan juz bergen ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq mashqalalarg'a, turli ja'njelli qubılıslarg'a bolǵ'an qatnasıqların, sonday-aq jasap atırǵ'an ja'miyetlik duzimdi ozgertiw yamasa onın' rawajlandırıw bekkemlewge qaratılǵ'an sotsiallıq siyasiy h'a'reketlerdin' programmalıq ma'qsetlerin an'latadı.

Ha'r qanday ideologiya ol ma'plerdi is juzinde qorg'awshı siyasiy iskerler, filosofiya, ekonomika, tariyx h'a'm basqa sotsiallıq ilim h'a'm ma'deniyat tarawındaǵı alımlar ta'repinen doretiledi.

A'yyemgi zamanlardan elimizde rawajlang'an jetik, ag'la ideyalar birden sistemalanıp ideologiya da'rejesine qa'liplesken edi. Sonlıqtan basqa biyg'a'rez respublikalar sıyaqlı biyg'a'rez O'zbekstan Respublikası tayar ideologiyasına iye bolmadı h'a'm onın' tag'ı da sırttan alıp keliniwi mu'mkin emes edi. Ideologiya ma'selesı ko'p waqtqa shekem tilge de alınbay qaldı.

Bul ma'selege birinshi bolıp Prezidentimiz İ.Karimov diqqat awdardı. Ol 1993 jıldın' aprelinde respublika jazıwshıları menen otkergeń sa'wbetlesiwinde sonınan "Taffakur" jurnalının' bas redaktorına "Turkiston" gazetasının' xabarshısına bergen intervyularında milliy ideologiyasın doretiw za'ru'rıginen, onın' mazmunı nelerden ibarat bolatug'ın ken'nen toqtap o'tti. "Aldımızdaǵı turg'an en' a'h'miyetli ma'sele" - dedi İ.A.Karimov, - bul milliy g'a'rezsizlik ideologiyasın islep shıǵıw h'a'm turmısımızǵ'a o'ndiriw bolıp tabıladı. Prezidentimiz g'a'rezsizlik ideologiyasına ju'da' ken' tu'sinik berdi. "Bul tu'sinik" - dep ko'rsetti ol, ol ba'rinen burın tomendegilerdi an'latadı:

O'zbekstannın' g'a'rezsizliginin' keleshegi h'aqqında g'amh'orlıq etiw:

-o'zinin' h'a'm o'z xalqının', o'z Watanının' qa'dir qımbatın seziniw uqııbı, olardı qorg'aw za'ru'rliǵı:

-joqarı ideyalar, jan'a intellektuallıq ashılıwlar, iygilikler ma'qsetlerge baǵ'ıshlang'an miynet, Watanın' keleshegi ushın o'zinin' talantındı, o'zinin' barlıq potentsialındı, ku'sh jigerinde kerek bolsa, omirindi beriwge tayar turıwshılıq".

Bul tusinikte milliy g'a'rezsizlik ideologiyası, onın' tiykarg'ı o'zegi bolǵ'an patriotizm sezimleri joqarı ruwxıylıqtın' barlıq tarawların ja'mlestiretug'ın olardıń uyıqtısı ekenligin anlatadı.

Prezident İ.A.Karimov "Taffakur" jurnalının' bas redaktorine bergen juwaplarında dep ko'rsetedi: "Bizlerdin' tariyxımızdan belgili h'a'r qıylı basqınshılar h'a'm ku'shli, bizin' elimizde ustemlikke erisiw ma'qsetinde en' da'slep milliy ma'deniyat h'a'm urp-a'detlerdi jo etiwge umtilǵ'an. Bunı umtiwg'a bolmaydı". Sol ushın h'a'zirgi da'wirde O'zbekstannın' h'a'r bir puxarası o'zinin' oy-pikrine, milliy g'a'rezsizlik ideologiyasına iye bolıwı za'ru'r. Sonday jag'dayda sırttan kelgen h'a'r qıylı ideologların' O'zbekstandaǵı alıp baratırǵ'an xızmeti na'tiyjesiz boladı, h'a'm 1999 jılı 16 fevralda Tashkentte bolǵ'an waqıyalarg'a qusag'an qubılıslar juzege kelmeydi.

"Bizın' g'a'rezsizligimizdi bekkemlew jolında - dedi Prezident İ.A.Karimov, - adamlarımızdın', ja'miyetimizdin' dunya ko'z qarasında watang'a su'yispenshilik ideyası birinshi gezektegi wazıypa bolıwı tiyis. Milliy adamgershilik, milliy maqtanış, milletshilikke yamasa shovinizmge h'a'sh qanday baylanısı joq maqtanış, usı elge, usı xalıqqa tiyisli bolǵ'anım ushın ku'sh beretug'ın maqtanış h'a'r qanday istin' tiykari bolıwı tiyis.

Usı a'diwlı tusinikler elde jasaytug'ın, usı jerde jasaytug'ın h'a'r bir adamnın' milletine ja'ne diniy isenimine qaramastan, onın' turmısına, sanasına, ta'ni h'a'm qanına sin'iwı tiyis".

3. O'zbekstannin', rawajlanıwında bilimlendiriw a'h'miyeti tarawlardan bolıp esaplanadı. Bul tarawda O'zbekstanda ko'p g'ana o'zgeriyalr juzege kelmekte. Usı o'zgeriyalerdin' en' a'h'miyetlisi bolıp 1997 jılı 27 avgust kuni Oliy Majilis ta'repinen qabıl etilgen. "Bilimlendiriw h'aqqında" nızam h'a'm "kadrlar tayarlaw boyınsha milliy da'stur" bolıp esaplanadı. Usı nızamg'a muwapıq O'zbekstanda 12 jıllıq akademik litsey yamasa ka'sip kolledjlerine jiberiletug'ın boldı.

Bilimlendiriw h'aqqındag'ı nızam h'a'm milliy da'stur bilimlendiriw sistemasın tupkillikli refermalawdı talap etti. Reformalar basqışpa-basqış otkeriledi.

Birinshi basqış o'tiw da'wiri bolıp, ol 1997-2001 jıllarg'a shekem dawam etedi, bilimlendiriwdi rawajlandırıw ushın h'uqıqıy, ilimiy metodikalıq, materiallıq jag'daylar jaratıladı.

Ekinshi basqış 2001-2005 jıllardı o'z ishine alıp bul waqıtta milliy da'stur tolıq a'melge asırıladı.

U'shinshi basqış 2005 h'a'm onnan keyingi jıllarg'a molsherlengen bolıp, onda jıynalg'an ta'jiriybelerdi anıqlaw tiykarında kadrlar tayarlaw sisteması ja'nede jetilistiriledi h'a'm rawajlandırıladı. O'zbekstanda u'zliksiz bilimlendiriw tomendegi turlerdi a'melge asırılatusın boladı: Mektepke shekemgi bilimlendiriw, ulıwma orta bilimlendiriw, orta arnawlı h'a'm ka'sip oner bilimlendiriw, joqarg'ı bilimlendiriw, joqarı oqıwdan keyingi bilimlendiriw, kadrlardıń qa'niygeligin jetilistiriw h'a'm olardı qayta tayarlaw, mektepten tısqarı bilimlendiriw.

Bilimlendiriw reforması h'a'm onın' keleshegin belgilewde tomendegi printsipler tiykar etip alınadı:

- Bilimlendiriw h'a'm ta'rbiyanın' adamgershilikligi h'a'm demokratiyalılıg'ı
- Bilimlendiriw sistemasının' u'zliksizligi, izbe-izligi, ilimiyliги:
- Bilimlendiriwde ulıwma insaniylıq h'a'm milliy ma'deniy, ruwxıy baqalıqtın' u'stinligi:
- Milleti, isenimi, dinine qaramastan barlıq puxaralar ushın barlıq imkaniyatlar jaratılğanlıg'ı:
- Bilimlendiriw mekemelerinin' siyasiy partiyalar h'a'm ja'miyetlik h'a'reketler ta'sirine

boysınbaw:

Bilimlendiriw reformasında tiykarıg'ı itibar ta'lim-ta'rbiyanın' milliyliğin bekkemlewge bilimlendiriwdin' basqarıw sistemaların jetilistiriwge onın' materiallıq texnika bazasının' h'a'zirgi zaman talaplarına sa'ykeslestiriw, ta'lim-ta'rbiya protsessin dunya standartları da'rejesine ko'teriwge qaratıldı.

"a'rezsizlik jıllarında ma'mleketimizde birden-bir u'zliksiz bilimlendiriw, sisteması qa'liplestirildi. Ol mektepke shekemgi ta'rbiya, ulıwma bilim beretug'ın mektep, oner-ka'sip bilimlendiriw, orta arnawlı h'a'm joqarg'ı bilimlendiriw, ilimiy pedagogikalıq kadrlar tayarlaw, qa'niygeligin jetilistiriw tarawların o'z ishine aladı.

Aldı menen mektepke shekemgi bilimlendiriw tarawında tupkillikli o'zgerisler boldı "Mektepke shekemgi ta'rbiya kontseptsiyası", "Salamat a'wlad ushın" da'sturi, "atlı jasar balalardı sawatlandırıw kontseptsiyası h'a'm da'sturi" mektepke ta'rbiya mekemeleri payda boldı.

Ulıwma bilim beretug'ın mekteplerdi reformalawda ta'lim-ta'rbiya sapasın jaqsılawg'a ulken itibar berildi. 1996-1997 oqıw jılınan baslap birinshi klassta oqıw latin jazıwına tiykarlang'an o'zbek h'a'm qaraqalpaq a'lipbesinde alıp barıldı. Jan'a oqıw bag'darlamaları h'a'm sabaqlıqlardı islep shıg'ıw teren' u'yreniletug'ın mektepler tarawı tez rawajlandı.

1998-1999 oqıw jılınan baslap akademiyalıq litseyler h'a'm ka'sip oner kolledjleri sholkemlestirildi.

O'zbekstanda bilimlendiriw tarawında o'tkerilip atırg'an reformalar joqarı oqıw sistemasında o'z ishine aladı. Mısalı keyingi jıllarda AQSh, Turkiya, İndiya, Germaniya h'a'mbasqa ma'mleketlerdegi joqarı oqıw orınlarının' jumıs ta'jiriybesi uyrenildi.

Bunnan tısqarı eki basqıştı oqıw sistemasına otılgenligi joqarı bilimlendiriwdi h'a'zirgi zaman talabına say jetilistiriwge aratılğan ilajlardın' biri bolıp esaplanadı.

Bakalavrlıq da'rejesin alıw ushın 4 jıl, mgaistrlik da'rejesin alıw ushın 6 jıl oqıw talap etiledi.

Bilimlendiriw tarawında O'zbekstan AKSELS, AYREKE. Amerika Kolledjleri Konsertsiumı. Konrad Adenaur fondı, Britaniya Kenesi h'a'm tag'ı basqa xalıqaralıq sholkemler, ma'mleketlik emes sholkemler menen birge islesiwdi aktiv rawajlandırıp atır.

O'zbekstan Respublikasının' Prezidenti ziyrek jaslardı shet elde oqıwın qollap-quwatlawshı "Umid" fondı sholkemlestirildi.

TAYaNIsh TU'SINIKLER

Ekonomikalıq rawajlanıw, bazar qatnasıqları, tiykarıg'ı printsipler, ekonomikalıq qatnasıqlardıń h'uquqıy negizleri, mu'lkti menshiklestiriw, ko'p ukladlı ekonomika, ma'mleketlik emes sektor, bazar

infrastrukturasi, ekonomikaning turaqlashtirish, finans krizisi, eksport, import, makroekonomikaning turaqlashtirish, finans-bank sistemasi.

Ruxsiy miyras, ma'deniy rawajlanish, "Oltin meros" fondi, "Ruxsiylik h'a'm ag'artirishlik" oray, Milliy qadriyatlarining tiklenishi, Milliy g'a'rezsizlik ideologiyasi, milliy ideya, bilimlendirish - ta'rbiya sistemasi.

A'DEBIYATLAR

1. Karimov I.A. Wzbekiston bozor munosabatlariga utishning wziga xos ywli T. «Wzbekiston», 1993
2. Karimov I.A. Wzbekiston iqtisodiy isloh'otlorni chuqurlashtirish ywvida .T.»Uzbekiston», 1995
3. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asr bwsag'asida. T., "Wzbekiston", 1997.
4. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., 1999.
5. Wzbekiston Respublikasi. Entsiklopediya. T., "Wzbekiston", 1997.
6. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.
7. Wzbekistonning yangi tarixi. 3- tom. Mustaqil Wzbekiston tarixi. T., "Sharq, 2000.
8. Karimov I.A. Wzbekistonning wz istiqlool va taraqqiet ywli. T., "Wzbekiston", 1992.
9. Karimov I.A. Barkamol avlod Wzbekiston taraqqietining poydevori. T., "Wzbekiston", 1997.
10. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasini xalqni -xalq, millatni millat qilishga xizmat etsinT."Wzbekiston", 1998.
11. Karimov I.A. O'z keleshegimizni o'z qolimiz benen qurish atirmiz. No'kis, "Qaraqalpaqstan", 1999.

Lektsiya 16. O'zbekistan h'a'm jer ju'zilik sheriklik

Jobasi

1. O'zbekistanning' geografialik-siyasiy imkaniyatlari. Onin' Orayliq Aziya elleri arasinda tutqan orni
2. O'zbekistanning' jer ju'zilik sheriklikke qosilishi h'a'm sirt eller menen birge islesishi
3. "a'rezsizlik jillarinda Qaraqalpaqstanning' xalq araliq baylanislari

XX a'sirdin' aqirinda ja'h'a'nde ju'z bergeni h'a'm ja'h'a'nnin' geosiyasiy duzilisin h'a'm kartasin tu'p tiykarinan o'zgerirken o'zgerislerdin' qanday tarixyiy a'h'miyetke iye ekenligin an'law h'a'm bah'alaw a'h'miyetli. Sotsialistik lager tarqalg'annan son' jan'a biyg'a'rez ma'mleketler payda boldi, olar o'zlerinin' siyasiy g'a'rezsizligin paraxat joli menen jen'ip aldi h'a'm o'z aldina rawajlanish ja'ne ja'miyetlik qatnasqlardi jan'alaw jolina tu'sti. O'zbekistan Respublikasining' xu'kimeti, basshilarini aldina turaqliligi saqlaw h'a'm qa'wipsizlikni bekkemlew waziypalari en' birinshi ma'selelerinin' biri boldi. Turaqliligi h'a'm geosiyasiy ten' salmaqliligi saqlaw jag'daylarinda g'ana regionning' pa'tli h'a'm turaqli rawajlanish h'a'm jer juzilik ushin ilayikli sherikles bolishi mu'mkin.

Totalitar sistema qiyrag'annan keyin ja'h'a'n bipolyar bolishdan qaldi. Son'g'i jillarda ja'h'a'n h'a'm regional durejelerde payda bolg'an sirtqi qatnasqlardi sin ko'z benen tallaw h'a'm ba'rinen burin:

Bir qatar ellerde keskin siyasiy gures jag'dayinda demokratiya tiykarlarining' geyde awir qa'liplesiw protsesslerin tallaw:

Milliy sana-sezimdi belsene qayta tiklew h'a'm milletlerdin' h'a'm ayirim xalqlardin' o'z ta'g'dirin o'zi belgilewge umtilishi:

etnikaliq h'a'm milletler araliq tiykarda saqlanip turg'an ja'njeller:

ideologiya dogmalar ku'ninin' keliwi h'a'm siyasiy ja'ne diniy ekstremizminin' h'a'r qiyli formalarinin' ku'sheyiwi:

jer sharinin' a'dewir boleginde ekonomikasi h'a'lsiz rawajlang'an h'a'm adamlari ka'mbag'al ellerdin' saqlanip turishi:

eller, xalqlar arasinda, al bir el sheginde adamlardin' ayirim sotsialliq toparlari arasinda ekonomikalig h'a'm sotsialliq ajralishi jag'dayinin' ku'sheyiwi:

buning' barliq ja'h'a'nnin' sonday mort ekenligin h'a'm o'zine iqtiyarli qarawdi talap etetug'inlig'in ko'rsetedi.

Ha'zirgi zaman jag'daylarinda ja'h'a'n koleminde qa'wipsizlikni ta'miynlew h'a'm ta'n salmaqliqqa erishiwi ma'qsetlerinde jan'a biyg'a'rez ma'mleketlerdin' qa'wipsizlik h'a'm turaqli rawajlanish maqalalari u'lken a'h'miyetke iye boladi. Pa'tli o'zgerip atirg'an jag'day h'a'mjer juzlik kenislekkegi kushlerdin' balansi, jana biyg'a'rez ma'mleketlerdin' juzege keliwi bugin ma'mleketlerdin'

h'a'm xalıqlardıń turaqlı jayın ta'miynlew XXI a'sir bosag'asında qa'wipsizliktiń jana modellerin islep shıǵıw ushın jana ko'z-qaraslardı izlestiriwdi talap etedi.

Bugingi kuni O'zbekistan bul tek og'ada ko'p mug'darlardag'ı ta'biyiy shiyki zat qorları, sheksiz bazar h'a'm kapitau jumsaw salası g'ana emes. Bizin' elimiz kuta' ulken intellektual, ruwxıy h'a'm ma'deniy imkaniyatlarg'a iye. Bunın' barlıǵ'ı a'jayıp geografıyalıq jaylasıwı menen baylanısıp ja'h'a'nde jana siyasiy h'a'm ekonomikalıq ta'rtıp ja'del qa'liplesip atırǵ'an jag'daylarda og'ada u'lken geosiyasiy h'a'm geogstrategiyalıq qızıǵ'ıwshılıq tuwg'ızbay qolmaydı.

Xalıq aralıq qatnasıqlardıń sapalı jana sistemasın qa'liplestiriw protsessine bugin qatnasıp atırǵ'anlardın' ba'rshesi menen fakttı moyınlamawı mumkin emes, planetanın' ku'ta' ulken kenisleginde kushlerdin' balansı Oraylıq Aziyanın' jan'a biyg'a'rez ma'mleketlerdin' qanday jol menen baratug'ınılıǵ'ı baylanıslı. Bul tan'lang'an jol ulıwma jer juzilik sheriklik ushın aqıbetler kelip shıǵ'atug'ın islam dunyasında bolıp atırǵ'an a'piwayı emes protsesslerdin' rawajlanıw na'tiyajesin de o'zinin' ta'sirin tiygizetug'ınılıǵ'ına h'a'sh qanday guman joq.

Ha'zirgi da'wirde turaqlılıqtı h'a'm geosiyasiy ten' salmaqlılıqtı saqlaw jag'daylarında g'ana regionnıń pa'tli h'a'm turaqlı rawajlanıwı h'a'm jer juzilik sheriklik ushın ılayıqlı sherikles bolıwı mumkin. Tek ishki h'a'm sırtqı ten' salmaqlılıqtı saqlaw h'm qollaw printsipti bugin putkil regiondı tabanlı h'a'm turaqlı rawajlandırıw ushın h'a'm Oraylıq Aziya regionı h'a'r qıylı siyasiy, ekonomikalıq, a'skeriy, transport h'a'm ekologiyalıq maqalardıq uyıtqısı ekenligin esapqa alıp, ja'njelli jag'daylardın' aldın alıw ushın bugin kuta maqul bolıp otır. Bulardın' tek regionda geosiyasiy ten salmaqlılıqtı h'a'm turaqlılıqtı saqlaw jag'dayında sheshiw mumkin, bul o'z gezeginde ja'h'a'n koleminde qa'wipsizlikti ta'miynlew maqalası sheshiwge qosıla barlıǵ'ı salmaqlı ules bolıp tabıladı.

Bugin payda bolıp atırǵ'an qa'wipsizlikke h'a'm traqlıqqa - dep korsetti Prezident İ.A.Karimov - qa'wiplerge tek sa'ykes itibar beriw jetkiliksiz korinedi. O'zbekistan Respublikasınıń turaqlı rawajlanıwı h'a'zirgi qa'wiplerdin' ta'biyattın' bizler qa'nshelli durıs tusinetug'ınılıǵ'ımızg'a, olardın' dereklerin h'a'm o'z-ara baylanısın o'z waqtında anıqlawımızg'a, ja'miyette turaqlılıqtı saqlaw sha'rtlerin belgilep h'a'm na'tiyjeli paydalanıwımızg'a baylanıslı boladı.

O'zbekstannın' milliy qa'wipsizligin onın' ushın ken ma'ninde ne na'rseni an'latadı?

Birinshiden O'zbekistan qa'wipsizliktiń bolinbesleginin' tiykar bolarlı printsiplerinin' birin tutası menen qollap quwatlaydı. Qa'wipsizlik - bul u'zliksiz jag'day, onın' shegarası joq.

Ekinshiden h'a'r bir regionda qa'wipsizlikti ta'miynlew maqalaları sonday abstrakt spaqta iye emes. Ja'ne h'a'r bir regionda o'zinin' o'zgeshelikleri, o'zinin' abay etiw derekleri h'a'm qa'wipsizlikti saqlaw faktorları bar. Ha'r qanday regionda makalalarının' sheshilmegenligi h'a'm qalg'anlıǵ'ı putkil ja'h'a'nge tutas bir itibar qaratılıwı mumkin, al h'a'r qanday regionda jag'daydın' turaqsızlıǵ'ı jan'a geosiyasiy ten salmaqlıqtı buzıwdın' h'a'qıyqıy qa'wpın tuwg'ızadı, onın' belgileri h'a'r ku'n sayın ayqın bolıp atır.

U'shinshiden O'zinin' geosiyasiy awh'alına baylanıslı O'zbekistan ja'ma'a'tlik qa'wipsizlik sisteması jolg'a qoyılmag'an regiong'a jaylasqan, bulda qa'wiplerge sebep boladı.

O'zbekistan h'a'qıyqatında da yarım shenberdin' strategiyalıq orayına jaylasqan onda Persiya qoltıǵ'ının' Kaspiy tenizi basseyninin' h'a'm Tarımsk basseyninin' yag'nıy energiya qorlarınan' ku'ta' bay neftıgazlı ka'nleri jaylasqan putkil jer juzlik energiya qatshılıǵ'ı jag'daylarında bug'an jaqın jıllarda Evraziyanı h'a'm ulıwma putkil ja'h'a'nnin' kelesheginde belgilewshi rol atqarıwı tiyis.

Onın' ustine, O'zbekistan Rossiyanın', Qıtaydın' h'a'm Xindistannın' Shıǵ'ıs h'a'm Batır ellerinin' ma'pleri sa'ykes kelmey barlıǵ'ı regionnıń biri bolegi bolıp esaplanadı.

Sonın' menen birge qonıslas Tujikstanda birneshe jıllardan beri bolıp kiyatırǵ'an puxaralıq urıstın' baslanıwı qwa'ipi saqlanıp kiyatır.

Tortinshiden Regionnallıq ja'njeller terrorism h'a'm zorlıq narkobiznes h'a'm kural-jaraqlar menen nızamsız sawda islew, adam xuqıqların og'ada kop buzılıwları sıyaqlı qa'wip-qa'terlerdin' h'a'm abay etiwlerdin' turaqlı dereklerine barg'an sayın jiye aylanıp atır.

Besinshiden Ha'r bir suverenli eldin' xalıq-aralıq praktikası menen xuqıqı na'zerde tutılıwı tiyis, o'zinin' milliy ma'plerine tiykarlana otırıp, o'zinin' biyg'a'rezliginin' h'a'm turaqlı jag'dayın ta'miynlew ma'qsetinde anaw yamasa mınaw xalıq aralıq duzilislerge h'a'm qa'wipsizliktiń ja'ma'a'tlik sha'rtnamalarına o'zinin' qatnasıw da'rejesin belgilep alıwı kerek.

Altınshidan. Ekologiyalıq h'a'm yadro qa'wipsizliginin' maqalaları ayrıqsha dıqqattı talap etedi. O'zbekstannın' ma'qseti - Oraylıq Aziya regionnıń yadrosız zona dep dag'azalaw.

Oraylıq Aziya ma'mleketlerinin' o'z-ara qatnasları ayrıqsha o'zgeshelikleri menen ayırılıp turadı. Putkil tariyx dawamında bul regionnıń xalıqları sırt eller basqınshılarının' eziwshiligine qarsı iyinge iyin tiresip guresip kelgen bul xalıqlardıń uakillerin g'a'rezsizlik h'a'm o'z aldına g'a'rezsiz ma'mleketler

duziw ideyalari birlestirgen. Bul xalıqlar Turkstan dep atalg'an ulken aymaqta a'sirler dawamında jasap kelgen. Oraylıq Aziya xalıqları g'a'rezsizlikke eriskennen keyin birlikke ku'sh salıp o'z keleshegin urıw za'ru'rılgın tag'ı bir ma'rtebe sezdi. tashkentte, Qazaqstan, Qırğ'ızstan, h'a'm O'zbekstan Prezidentleri ta'repinen Oraylıq Aziya regionının' bul suverenli ma'mleketleri arasında bir tutas ekonomikalıq ma'kan duziw h'aqqında sh'a'rtnamag'a qol qoyılıwı usı joldag'ı a'meli qa'dem boldı.

Oraylıq Aziya Doslıq Awqamının' za'ru'r h'uqıqıy h'a'm sho'lkemlestiriwshilik sha'riyatlar jaratılğ'an. Ma'mleketler aralıq kenes duzilgen, Doslıq Awqamının' bag'darların iske asırıw boyınsha atqarıw komiteti Oraylıq Aziya birge islesiw h'a'm rawajlanıw banki sholkemlestirilgen. Qatnasıwshı ma'mleketlerdin' ekonomikalıq integratsiyasının' 2000 jılğ'a deyin, 53 anıqjoybardı o'z ishine ala barlıg'ı bag'darlaması islep shıg'ıldı, bir tutas, ekonomikalıq ma'ka'ndi qa'liplestiriw ushın tiykar salınbaqta.

Sonın' menen qatar Oraylıq Aziya ma'mleketleri sırtqı qorg'anıw siyasatların muwapıqlastırıw ma'qsetinde sha'rtnama qatnasıwshısı bolğ'an ellerdin' qorg'anıw ministrleri kenesinin' ustavı tastıyıqlandı.

Oraylıq Aziya ma'mleketleri ja'miyetlik-siyasiy etnikalıq h'a'm ma'deniy jaqtan h'a'r qıylı bolsa da, birlikte ku'sh topla, qa'wipsizlikke sırttan tuwıp atırğ'an qa'wiplerge qarsı turıw ushın putkil regiondı turaqlı rawajlandırıw ushın qoray oratalıq boldı, is juzinde bul regionda qa'wipsizlik h'a'm turaqlılıq regiondı sıpatında qa'liplestiriledi.

Bugingi kuni O'zbekstan tolıq xuqıqlı tiykarda en abroylı ta'siri kushli xalıqlar aralıq sholkemlerdin' quramına kirgen bolıp, barlı kontinentlerdin' birinshe onlag'an ma'mleketler menen doslıq baylanısların rawajlandırmaqta.

Jer juzilik sheriklikke ken turde integratsiyalang'an h'a'zirgi zaman demokratiyalıq ma'mleketin qurıwdan ibarat. "O'zbekstan bir waqıttın' o'zinde - dep korsetti İ.A.Karimov - h'a'r qıylı da'rejelerde - jer juzlik koldemde h'a'm regionallıq da'rejede integratsiya protsesslerine qatnasa otırıp bir a'h'miyetli printsip: bir ma'mleket penen jaqınlasıw esabınan basqasınan uzaqlaspaw printsipine basshılıqqa aladı".

O'zbekstannın' xalıq aralıq qatnasıqlardın' h'a'r qıylı subektleri menen baylanısları qa'nsheli teren' h'a'm ken' bolsa, olar menen muna'sebetleri de anıqlıq emes jag'dayları, jatırqawlar, maqalalar h'a'm sheshilmegen ma'seleler, kutilmegen jag'daylar sonsheli kem boladı.

Ma'lim bolğ'anday, O'zbekstan 1992 jılı 2 mart kuni Birlesken Milletler Sholkemine ag'za boldı. Bugingi kuni g'alaba qa'wipsizlik maqalasına baylanıslı bolğ'an xalıq aralıq sholkemler kop turli bolıwına qaramastan, tek BMSH g'ana qa'wipsizlikni saqlaw h'a'm ta'miyinlewge xızmet ete barlıg'ı aldın alıwğ'a qaratılğ'an diplomatiyadan baslap paraxatshılıq ornatiwğ'a qaratılğ'an operatsiyalarg'a qatnasıwğ'a deyingi kuta' ulken imkaniyatlarg'a iye.

O'zbekstannın' baslaması menen h'a'm BMSH tın' qa'enderliginde 1995 j. Tashkentte Oraylıq Aziyada regionallıq qa'wipsizlik maqalalarına bag'ishlang'an xalıq aralıq seminar tabıslı otkerildi. Og'an 20 xalıq aralıq sholkem dunyanın' 30 dan aslam ma'mleketi, sonın' ishinde AQSh, GFR, Frantsiya, Ullı Britaniya, Rossiya, Yaponiya, Qıtay, Xindistan, Pakistan, İran h'a'm basqa da ellerdin' diplomatiya h'a'm xukimeti wa'killeri qatnastı.

Sonın' menen qatar O'zbekstan BMSH koldeminde jer juzilik integratsiyalawdı BMSH tın' qa'nigelestirilgen mekemesi bolğ'an YuNESKO, jer juzilik den sawlıqtı saqlaw sholkemi, xalıq aralıq miynet sholkemi, YuNESİF h'a'm basqalar menen ken turde bir islesip atr.

Ekonomikalın'q reformalardı a'melge asırıwda O'zbekstannın' jer juzilik sheriklikke integratsiyalawın ta'miyinlewde xalıq aralıq finans ekonomikalıq sholkemleri - xalıq aralıq valyuta fondı, jer juzilik bank, xalıq aralıq finans korporatsiyası, Evropa qayta tiklew h'a'm rawajlandırıw banki h'a'm basqalar da ulken ja'rdem korsetpekte.

Jer juzilik sheriklikke integratsiyalanıwdın' kuram bolegi ma'mleketlerdin' h'a'r qıylı regionallıq birlespeleri menen baylanıslardı rawajlandırıwdan ibarat boladı. O'zbekstan regionallıq xalıq aralıq sholkemler bolğ'an Evropa Awqamı, EKBSH, NATO, EKO, OİK, qosılmawshılıq h'a'reketi h'a'm basqalar menen jemisli birle islesip atr.

O'zbekstan Respublikası 1996 j. sovetlerde keyingi makanda Rossiyadan keyin ekinshi bolıp Evropa Awqamı menen sheriklik h'a'm birge islesiw h'aqqında kelisimge qol qoyıldı.

1996 jıldın' dekabrinde Lissabon sammitinde O'zbekstannın' qatnasıwı onın' EKBSH (Evropada qa'wipsizlik h'a'm birge islesiw sholkemi) menen qatnasıqların rawajlandırıwda a'h'miyetli waqiya boldı.

Usının' menen birge son'g'ı waqıtları Tashkentte O'zbekstannın' baslaması menen EKBSH nın' bir qatar iri a'njumanları otkerildi. EKBSH Demokratiyalıq institutlar h'a'm insan xuqıqları boyınsha

Byurosi (DİİXB) nın' eİnsan xuqıqları boyınsha milliy institutlar" temasındag'ı xalıq aralıq seminar kenesi Oraylıq Aziya, Evropa, amerikadag'ı 21 ma'mleket ekspertlerinin', sonday-aq 29 xalıq h'a'm xukimetlik emes sholkemler wa'killerinin' qatnasıwında ken' turde pikir alısıwlar otkeriw mu'mkinshiligin berdi.

O'z g'a'rezsizligin h'a'm suverenitetin bekkemlew, h'a'zirgi zaman a'skeriy-texnikalıq jetiskenliklerine qatnasta bolıw, a'skeriy kadrlar tayarlawda mumkinshiliklerin ken'eytiw, ma'qsetinde O'zbekstan "Paraxatshılıq jolındag'ı sheriklik" bag'darlamasına 1995jılı iyul ayında qosıldı.

O'zbekstan o'zinin' sırtqı baylanısların kop ta'repleme tiykarında da eki ta'repleme tiykarda sholkemlestiriw ta'repdarı. Eki ta'repleme baylanıslardı kneytiw o'z-ara ma'plardi anig'ıraq esapqa alıwg'a, bir-biriwdi jaqınnan biliwge uzaq muddetli o'z-ara paydalı birge islesiwge beke tiykar salıwg'a, solay etip turaqlılıq h'a'm qa'wipsizlik ushın bekkem baza duziwge mumkinshilik beredi.

O'zbekstannın' AQSh menen eki ta'repleme qatnasıqları ma'mleketler aralıq baylanıslardıń en' a'h'miyetli bag'darlardı boyınsha izbe-izlik penen h'a'm bekkem rawajlanbaqta.

Dunyadag'ı jetekshi ma'mleket bolg'an, kuta' ulken siyasiy, ekonomikalıq, a'skeriy-texnikalıq, intellektualıq potentsialg'a iye AQSh penen ko'p ta'repleme qatnasıqlardı rawajlandırıw h'a'm teren'lestiriw bugingi kuni O'zbekstan ushın ulken a'h'miyetke iye. O'zbekstan Amerika kompaniyaları h'a'm firmaları menen birlektegi investitsiya joybarların a'melge asırıwg'a, olar mene uzaq muddetli, o'z-ara paydalı sheriklik qatnasıqların ornatiwg'a Amerika kapitalının' ishki bazarında qatnasıwın keneytiwge ulken a'h'miyet beredi.

Song'ı jılları Evropadag'ı koplegen ma'mleketler - Germaniya, Ullı Britaniya, Frantsiya, Belgiya, Portugaliya, Gretsiya, Chexiya Slovakiya, rumıniya h'a'm basqada bir qatar ma'mleketler menen O'zbekstannın' tikkeley eki ta'repleme qatnasıqları a'dewir keneydi h'a'm bekkemleydi.

Sonın' menen qatar Shıg'ıs h'a'm Tuslik Shıg'ıs Aziya elleri-Yaponiya, Tuslik Koreya Kitay, Vietnam, Malayziya, Xindistan, Indoneziya h'a'm basqa da ma'mleketler menen baylanısları bekkemlenip atır. Regionalıq turaqlılıq da'rejede integratsiya protsesslerin rawajlandırıw ma'selelerin sheshiwde g'a'rezsiz Ma'mleketlerdin' Doslıq Awqamı quramına kirgen eller arasında qa'liplesip atır'ın qatnasıqlar ayırıqsha orın tutadı.

Bunday birge islesiwge Doslıq Awqamı ellerinin' jaqınlıg'ı h'a'm ekonomikalıq ta'repten baylanıslıg'ı menen qatar, teren' tariyxıy tamırları, ma'deniy h'a'm ruwxıy baylanısları ulken tariyxıy da'wir dawamında xalıqlar ta'g'dirinin' birligi de tiykar boladı.

TAYaNIsh TU'SİNIKLER

Tınıshlıq su'yiwshi sırtqı siyasat, geografıyalıq-strategıyalıq imkaniyat, sırtqı investorlar, sırtqı siyasattın' tiykarg'ı printsipleri, "ashıq esikler" siyasatı, bankrotlıq, jer ju'zlik sheriklik, is bilermenler palatası, Lizing kompaniyası, "a'rezsiz Ma'mleketler Doslıq Awqamı, Oraylıq Aziya ekonomikalıq sherikligi.

A'DEBİYaTLAR

1. Karimov İ.A. Wzbekiston XXI asr bwsag'asida, xavfsizlikka tah'did barqarorlik shartlari va taraqqiet kafolatları. T., "Wzbekiston", 1997
2. Karimov İ.A. Wzbekiston buyuk kelajak sari. T., "Wzbekiston" 1998
3. Karimov İ.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., 1999.
4. Kasimov A., Vaskin İ. Osnovnie napravleniya vneshney politiki Respubliki Uzbekistan. T., 1994.
5. Wzbekiston tashki siyasati va diplomatiyasi T., "Wzbekiston", 1993.
6. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.
7. Wzbekistonning yangi tarixi. 3- tom. Mustaqil Wzbekiston tarixi. T., "Sharq", 2000.

Lektsiya 5. Ullı jipek jolı: qa'liplesiwı h'a'm rawajlanıw basqışları.

J O B A S I :

1. Ullı jipek jolının' payda bolıwı. Onın' Oraylıq Aziyanın' sotsial-a'konomikalıq, ma'deniy h'a'm siyasiy turmısta tutqan ornı.
2. Ullı jipek jolının' rawajlanıw basqışları.
3. Ha'zirgi da'wirde YuNESKO ta'repinen "Ullı jipek jolı" da'sturinin' du'ziliwi, onın' wazıypaları.

"Jipek joli" degen tu'sinik Evraziyadag'ı (Qıtay, İndiya, Orta h'a'm Jaqın Shıg'ıs) a'yyemgi da'wirde h'a'm orta a'sirde en baslı ma'deniyatı rawajlang'an ellerdi baylanıstıratug'ın jollardın' tutas birlespesin an'latıp, en da'slep 1870 jılı nemets geografi K.Rextgofen ta'repinen engizildi. Waqıttın' o'tiwi menen bul termin (tu'sinik) kenirek qollanıla basladı h'a'm Evraziyanın' h'a'r qıylı bo'leklerinin' sol da'wirge o'z-ara qatnasların ja'ne de kenirek belgiledi.

Tariyxta b.a'.sh. VI-IV a'sirlerde İran axemeniyleri saltanatı da'wirinde onın' territoriyası boylap "shax joli" o'tken. Onnan da burınraq Orta h'a'm Jaqın Shıg'ısta Badaxshax lazuritine bolg'an za'ru'rlik "lazurit joli"nın' payda bolıwına sebep bolg'an. Badaxshan lazuritleri Eki da'rya aralıg'ı h'a'm Egipet patshaları sarayların, ibadatxanaların bezegen, h'ayallardın' h'a'r qıylı tag'ınshakların islewde kollanılğ'an. Batis penen Shıg'ıstı bir neshe min' jıllar dawamında bir-birine baylanıstırıp kelgen a'yyemgi jollardan biri - "Ullı jipek joli" bolıp esaplanadı.

İlimde jipektin' Watanı dep Qıtay ta'n aling'an. Qıtayda jipekshiliktin' da'slep ken taralg'an jeri Xuanxa' da'ryasının' to'mengi alabında jaylasqan h'a'zirgi Shandun wa'layatı esaplanadı. A'yyemgi Qıtayda Siyan shah'ari (Shansi ualiyatı)nen Batis meridional boylap ketken jol "Jipek jolının' baslanıw - noqatı" dep tan aling'an. Grek avtorlarının' shıg'armalarında Qıtay jipegi arqa Qara teniz rayonlarında h'a'm jaqın shıg'ıs ma'mleketlerinde bızın' a'ramızg'a shekem V a'sirden baslap ushırasa baslaydı. Arxeologiyalıq qazıwılg'a qarag'anda, jipekshilik Orta Aziyanın' qubla wa'layatlarında bronza da'wirinen (b.a'.sh. II m.j. ortalarnan) berli bar. Sappalıto'beden tabılğ'an jipek gezlemeleri Qıtaydan a'kelingenbe yamasa usı jerdin' o'zinde jabayı jipek qurtın qolğ'a u'yretiw, na'tiyjesinde payda bolg'an ba h'a'zirge shekem bul mashqala payda bolıp kelmekte. Qıtayda Xan dinastiyası da'wirine (b.a'.sh. III a'sir) shekem jipekshilik Qıtay shenberinde rawajlang'an.

"Jipek joli" Qıtaydın' a'yyemgi orayı Siyannan baslanıp, Lanchjaw arg'alı Dunxuang'a keledi. Dunxuanda ol ekige ayrıladı. Jipek jolının' qubla-batis tarmag'ı Toqla-ma'kan sah'rası arqalı Xotang'a, onnan Yarkentke kelip, Pamir tawının o'tkelleri arqalı Vaxanga, onnan Baktriyanın bas qalası Zariaspa (Balxqa) kelgen. Balxta jol u'sh tarmaqqa ayırılıp, onın' batis tarmaqı Marıqa, qubla tapmag'ı Hindstang'a, arqa tarmag'ı Termez arqalı Darbent h'a'm Samarkandqa qaray ketken.

"Jipek joli"nın' arqa-batis tarmag'ı bolsa Dunxuannan Bami, Kuchi, Turfan arqalı, Tarim oazisinde-Kashkarg'a barg'an. Onnan Tashqorg'an arqalı O'zgen, Osh, Kuva, Axskent, onnan Asht dalası arqalı Xojent, Xamin, Jizaqqa son' Samarqand Nautaxa joli menen birlesken. Samarqandtan batisqa Dabusiyag'a Malik sholi arqalı Buxara h'a'm Xamitang'a, onnan Varaxsha arqalı Paykent h'a'm Farabqa barıp Amul qalasına o'tken. Amulda Marıdan Urgenchke qaray A'miwda'rya boylap ketetug'ın jolğ'a kosılğ'an. A'yyemgi waqıtlarda Marı qalası a'yyemgi da'sterleri h'a'm h'a'r ta'repke ketetug'ın sawda jolları tutasatug'ın geografiyalıq qolaylıqlarına baylanıslı jipek jolındag'ı en iri qala edi. Sonın' ushın da Marıda jergilikli din za'rdushtiylik ibadatxanalarının' tısqarı Hindstannın Budda, Vizantiyanın' xristian du'nyasının' tayanshıları bar edi. A'yyemgi "Jipek joli" og'an shekem usı zonadan o'tken "lazurit joli", "shax joli" negizinde Marıdan batisqa qaray u'iken ka'rwana sawda joli bolıp, Qıtay, Hindstan h'a'm Orta Shıg'ısta jaqın Shıg'ıs h'a'm jer orta tenizi elleri menen baylanıstırıp turatug'ın edi. Tariyxıy jazba derekler h'a'm arxeologiyalıq materiallardan guwalıq beriwi boyınsha, Marıdan batisqa qaray ketken jipek joli Tebriz h'a'm Parfiya ma'mleketinin' Nisa qalası arqalı İrannın' Gekotomniya, Apalizxan,a'kbatana (Xamadan) qalalarına h'a'm olardan o'tip Mesopotamiyanın' Ktesofon h'a'm Bag'dad qalalarına barg'an. Onnan Dajla (Tigr) da'ryasının' on' jag'asın jag'alap arqag'a ketip, Antioxiya arqalı Damashka, onnan Tigr h'a'm Qudis sha'h'a'rları arqalı Mısırg'a o'tip ketken. Mısrda shıqqan arqa jol bolsa, Amul arqalı Urkenishke, onnan arqa Kaspiy boyları boylap arqa Kavkazg'a, son' Qara tenizdin' arqasında Konstantinopolg'a barıp, Bosfor h'a'm Dardanel arqalı jer orta tenizinen o'tip Vizantiya qalaların aralan'an.Ullı jipek joli 12 min' km. qashıqlıqqa sozılıp, suwsız h'a'm xalıq jasadıyug'ın jerler, o'tip bolmas tawlar arqalı o'tedi. Ka'rwana qumlı oramlar suwsız sah'ralar, aspan menen tiresken tawlar arqalı o'tken. Bul jollardag'ı h'a'reketler tek g'ana en ajayıp tozimi h'ayuanlardın' biri bolg'an tuye menen bolatug'ın edi. Jergilikli xalıq a'yyemgi zamanlardan baslap bul jollarda sah'ra kemeleri. "Baktriya porodasındağ'ı tuyelerden paydalandı". Bul tuyeler 200 kg. g'a shekem ju'nlerdi alıp ju'rip, ku'nin'e 100 km. jol basıp h'a'm on ku'nlep suwsız h'a'm jemsiz ju're alatug'ın edi. Karwanda 12-15 tu'yeden ibarat, ush-to'rt karwanshılar bir jol baslawshı menen-jure беретug'ın edi. Joldın' eki ta'repine jaqsı sho'lkemesken karwanshılar xızmeti bar bolg'an. Ha'r bir iri oaziste demalı tu'yelerdi almasıw ushın stantsiyalar boldı. Elshiler h'a'm ma'mleketlik tapsırmalardı orınlawshılar ushın ayrıqsha tezlikke iye h'ayuanlardı tayarlap qoyatug'ın edi.

Shıǵ'ıs Tu'rkistanda h'esh qanday jol bolmag'anlıqtan, ka'rwannın' ma'nzilge irkimley bariwı ushın ta'jriybeli ka'rwانبası za'rur edi. Ol oazislerdin' jaylasıwın jaqsı biliwi h'a'm suw shıǵ'atug'ın jerlerge sheberlik penen ka'rwanda jetkeriwi kerek edi. Bir ku'nde ka'rwanshılar joldın 50-60 km. basıp o'tiwi za'rur bolg'anlıqtan barlıq jollardag'ı elatlı punktler, pochta stantsiyaları h'a'm ka'rwan saraylar da sonday qashıqlıqta ornalasadı. Bul jerde do'ngelekli ko'lik, joldın' bolmag'anı ushın za'rur emes edi, sonlıqtan da jolsız jerde ju'riwge qolaylı bolg'an tiykarg'ı ko'lik tu'yelerden kenirek paydalanıwǵa tuwra keledi.

"Jipek jolı" boylap sawda-satıqtı en baslı tawar jipek edi. Shıǵ'ıs Tu'rkistan xalıqları jipek penen b.a'.sh. X-III a'sirlerde tanıs boldı. Jipek tawarlar b.a'.sh. IV a'sirde İndiyag'a, b.a'.sh. II a'sirden Parfiyag'a da tarqalıp, sol waqıtlarda Jer Orta tenizinin' shıǵ'ısındag'ı en baslı orayı bolg'an Aleksandriyag'a da barıp jetedi. Qıtaydan keletug'ın jipek tawarların ko'plep alatug'ın Rim imperiyası esaplanatug'ın edi. Latın kitaplarında Qıtay Serik, yamasa jipek ma'mleketi dep atalg'an. Jipekten tayarlang'an kiyimde rimlilerden en birinshi kiygen imperator Tsezar (b.a'.sh. 100-44 jj) boldı. Sol da'wirlerden Rimge alıp kelinetug'ın jipeklerden' sanı ja'ne de o'sedi. B.a'.sh. birinshi a'sirlerinde Rimge arnawlı jipek penen sawda isletug'ın bazar bolg'an edi. Usı da'wirlerde jipekten tigilgen kiyimlerdi, h'a'tte ja'miyettegi en to'mengi qatlamdag'ı adamlar da kiyip ju'rgen.

Jipek jolı Qıtaydan batısqa jipekshiliktin' taralıwına ta'siyrin tiygizedi. Xan imperatorı, h'a'tteki, nawqan qurtların sırtqa shıǵ'arıwdı qadag'an etken, onı tarqatıwshılardı o'lim jazasına xu'kim etiw boyınsha qarar shıǵ'arg'an. Bunday qorqıtıwılarg'a qaramastan jipekshilik batıs ellerine taraydı. Jipekshilik b.a'. 1 a'sirlerinde Shıǵ'ıs Tu'rkistan oazisinin' en shıǵ'ısında da payda boladı. Sonın' menen qatar Turfan, Kashg'ar h'a'm Kuch degen jerlerde jipek tawarların tayarlaytuqın ustaxanalar payda boladı. Jipekshilik ma'deniyatı V a'sirde Mervke shekem jetip, ol jerlerden Jipek jolının' batıs bo'legi boylap tarqala baslaydı. Orta Aziyag'a ta'n bolg'an jipek toqıw (sogdiya) mektebi qa'liplesedi. Damask h'a'm Palmirden ko'p o'tpesten-aq jipekti qayta isletug'ın ustaxanalar payda boladı. IV a'sirde jan'a ma'deniyat tu'ri Vizantiyag'a da kirip baradı. İmperator Yustinian (483-565 jj) nın' bu'yırıǵı menen Qıtaydan' bir neshe monax ta'repinen nawqan qurtının' ma'yekleri jasırın jol menen alıp kelenip, bul jerde de jipekti shıǵ'arıw a'melge asırıladı.

Jipek jolı arqalı Qıtayg'a h'a'r tu'rli sherstten islengen buyımlar alıp kelinip, qıtaylılarga bul u'lken ta'siyr qaldırdı. A'sirese, gilemler h'a'm h'a'r qıylı su'wretler menen bezelgen jasalıw bu'yımları u'lken bah'a aldı. Parfiya, Hindstannın' gilemleri h'a'm de jamılg'ıshları, Ku'shannın' go'belinen islengen buyımları, Siriyanın bes turli boyawlı bolg'an gilemleri, Ferg'ana oyıpátının' toqılg'an gilemleri h'a'm go'belenleri Qıtay-feodalları menen aq su'yeklerinin' u'ylerin bezedi.

Qıtayda shiysheden islengen buyımlarg'a bolg'an talap ku'shli bolıp, onı b.a'. 1 a'sir basında Siriyada islep shıǵ'ara baslaydı. Jipek jolı menen Qıtayg'a shiyshe ıdıslarının' 10 rendegi tu'rleri (surshıl-qızıl, aq qara, jasıl-sarı, ko'k, toqshıq-ko'k, indigo renli qızg'ısh h'a'm nurkur renli) alıp kelinedi. Shiyshe buyımları shıǵ'ısqa da a'dettegi jipek jolınan alıp kelinedi h'a'm de arqa jolı menen Qara teniz boylarında grek koloniyaları arqalı Xorezm h'a'm sarmotlardın' qon'ıs basqan jerlerine shekem alıp barıladı. Jipek jolı I-VIII a'sirlerde bir waqıtta "shiyshe jolı" bolıp ta ataladı. Qıtayg'a alıp barılátug'ın shiyshe ıdısları o'zinin' ayırıqsha sulıwlıǵı menen ayırılıp turg'an, shiyshe ıdısların-ba'h'a'r ku'nlerine, tazalıǵın qısqı muzg'a tenlestirip, onın' o'zine ta'n bolg'an erkin formaları adamlardı tan' qaldıradı.

Shiyshe ıdısların h'a'm buyımların V a'sirden Qıtayda islep shıǵ'arıw jolǵa qoyılardı. Batısqa alıp barılátug'ın ju'n h'a'm shiyshe buyımları jipek jolınan sawda islenetug'ın sawda-satıq ko'leminen ulıwma to'rtten u'sh bo'legin quraydı. Sonın menen birge, basqa da o'nimlerden' tu'rlepi de u'lken orındı iyeleydi. Batısqa toqtawsız tu'rde lak, bezeniw, farfor buyımları jiberilip turadı. Shıǵ'ısqa bolsa paxta h'a'm qag'az aralaspasınan nag'ıshlı h'a'm a'sheko'yli zatlar, temir qurallar, qag'azlar jiberildi.

Qıtay imperatorları jipek jolı arqalı batısta jaylasqan eller menen sawda h'a'm diplomatiyalıq baylanıslar jasag'an. Olar o'z elshilerinen u'lken sawg'a-sa'lemner menen Orta Aziya, İran Mesopotamiya h'a'm Kishi Aziya ma'mleketlerine jiberген. Ma'selen Qıtay sayaxatshısı Gan İn 97jılda Persiya qoltıǵına shekem barıp jetken. Makedoniyalı May Titian bolsa ju'z jılda Lanchmodqa shekem jetip barg'an. Orta aziyalılar ja'ne iranlılar h'esh waqıtta Qıtay menen Vizantiya yamasa Qıtay menen Jaqın ma'mleketleri arasında tikkeley sawda baylanıslarının' tikleniwın ma'p ko'rmeytug'ın edi. Sebebi bul h'a'reketin' "astında" ju'da u'lken a'konomikalıq siyasat jatar edi. A'sirese jipek jolı ushın gu'res III a'sirden baslap İran h'a'm Orta Aziya arasında o'mir yamasa o'lim gu'resi tu'sin alg'an. Bul ma'selede İran h'a'm Parfiya arasında qatan gu'resler bolg'an.

Orta Aziya arqalı Qıtaydın' batısqa o'tetug'ın sawda ka'rwan jolları mudamı sogdlardın' baqlawında bolg'an. Sogd sawdagerleri o'zlerinin' bul joldag'ı u'stemligin saqlap qalıw ushın Shıǵ'ıs

Türkstanda. Jetisuwda, Altaydan ENisey boylarına shekemgi aymaqlarda, Arqa Qıtaydın' Shansi wa'layatında, Dunxuan usag'an bir qatar qalalarda o'z ka'rwān sarayların h'a'm awılların qurg'an. Ma'selen Qıtaydın Dunxuan qalasında III-VIII a'sirlerge tiyisli sog'dalılar xojalıqtan ibarat sog'd awılı payda bolg'an. Akademik L.P. Okladnikov Lena da'ryası jag'asınan VII-VIII a'sirlerge tiyisli sog'dalılar qoyımshılıg'ın tawıp izertlengen. Sog'dlar IV-V a'sirlerde payda bolg'an h'a'm Trufannan arqa Mong'olstang'a qaray ketken uyg'ır jolınan da, VIII a'sirle payda bolg'an h'a'm Shıg'ıs Tu'rkstannan Jong'ariya arqalı Xakasiyag'a barıp jetken qırg'ız jolınan da paydalang'an. A'yyemgi waqıtlarda Xatannan Altay arqalı Qubla Sibir ellerine, onnan Lena da'ryası jag'alarına shekem barg'an nefrit jolı Qıtay jipek tawarların' Sibir u'lkelerine de barıp jetiwin ta'miyinlengen. Bul jollardın ishinde Dunxuannan arqa batısqa qaray ketken jipek ayırıqsha a'h'miyetke iye bolıp, bul joldın' tolıq tariyxı Qıtay xu'kimetine Xan dinastiyasın' imperatorı V di ta'repinen Shıg'ıs Türkstan xanlarına karsı aukam izlep Kanguyga jibe rilgeni Qıtay elshisi h'a'm sayaxatshısı, saray ofitseri Chjan Tsyān arqalı ma'lim boldı. Bug'an shekem batıs meridional joldan tek Xatan nefritin alıw ushın paydalang'an edi. Xatan nefriti Qıtaydın' oraylıq walayatlarına b.a'.sh. II m.j. baslap kele baslag'an. Nefrit sawdasına yua'-chji qa'wim awqamı negizgi da'ldalshı edi. Xan dinastiyası da'wirinde mine usı nefrit jolı arqalı Shıg'ıs Tu'rkstannın' ko'plegen jipek gezlemeleri baratug'ın edi. Qıtay ushın bul joldı qolg'a kirgiziw a'konomikalıq za'ru'rlik edi. B.a'.sh. 165 jılı xunlar yua'-chjilerdi Xatan, Turfan, Kashg'ar oazisinēn batısqa quwıp shıg'arıp, nefrit jipek jolın' baqlawın o'z qolına aladı. Olar h'a'tte arqa Qıtay jerlerine dawagerlik ete baslaydı. Bul jag'day Qıtaydı sol da'wirden qu'dretli ma'mleketlerinen biri bolgan Kanguyg'a jaqınlasıwg'a iyetermelegen. Mine, usı jag'day sebepli imperator V di Chjan Tsyāndı b.a'.sh. keyin Xan imperatorı V di Ferganaga (Davanga) koz taslap, b.a'.sh. 104-101 jıllarda eki ma'rtebe atlanıs jasawı h'a'm Davannın' "kanaatlı daldulleri" nen ko'bisin qolg'a alıwg'a eristi.

Arqa-Batıs jipek jolı tek bir g'ana a'konomikalıq a'xmiyetke iye bolmāstan, sonın' menen birge ol diniy, ma'deniy miyras jetiskenliklerin taratıwshı, eller aralıq diplomatiyalıq baylanıstı ta'miyinlewshi jolda edi. Ma'selen, Hindstannın' budda dini usı jol menen Qıtayga, Orta Aziya arqalı kirip kelgen. IV-VIII a'sirlerde Qıtaydın' sırtqı du'nya menen sawda baylanısları keneydi. Tap usı da'wirde Qıtayda buddizm ken tarqaldı. Orta Aziyanın' materiallıq h'a'm ruwh'ıy ka'driyatları ken ko'lemde Qıtayg'a kirip bardı. Ertegedi feodalizm da'wirinde Qıtayda jipekshiliktin' rawajlang'anlıg'ı sonshelli, Qıtay imperatorları jollag'an tu'rkiy atlı a'skerlerge jipek tawarlardan natural aylıq to'legen. Bul jipekler arzan baxada Orta Aziyaga Sogd saudagerleri arkalı kirip barg'an. a'sirese Samarkand qalasınan xalkı-a'yyemgi sogdlar xalıq aralıq saudada sheberlikti uyrengen edi. Saudagerler xalıq arasında en abroylı, xurmetli adamlar esaplangan. Olar tek tawar satatug'ın h'a'm sonnan payda alatug'ın ja'miyettin bay katlamı esaplanbastan sonday-ak saparlarga u'lken sauda ka'rwānı menen baratug'ın saudager-diplomatlar, ilim taratıushılar, anau yamasa minau aymaktan jana jerlerge aldingı xojalıq oylap tabılğan janalıqlardı aparıushı abıroylı adamlar edi. Ol bir uakıttın ozinde o'zge ellerdin urp-a'detleri, ku'sh-kudreti, aymaklıq jaylasıwı, ta'biyatı h'a'm ma'mleketin baskarıu sistemasın teren biliude ogada kırıgı ma'mleket jınsızları uazıypasın da atkaratug'ın edi. Ma'mleket basshıları olardıñ bakkau sheberligi h'a'm bergen maghumatları negiziden oz sırtkı siyasetların jobalastrır edi. Bunday u'lken h'a'm za'ruriy isler mine usı sauda ka'rwān jolları sebepli iske asırılatug'ın edi. Jipek jolı menen sauda isleudin on bes a'sirlik baslı juwmag'ının na'tiyjesinde ruwh'ıy h'a'm materiallıq ma'deniyattın' o'z-ara almasıwı da bolıp, Evraziyadag'ı xalıqlar ma'deniyatına sheshiwshi turde tasiyir etedi. Orta Aziyadag'ı o'nermentler Qıtaylarda altın h'a'm gumisten ıdıslar isler iskusstvosın uyrenip olar bul jerlerge kudıktı burandalap kaziu texnikasın da alıp keledi. Oz gezeginde Qıtaylılar bolsa, bul jerlerdegi juzimshilik h'a'm jonıshkashılıqtı kayta islewi iskusstvosın uyrenedi, Xorezm, Sogdiana (Zarafshan oypatı) h'a'm fergana usı jipek jolı ta'sirinde en ulgili sauda orayları bolıp jetisti. Jipek jolı Orta Aziyadag'ı azıq-aukatlıq ushın kollangan atlar h'a'm jemislerdi jetistirip beriudi rauajlandıradı. Fergana oypatındag'ı miyue oniminin' jetistiriw, a'sirese, juzim h'a'm paxtashılıqtı osiriude suwgariu isleri ja'ne keneytileidi qalalardag'ı o'nermentler tezlik penen metall buyımların h'a'm jipek mataların islep shıgariwı shıgistan uyrense, shiyshe h'a'm kagaz buyımların is lep shıgariwı batıstan uyrendi.

Altınshı a'sirdin ekinshi yarımınan baslap türk saltanatı Orta Aziya h'a'm jakın shıgısta, shıgıs türkstanda jipek jolın kadagalaudı oz kolına aldı. Xa'tte türk xakanları ordasınan (jetisuwdan) h'a'm a'yyemgi Xorezmnen Kara teniz jagalarına karay ketken jana sauda jollarında kadagalaudı da oz kolına aladı. Bul jollar VIII a'sirdin ortalarınan apablapdın, IX-X a'sirlerde samaniylerdin XI-XII a'sirlerde Karaxaniylerdin h'a'm karaxaniyeler menen seldjukiylerdin, XIII a'sirden mongol imperiyasınan h'a'm akır ayag'ında XIV a'sirdin 70 jıllarınan baslap Temur ma'mleketinin' kadagalawı astında boldı. Temur ma'mleketindegi barlıq jollarındag'ı stantsiyalarda elshi h'a'm baylanısshılar ushın turaklı

turde atlar tayarlap koyilip, karawillar na'ubetshilik etiu arkali elshiler h'a'm saudagerlerdin, olardin jukleri h'a'm koliklerinin' ka'wipsizligin ta'miyinleuge gamxorliq etedi.

Temur olgennen keyin onin miyrasxorlari arasindag'ı oz-ara kelispewshilikleri joldin a'xmiyetin jogaltti, bul jerlerdegi zat almasiudın azayiwına alıp keldi. XV-XVI a'sirlerde Osman imperiyasının tez pa't penen osiwi na'tiyjesinde Jer Orta tenizine shıgu h'a'm kontinentlik saudaga shek koydı. XVI a'sirdegi geografıyalıq ashılular na'tiyjesinde İndiya h'a'm Qıtayga teniz jolı arkalı baylanıs ku'sheydi. XVIII-XIX a'sirlerdegi Batis h'a'm Shıgıs turkstandag'ı siyasiy uakiyalar Evraziyanı Rossiya h'a'm Qıtay ta'repinen bo'lshekleniwine alıp keldi, joldag'ı erkin sawda-satık jurgiziudi jawıp taslagan, otip bolmaytug'in siyasiy shegaralapdı ornatadı.

TAYaNIsh TU'SINIKLER

Bronza da'wiri sawda h'a'm tranzit jollari, "Lazurit jolı", "Shax jolı", Chjan Tsyani h'a'm ullı jipek jolı, sawda h'a'm ma'deniy baylanıslar, "Ullı jipek jolı - diplomatiya jolı".

A' D E B I Ya T L A R:

1. Karimov İ.A. Savdo u'yidan ipak yulini tiklash sari. 2 jild. T., "Uzbekiston" 1996
2. İpak yuli afsonalari T., 1993
3. Radkevich V.A. Velikiy Shelkoviy put. Moskva, 1990.
4. Rtveladze E.V. Velikiy Shelkoviy put. Tashkent, 1999.
5. Wzbekiston tarixi. T., "Universitet", 1997, 1999.
6. Wzbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.